Mithat Sancar

Geçmişle Hesaplaşma

Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne

İLETİŞİM YAYINLARI

Mithat Sancar • GEÇMİŞLE HESAPLAŞMA
İletişim

MİTHAT SANCAR 1963 Nusaybin doğumlu. Diyarbakır Öğretmen Lisesi ve A.Ü. Hukuk Fakültesi mezunu. Halen aynı fakültede öğretim üyesi. "Temel Hakların Yorumu" konulu teziyle 1995'te doktor, başka çalışmalar yanında "Hukuk Devleti" konulu teziyle 1999'da doçent, 2007'de profesör oldu. Başta *Birikim* olmak üzere çeşitli dergilerde çok sayıda yazısı yayımlandı. 2007'de *Birgün* gazetesinde köşe yazıları yazmaya başladı. İletişim'den daha önce *"Devlet Aklı" Kıskacında Hukuk Devleti* (2000; 3. baskı 2004) ve *Şehrin Zulası* (2004) adlı kitapları yayımlandı.

İletişim Yayınları 1253 • Araştırma-İnceleme Dizisi 214
ISBN-13: 978-975-05-0526-3
© 2007 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-2. BASKI 2007-2008, İstanbul
3. BASKI 2010, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Alaz Soytemiz
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Ceren Kınık
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MİTHAT SANCAR

Geçmişle Hesaplaşma

Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne

iletişim

Ömrümün ustalarından, yiğit insan
ağabeyim RIDVAN SANCAR'*a*
hiç dinmeyen hasret ve
hep derinleşen muhabbetle...

"İyileşecek yaraları olduğu sürece,
geçmiş bugün olarak kalır."

"Gül Bahçesi" (The Rose Garden) filminden

"Hafızanın yaşamlarımızı yapan şey olduğunu
fark etmek için, parça parça da olsa,
hafızanızı yitirmeye başlamanız gerekir.
Hafızasız yaşam, yaşam değildir...
Hafızamız; tutarlılığımız, aklımız, duygumuz,
hatta eylemimizdir.
Onsuz birer hiçiz...

LUIS BUNUEL

İçindekiler

Önsöz *11*

Giriş *17*

BİRİNCİ BÖLÜM

Geçmişle Hesaplaşmanın Genel Teorisi *25*

GEÇMİŞLE HESAPLAŞMADA TERİM SORUNU *25*

Terimin kökeni ve başka dillerdeki karşılığı *26*

Alternatif terimler *28*

Türkçe karşılık sorunu *30*

Terimin niteliği ya da normatifliği *34*

HAFIZA VE HATIRLAMA *35*

Unutma kültüründen hatırlama kültürüne *35*

Hafızanın yapısı ve hatırlama *38*

Toplumsal/kolektif hafıza *39*

İletişimsel ve kültürel hafıza *44*

Kaydedici ve işlevsel hafıza *46*

Negatif hafıza ve hatırlama *48*

Hafıza ve hatırlama çatışmaları *52*

Hatırlamanın işlevi ve etkileri *57*

HAFIZANIN UYANIŞI VE HATIRLAMA KONJONKTÜRÜ *62*
Hafıza ve hatırlama konjonktürü *62*
Ulusal hafızadan kozmopolit hafızaya *67*
Hafıza ve hatırlama konjonktüründe "Avrupa Projesi"nin yeri *69*

GEÇMİŞLE HESAPLAŞMANIN EVRENSELLEŞMESİ *73*
Evrenselleşmenin düzlemleri *76*
Ulusal deneyimlerden evrensel birikime *76*
Uluslararası ceza yargısı *79*
Uluslararası ilişkiler ve özür dileme kültürü *80*
Evrenselleşmenin yarattığı imkânlar *81*
Eleştirel dünya hafızası *82*
Yeni uluslararası moral *84*
Evrenselleşmenin önündeki engeller *85*
Özür dilemenin değeri ve etkileri *85*
"Yeni uluslararası moral"e karşı "çifte moral" *87*
Ulusal engeller *91*

GEÇMİŞLE HESAPLAŞMANIN BOYUTLARI VE TEKNİKLERİ *93*
İmkânlar *93*
Sınırlar *96*

GEÇMİŞİN İŞLENMESİ *99*
Hakikat arayışı ve hakikat hakkı *101*
Hakikat kavramı *104*
Hakikat Komisyonları *108*
Hakikat Komisyonlarını doğuran nedenler *108*
Tanım ve ölçüt sorunu *110*
Hakikat Komisyonlarının fayda ve katkıları *116*
Hakikat Komisyonlarının başarı şartları *118*
Hakikat Komisyonlarına yönelik kuşku ve eleştiriler *119*
Hakikat Komisyonlarının değeri hakkında bir değerlendirme *122*

GEÇMİŞLE HESAPLAŞMADA HUKUKUN ROLÜ *124*
Genel olarak hukukun imkânları ve sınırları *124*
Ceza ve hukuku *126*
Yargısız infaz *126*

Af *128*
Yargılama *130*

GEÇMİŞLE HESAPLAŞMANIN HEDEF VE SONUÇLARI *138*
Siyasal dönüşüm ve toplumsal normalleşme *139*
Geçmişin yükünün özel bir görünümü: Kolektif suç tartışması *145*
Travmayla baş etmek *148*
Toplumsal barış ve uzlaşma *155*

İKİNCİ BÖLÜM
Dünya Deneyimlerinden Örnekler *161*

GENEL OLARAK AVRUPA *161*

ALMANYA *172*
1945-1949: Hesap yılları *173*
Müttefiklerin geçmişin hesabını görmeleri *173*
Almanların kendi geçmişleriyle ilişkileri *176*
1950'li yıllar: Unutma ve bastırma *179*
Hafızanın uyanması ve geçmişle hesaplaşma *186*
1990'lar: Birleşme ve hesaplaşma *188*

İTALYA *189*

İSPANYA *196*

İSVİÇRE *201*

JAPONYA *207*

GENEL OLARAK LATİN AMERİKA *213*

ARJANTİN *217*

ŞİLİ *226*

GÜNEY AFRİKA *241*

SONUÇ YERİNE
Türkiye'ye Dair Bazı Sorular *255*

KAYNAKÇA *261*

ÖNSÖZ

"Hikâye" sözcüğü beni hep heyecanlandırmıştır. "Bir insanı tanımak istiyorsak, 'hikâyesi nedir – hakiki, en iç hikâyesi?' diye sormamız" gerektiğine ben de inanırım. Hikâye ile kişisel kimlik ve benlik arasında sıkı bir ilişki olduğu görüşüne de katılırım. Ayrıca bir edebî tür olarak da "hikâye"yi çok severim.

Hikâye sözcüğünü, bireysel "geçmiş"leri ifade etmek için kullanırız esas olarak. Kuşkusuz toplumların da hikâyeleri vardır; ama onları anlatmak için başka sözcüklere başvururuz, "geçmiş" gibi, "tarih" gibi.

Hikâyemizle kurduğumuz ilişkinin, bugünümüzü ve yarınımızı belirleyen en önemli faktörlerden biri olduğu konusunda zaman içinde iyice ikna oldum. Hikâye ile kişilik/kimlik arasındaki bağı kuran en önemli aracın "hafıza" olduğu konusundaki bilincim berraklaştı, derinleşti. Aynı şeyin, toplumlar için de geçerli olduğunu düşünmeye başladım. Özellikle Almanya'daki deneyimlerim bunda çok etkili oldu.

1980'lerin ortalarından bu yana mesleki ve kişisel nedenlerle hemen her yıl bu ülkeye giderim. Okumalar ve beşeri temaslar, yavaş yavaş beni bu meseleyle akademik düzeyde ilgilenmeye yönelttiler. İlgim yoğunlaştıkça, konunun Türkiye için önemini daha çok kavradım. İsteğim arttı; ama işimin de

bir o kadar zor olduğunu gördüm. Bir literatür deniziyle karşı karşıyaydım; çok farklı kaynaklardan –disiplinlerden– beslenen neredeyse kıyısız bir deniz. Ama pes etmedim; uğraşmaya devam ettim; kitaplar, makaleler topladım; arada şöyle bir karıştırdım onları, notlar aldım. Nihayet 2000 yılında *Birikim*'e bu konuda bir yazı yazdım. Bu kısa sayılabilecek yazı, konuya ilişkin ilk yazımdı; galiba Türkiye'de de başta terim sorunu olmak üzere, bazı ana noktaları tartışan ilk yazıydı.

Ondan sonra, yazmayı sürdürdüm, panellerde konuşmalar yaptım, mülakatlar verdim. Çeşitli olayların etkisi ve farklı çevrelerin ilgisi, önce kavramın ve ardından sorunun değişik boyutlarının daha fazla tanınması sonucunu doğurdu. İlgi arttıkça, bilgi ihtiyacı da arttı; ama bu ihtiyacı karşılayacak Türkçe çalışmalardan mahrumduk. Sistematik çalışmalardan yana fakir oluşumuz, tartışmaların havada kalmasına yol açıyordu. Artık çalışmalarımı bir kitap haline getirmenin zamanı gelmişti bana göre ve 2005 yılı yaz mevsiminin başlarında kararımı verdim

Elimdeki malzemeyi toparladım, yeni kaynaklar ısmarladım ve çalışmaya başladım. Aşağı yukarı bir yıl sonra, yani Mayıs 2006'da kitabın ilk hali ortaya çıkmıştı. Kitabı, İletişim Yayınevi basacaktı. Fakat o sıralar, Heinrich Böll Stiftung Derneği'nden Ulrike Dufner, bir görüşmemizde, "geçmişle hesaplaşma/yüzleşme" konusunda bir uluslararası konferans düzenlemeyi düşündüklerini, bunun için benden katkı istediklerini söyledi; ben de seve seve kabul ettim ve konferansın akademik danışmanlığını üstlendim. Ulrike'yle konuşmalarımız sırasında, kitabımın konferansa kadar onların web sitesinde yayımlanmasının iyi olacağına karar verdik. Böylece kitap basılı halde çıkmadan önce, yaklaşık sekiz ay süreyle http://boell-tr.org sitesinde yayımlandı.

Konferans, değişik ülkelerden bu konuda önemli çalışmalara imza atmış insanların da katılımıyla 24-25 Şubat 2007 tarihlerinde Bilgi Üniversitesi'nde yapıldı. Bu da, Türkiye'de bir ilkti.

Araya başka bir çok çalışma girse de, internette yayımlandığı süre içinde kitabı işlemeye devam ettim. Çalıştıkça yayılı-

yordum, artık bitirmem gerekiyordu. Zaten kitabın sistemi ve kapsamı da epeyce değişmişti, ilk halinin en az bir buçuk katı büyümüştü. Eylüle yetişecek şekilde, kitapla vedalaştım.

İşte elinizdeki kitabın kısa "hikâyesi" Toplumların hikâyeleri üzerine bir kitapta, kitabın kendi "hikâyesi"ni anlatmasam, haksızlık olacağını düşündüğüm için yazdım bu satırları.

Bu hikâyenin oluş sürecinde, benim hikâyem açısından çok önemli bir olay yaşadım, babamı kaybettim. Çalışmalara başladıktan iki ay kadar sonra, 2005 yılı Haziran ayının sonunda rahatsızlanmış, yoğun bakıma kaldırılmıştı babam. Hemen İstanbul'a gittim. Birlikte bir kaç gün geçirdik. Meğer son günleriymiş.

Ben babamı çok severim. Kişisel hikâyemde, yani kişiliğimde ve benliğimde öyle özel ve güzel yeri var ki, bunları şimdi yazıya dökmem çok zor; belki ileride.

Nasihat vermek tarzı değildi; sözün sınırını iyi bilirdi, suskunluğun dilini de. Sevmesi kalpten, ama tezahüratsızdı. Zorluklarla örülmüştü hikâyesi; ama şikâyet etmez, mücadele ederdi. Terbiyesi derin, duruşu zarifti. Hayatıyla öğretti bizlere emeğin, onurun, dürüstlüğün, hikmetin, diğerkâmlığın değerini. Babamın vefatından sonra, sevgili dostum Orhan, her zamanki mahcup inceliğiyle bir kitap hediye etmişti bana; onun anısına, başsağlığı niyetine. Cevat Akkanat tarafından derlenmiş, *baba, bu kitap sana (Babalar İçin Şiirler)* adını taşıyan bu antolojide Dinçer Sümer'in bir şiiri var; babamı bir parça da olsa anlatmama yardım eder diye ilk dörtlüğünü aktarıyorum:

"Öyle güzel bir yorgunadamdı ki babam,
şöyle bir gülüşüyle ve susuşuyla
emeği, ekmeği, barışı
öğretiverirdi tastamam."

Sadece bu kitap değil, bütün çalışmalarım ona ithaftır. Fakat bu kitabı yazmaya karar verdiğim anda, ithaf sayfasında yer alacak ismi de belirlemiştim; hikâyemin aile köklerinde ba-

bamla birlikte "en özel ve en güzel yer"de duran, bütün ailenin göz bebeği, arkadaşlarının sevgilisi, babamın çok sevdiği yeğeni, benim canımın parçası Rıdvan –kuzenim diyememağabeyime ayrılmıştı o sayfa. 31 Ekim 2007'de yirmi yedi yıl olacak bizlerden ayrılalı. O zaman yirmi dört yaşındaydı. Ne büyük bir kayıptır bizim için ve ne çok özlüyoruz onu.

Teşekkür faslına geçmek adettendir; ama anlamlı ve değerli bir adet olarak görürüm bunu ve teşekkür borçlanabileceğim insanlara sahip olmaktan da gizli gizli gurur duyarım. Sayıları hiç de az değil onların. Varlıklarından, sohbetlerinden ve sevgilerinden beslendiğim, hepsini tek tek sayamayacağım bu insanlarım, isimsiz bir teşekkürü kabul etsinler lütfen!

İsmini anacaklarımın başında Dietrich gelir. Lakin, yirmi yıla yaklaşan dostluğumuz boyunca, her görüşmemizden, konuşmamızdan ve ortak faaliyetimizden zenginleşerek çıktığım, her fırsatta ilgilendiğim konularda bana kitaplar, makaleler gönderen çok değerli dostum Dietrich'e nasıl teşekkür edeyim acaba? Çok yorulduğum zamanlarda Münster'in sakinliğinde ona sığınırım; saatler süren bisiklet turları, sonu gelmeyen sohbetler yapar; birlikte susarız. Bu kitabın konusunu da en çok onunla konuştuk, değişik hafıza mekânlarına geziler yaptık. Takıldığım yerlerde zihnimi açtı, yine onlarca kitap yolladı bana. Beni varlığıyla rahatlatan, dostluğuyla besleyen Dietrich'e sonsuz teşekkürler.

Bu kitabın resmî editörü, aslında bir çok çalışmamın da gayri resmi editörü ve öyle görünüyor ki, kendisine her zaman teşekkür borçlu kalacağım güzel dostum, aziz kirvem Tanıl'a, borcumun bir kısmını burada büyük bir zevkle ifa ediyorum.

Çalışmalarımın en titiz düzeltmeni eşim Türkân, bu çalışmamda da emeğini ve dostluğunu esirgemedi. Yürekten teşekkür ediyorum ona.

Ve kızım Dicle; en yoğun anlarımda narin dokunuşları ve sıcak öpüşleriyle, hem beni tazeledi hem de ortak zamanlarımızın hırsızı olma duygumu dağıttı, vicdanımı rahatlattı. Bir de, çalışmaktan bunaldığım vakitler, çalışma odamdaki piyanosuyla "nefis resitaller" vererek, ruhumu açtı. Kitabın bir yerle-

rine sinmiş bir müzikle karşılaşırsanız, bilin ki, Dicle'nin parmaklarındandır. Hepsi için ne kadar teşekkür etsem azdır sana Dicloşum.

"Hikâyelerimiz, tamamlanmamış süreçler, hâlâ devam eden serüvenler, henüz çözülmemiş gizemler, sonunu ancak bekleyip görebileceğimiz açık kitaplardır," diyor William L. Randall, *Bizi 'Biz' Yapan Hikâyeler* adlı kitabında. Aynı şey bu kitap için de geçerlidir. Bir başlangıç olarak düşündüm hep bu kitabı; o nedenle tamamlanmamıştır, ucu açıktır benim için. "Yürüyüş"ün devam etmesi ve "yürüme"ye katkısının olmasıdır beklentim ve dileğim; Eduardo Galeano'nun sözünü ettiği "yürüme"yi kastediyorum:

"O ufuktadır, diyor Fernando Birri. Ben iki adım yaklaşıyorum, o da iki adım uzaklaşıyor. On adım yürüyorum, ufuk da on adım öteye koşuyor. Ne kadar yürürsem yürüyeyim, ona asla ulaşamayacağım. Ütopya neye yarar? İşte buna yarar: Yürümeye."

MITHAT SANCAR
Ankara, Ağustos 2007

GİRİŞ

Her insanın ve her toplumun bir geçmişi vardır; bunun yanında bir de geçmişle bir ilişkisi. Bireyler ve toplumlar ya geçmişlerini hesaba katarak onunla ilişkilerini karşılıklı etkileşim içinde kendileri biçimlendirirler ya da geçmiş kendisi harekete geçer, takip eder, bugünü işgal etmeye çalışır. Geçmişi görmezden gelme tutumunda diretildikçe, geçmişin bugün üzerindeki etkisi artar; bir süre sonra bugün, korkulan ve kaçılan geçmişin bir ürünü haline gelir.

Bizde de böyle oluyor; geçmiş yakamızı bırakmıyor; biz onu yok saydıkça, o giderek daha asi ve inatçı oluyor. Oysa geçmişe uysal bir hizmetkâr muamelesi yapmaya çok alışmıştık; onu istediğimiz zaman çağırır, istediğimiz gibi kullanır, işimiz bitince de karanlık odaya hapsederdik.

Ulus-devletlerin geçmişle ilişkileri, yakın zamanlara kadar özü itibariyle böyleydi. Bu ilişki, genellikle "ulusal kimliğin" inşası açısından gerekli görülen tarihsel olayların tek yanlı ve çoğu zaman dayatmacı yöntemlerle işlenmesi temelinde gelişti. Bunun için de esas olarak kahramanca bir geçmiş ya da geçmişteki kahramanlık efsaneleri referans alındı. Ernst Renan da, bizatihi ulus fikrinin inşasında "kahramanca bir geçmiş,

büyük adamlar, şan"dan oluşan "toplumsal sermaye"nin büyük rol oynadığını belirtir.[1]

Geçmişleri "normal"den çok daha karmaşık olan ve saklanamayacak kadar karanlık dönemler, kötü olaylar içeren ülkelerde ise, kahramanlık efsanelerinin yeterince ikna edici olamayacağı bilindiğinden, bu efsanelerin yanına "kurban/mağdur mitosları" eklendi. Burada amaç, "ulus"un geçmişteki büyük trajedilerde "fail" olarak yer almadığı ve bunların sorumluluğundan azade olduğu inancını yerleştirmek, böylece "ulusal kimliği temiz tutmak"tır. Böyle bir kurgu, "ulus"u kendi acılarına yoğunlaştırma hedefini de içerir; bu ise, başkalarının acılarını yok sayma veya görmezden gelme yönelimini de beraberinde getirir.

Ulusun, ulusal kimliğin ve ulusal hafızanın inşası sürecinde "tarih bilimi"nden çok yönlü ve yoğun bir biçimde yararlanılır; okul ders kitapları buna göre düzenlenir, "resmî tarih tezleri"ni işleyip yayacak devlet kurumları oluşturulur.

Tarihin bu şekilde kullanılması, ulusal kimliklerin homojen tarzda inşası bakımından amaca son derece uygun görünüyor. Bireyler gibi toplumlar da, herhangi bir suçluluk ya da utanç duygusu yaşamadan gururla bakabilecekleri, yani özdeğer duygularını şüpheye düşürmeyecek, aksine pekiştirecek dönemleri hatırlamayı tercih ederler. Tıpkı bireyler gibi toplumlar da, kendilerine ilişkin algılarıyla tarihsel olgular arasında bir uyumsuzluk olduğunda, öz algılarını sorgulamak yerine, hafızayı manipüle etmek suretiyle geçmiş ile bugünü birbirlerine yakınlaştırmaya, ikisini uyumlaştırmaya; daha açıkçası geçmişi bugünün ihtiyaçlarına uydurmaya çalışırlar. Böylece öz algılarını teyit etmiş olurlar.

Tarihin manipülatif yorumunun özel bir halini, geçmişin yükünden kurtulmak amacıyla geçmişe, geçmişin belli dönemlerine veya geçmişteki bazı olaylara dair bir hatırlama yasağı koymak oluşturur. Bu yasak, geçmiş hakkında konuşma ve tartışma imkânlarını öncelikle hukuksal, ama aynı zaman-

1 Ernst Renan, "Was ist eine Nation? Vortrag in der Sorbonne am 11. März 1882", (http://www.dir-info.de/ dokumente/def_nation_renan.shtml).

da siyasal ve toplumsal araçlarla ortadan kaldırma girişimlerini de doğal olarak içerir. Başka bir deyişle, geçmişin yükünden kurtulmanın en iyi yolu, geçmişi uzaktan yakından hatırlatabilecek her şeyi inkâr etmek, engellemek, bastırmak olarak kabul edilir bu anlayışta.

Bu stratejiler, birçok ülkede epeyce uzun bir süre nispeten sorunsuz işledi. Ancak son yirmi-otuz yıldaki gelişmeler, resmî tarih-ulusal kimlik ilişkisine dair bu geleneksel paradigmayı temelden sarstı. 1980'lerin başından itibaren yaşanan çeşitli olaylarla birlikte; "hafıza patlaması", "hafızanın başkaldırısı" "hafızanın intikamı", "hafıza konjonktürü" gibi parolalarla nitelenen bir dönem başladı. Özellikle Latin Amerika'da askerî diktatörlüklerin çözülmesi, Güney Afrika'da ırkçı rejimin çökmesi, Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku'nun dağılması, toplumların kendi geçmişleriyle ilişkilerinde bir değişim sürecine girmelerine yol açtı. Bu bağlamda, birçok ülkede geçmişle ilişki konusu yeniden masaya yatırıldı, yerleşik ilişki biçimleri sorgulandı, farklı ilişki seçenekleri tartışmaya açıldı, yeni ilişki modelleri geliştirildi. Bu hareketlilik içinde bir kavram giderek öne çıkmaya, tartışmaların merkezine hamle etmeye başladı: *Geçmişle hesaplaşma.*

Geçmişle hesaplaşma kavramı, Almanya'nın ve Almanların Nazi vahşetinin çok boyutlu yıkımıyla baş etme çabası gibi özgül bir bağlam içinde türemiş ve uzun süre varlığını bu bağlamda sürdürmüştür. Kavramın daha geniş bir anlama kavuşması, giderek evrenselleşmesi, esas olarak 1980'lerin sonlarında söz konusu oldu. Bu yıllarda ortaya çıkan gelişmelerle birlikte, hangi dile nasıl bir karşılıkla aktarılmış olursa olsun, *geçmişle hesaplaşma* kavramı, ağır insan hakları ihlallerinin yoğun olarak yaşandığı diktatörlük yönetimlerinin ve/veya yaygın iç çatışmaların ardından, geçmişin yüküyle nasıl baş edileceği ve insan hakları değerlerine yaslanan bir toplumsal barış ile demokratik bir siyasal kültürün nasıl inşa edileceği sorunlarına işaret eden evrensel bir içeriğe kavuştu. Ağır insanlık suçlarıyla, örneğin bir soykırımla veya ağır insan hakları ihlallerinden oluşan kabarık bir suç dosyasıyla yüklü geçmi-

şe sahip bir toplumun geçmişiyle yüzleşmesinin ve hesaplaşmasının önemi ve sonuçları da, çok çeşitli disiplinlerin başlıca ilgi konusu haline geldi. Bilimsel, akademik incelemeler ve popüler kültür çalışmaları, 1990'lardan itibaren, bu sorunla bağlantılı, sorunun temelinde ve çeperinde yer alan başka kavramları da içerecek şekilde genişledi ve yayıldı. Bugün artık *geçmişle hesaplaşma* konusu, başlıca unsurlarını "kolektif/toplumsal hafıza", "tarihle ilişki", "kolektif kimlik", "kolektif travma", "hatırlama kültürü", "hakikat", "cezalandırma-affetme", "toplumsal barış" gibi kavramların oluşturduğu geniş tablonun asli bir parçası olarak ele alınmaktadır.

Türkiye toplumu da bir süredir adını açıkça koymadan "geçmişle yüzleşme/hesaplaşma", "toplumsal/kolektif hafıza" gibi konuların etrafında dolanıyor. Ama meselenin ciddiyetini fark ettiğimizi, "bize neyin çarptığı"nın ayırdında olduğumuzu söylemek zor. Oysa dünya, yaklaşık yirmi yıldan beri, münhasıran "düşman güçlerin" fırlatmasıyla sadece bize çarptığını düşündüğümüz bu "uzay taşı"yla yoğun bir şekilde uğraşmakta, onu anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmaktadır.[2] Bir yandan, 20. yüzyılın erken zamanlarından beri işlenen bir konu olan "hafıza yitimi" üzerinde daha fazla durulurken; diğer yandan bir "hafıza patlaması"ndan, hatta "hafızanın başkaldırısı"ndan[3] söz ediliyor; dünya çapında bir "hafıza konjonktürü" ve "ulusal hafızadan kozmopolit hafızaya geçiş süreci"[4] yaşandığı tespitleri yaygın ilgi ve kabul görüyor. Başka bir deyişle, "tarih ile tarih bilincinin tartışmasız günbatımına; siyasal, toplumsal ve kültürel bellek yitimi konusundaki yakınmaya ve tarih sonrasıyla (Posthistorie) ilgili kutsayıcı ya da kıyamet tellallığı yapan söylemlere, benzersiz boyutlarda bir hafıza patlaması eşlik" ediyor.[5]

---

2 Mithat Sancar, "Hafıza-i Beşer Nisyanla Malûl Değildir", *Birgün* Kitap Eki, yıl 1, sayı 10 (21.2.2006), s. 8-9.

3 Pierre Nora, "Gedächtniskonjunktur", (http://www.eurozine.com/pdf/ 2002-04-19-nora-de.pdf), s. 9.

4 Daniel Levy/Natan Sznaider, *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust*, Frankfurt am Main, 2001.

5 Andreas Huyssen, *Alacakaranlık Anıları. Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek*, çev. Kemal Atakay, Metis Yay., İstanbul, 1999, s. 15-16.

Toplumların kendi geçmişleriyle ilişkilerinin bir değişim sürecinden geçtiğine işaret eden çok sayıda gelişme yaşanıyor. Bu gelişmeler; uluslararası global ve bölgesel kuruluşların faaliyetlerini de etkisi altına alıyor; birçok devleti, yerleşik politikalarını yeniden gözden geçirmeye zorluyor. Bütün bunlara paralel olarak geçmişi hatırlamanın biçimleri, içeriği, hedefleri gibi meseleler akademik çalışmalarda giderek daha fazla yer işgal ediyor. Hafıza ve hatırlama konuları, sadece sosyal bilimlerde değil; tıp, psikoloji, psikanaliz, kültür antropolojisi ve edebiyat gibi alanlarda da en gözde konular haline geliyor. Bu bağlamda "hatırlama kültürü" ve "tarih kültürü" üzerine araştırmalar yapılıyor; "tarih politikası", "geçmiş politikası", "hatırlama/hafıza politikası" gibi yeni eylem alanları tartışılıyor. Bu yoğun tartışma ve hareketlilik entelektüel üretime de yansıyor ve hâkim olunması giderek güçleşen zenginlikte bir yazın ortaya çıkıyor. Ne var ki, bu olguların anlamını ve ardında yatan dinamikleri inceleyen, hukuksal ve siyasal boyutlarını tahlil eden, çeşitli ülkelerin deneyimlerini tanıtan ve tartışan akademik çalışmalar ülkemizde neredeyse hiç yankı bulmuyor. Böyle olunca da, bu çerçeveye giren sorunları sağlıklı ve verimli bir şekilde tartışmak mümkün olmuyor; siyasal ve kültürel ortam, "komplo teorileri" ve "ihanet suçlamaları"yla bezenmiş kısırlaştırıcı ve kutuplaştırıcı bir hamasetin egemenliği altına giriyor; "kolektif akıl" "kolektif ezber"in yarattığı gürültüde boğuluyor.

Bu çalışmada, söz konusu tartışmanın boyutlarından bir tanesi gibi görünen, ama sıradan bir boyutun çok ötesinde önem taşıyan, hatta tartışmaları hem alevlendiren hem de özetleyen bir boyut olan "geçmişle hesaplaşma" sorunu ele alınacaktır. Böylesine geniş bir alana yayılan bir konuyu incelemenin pek çok zorluğu olduğunun farkındayım. Zorlukların başında, konuyu anlamlı bir bütünlük içinde işlemeyi sağlayacak uygun çerçevenin oluşturulması ve yöntemin bulunması gelir. Geçmişle hesaplaşma kavramıyla bağlantılı sorunların ve bunların her biriyle ilgili tartışmaların tümünü tek bir kitapta incelemeye soyunmak gerçekçi olmaz. Yöntem sı-

kıntısını aşmak bakımından, akla gelebilecek seçeneklerden biri, sorunun sadece bir veya birkaç boyutunu derinlemesine incelemek olabilir. Fakat böyle bir tercihin anlamlı olması için de, konunun tanınmasını sağlayan, tartışmalar hakkında fikir veren geniş bir akademik birikimin hazır bulunması gerekir. Oysa Türkiye'de geçmişle hesaplaşma, ne genel siyasal kamunun bilgisi dahilindedir ne de akademik çevrelerin ilgisine mazhar olmuştur. Bu durumda, konuya ilişkin temel sorunları genel bir çerçeve içinde ele almaktan başka bir seçenek kalmıyor. Burada yapmayı hedeflediğim de böyle bir şey; bir bakıma konuya "giriş"tir. Bunu yaparken de, temel tartışma noktalarını birbirleriyle bağlantılı bir şekilde işlemeye gayret ettim. Teorik ve ampirik boyutları bir arada değerlendirme imkânı sunmak için, çalışmayı iki bölüm halinde tasarladım. Birinci bölümde, deyim yerindeyse, "geçmişle hesaplaşmanın genel teorisi"ni ana unsurları itibariyle aktarmaya çalıştım. Buradaki bilgileri, "somut dünya deneyimleri" bağlamına yerleştirmek de ikinci bölümün hedefini oluşturdu. Özellikle bu bölümde, örnekleri belirleme açısından ciddi sıkıntılar çektiğimi itiraf edeyim. Bunu aşmak için, nesnellik değil, işlevsellik ölçütüne başvurdum. Bu çerçevede, geçmişle hesaplaşma tartışmalarının değişik aşamalarını ve boyutlarını görme imkânı sağlayan deneyimlere öncelik verdim. İkinci olarak da, kavramın çeşitli unsurlarını içeren dönemlerin yaşandığı ülkeleri seçtim. Sayıları hiç de az olmayan bu ülkeler arasından da, "klasik" sayılabilecek ve temsilî nitelik taşıdığını düşündüğüm örnekleri çekip çıkardım.

Burada Türkiye'nin neden ayrı bir başlık altında incelenmediği haklı olarak sorulabilir. Çerçevesi bu şekilde belirlenmiş bir çalışmada Türkiye'ye ayrı bir başlık tahsis edilmemesi kendiliğinden anlaşılabilir aslında; yine de buna dair birkaç söz söylemenin bir sakıncası yok. Bir defa, Türkiye tarihinde, burada ele alınan ülkelerdekine benzer, yani hesaplaşılması gereken çeşitli dönemler bulunmasına rağmen, bu örneklerdekine benzer bir deneyim mevcut değil. Bu durumda, Türkiye'yle ilgili çalışmaların, geçmişle nasıl hesaplaşıldığı değil, neden he-

saplaşılamadığı sorusuna odaklanması gerekecektir. Deneyim eksikliği yanında, konuyu günlük dar siyasal kalıplar dışında akademik zeminde derinlemesine konu edinen tartışmalardan da yoksunuz. Bütün bunlar, tartışmalara başlangıç ve zemin oluşturacak çalışmaları öncelikli ihtiyaç haline getiriyor. Bu çalışmanın asli işlevinin, böyle bir ihtiyaca küçük de olsa cevap vermek olduğunu düşünüyorum. Böylece sorunun değişik boyutlarını Türkiye açısından ele alacak özgül incelemeler için de bir vesile ve itki yaratmayı umuyorum. Bu umudu somut bir katkıyla desteklemek için de, Türkiye'de geçmişle hesaplaşma bakımından önemli bulduğum sorunları/soruları çalışmanın sonunda bir özet halinde ortaya koydum.

BİRİNCİ BÖLÜM

Geçmişle Hesaplaşmanın Genel Teorisi

GEÇMİŞLE HESAPLAŞMADA TERİM SORUNU

Önemli siyasal gelişmeler, derin toplumsal sarsıntılar, ağır siyasal bunalımlar hemen her zaman kendilerine özgü bir "semantik" de yaratırlar. Çekirdeğinde bir veya birkaç kavramın yer aldığı bu semantik, belirtilen nitelikteki toplumsal-siyasal süreçlerin söylemsel ve eylemsel işletim sistemlerinin anahtar unsurlarından birini oluşturur aynı zamanda. Bu semantiğe vücut veren kavramlar, belli bir tarihsel bağlama yerleşik oldukları için, kullanımlarında da genellikle özgül bir sürece gönderme yapma niyeti saklıdır. Başka bir deyişle, söz konusu kavramların anlamı ve içeriği, her şeyden önce kendilerini üreten ve üremesine katkıda bulundukları tarihsel şartlarla sıkı bir bağlantı içinde belirlenir. Ancak tarihsel belirlenmişlik, kavramların da "müzelik" anlamında tarihsel ya da tarihe mahpus olmaları sonucunu doğurmaz. Bugün kullandığımız siyasal lûgat, tarihin duvarlarını delip geçmiş, dolayısıyla evrenselleşmiş kavramlar üzerine kuruludur. Evrenselleşmeye giden tarihsel serüven, kavramların anlamlarında ve işlevlerinde dönüşümlere sebep olur kuşkusuz; fakat tarihsel bağlamı da bütünüyle silmez, silemez.[1]

1 Mithat Sancar, "Geçmişin Hesabı, Geleceğin İnşası", *Birikim*, sayı 134-135, Haziran/Temmuz 2000, s. 92.

Terimin kökeni ve başka dillerdeki karşılığı

Batı Almanya'da İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan "Vergangenheitsbewältigung" terimi, başlangıçta sadece Nazi rejimiyle, yani yakın geçmişin acı tecrübeleriyle ilişki sorununa yönelik bir formül işlevi görüyordu. Kavramın ilk defa kim tarafından ve ne zaman kullanıldığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, ilk kullanışa dair en eski kanıt, 1955'te Berlin'de Evangelische Akademie tarafından düzenlenen bir konferansa uzanır. Akademinin o zamanki müdürü, başlamış ve işlemekte olan bir süreci kastetmeden, "üstesinden gelinmemiş bir geçmişin gölgeleriyle hesaplaşma" zorunluluğuna vurgu yapmıştı.[2] Ama bilinen bir şey varsa, o da, Federal Almanya'nın savaş sonrası ilk Cumhurbaşkanı olan ve 1949-1959 yılları arasında iki dönem görev yapan Theodor Heuss'un, 1950'lerin ikinci yarısında çeşitli konuşmalarında bu kavramı kullandığı, böylece yaygınlaşıp yerleşmesinde önemli rol oynadığıdır. Bu dönemde kavram, somut gereklilikler, önlemler ve açık hedefler içeren bir programa işaret etmekten çok; geçmişte neler yaşandığının ve kimin kime karşı ne ölçüde sorumlu olduğunun tartışılması ve belirlenmesi amacına hizmet ediyordu.[3] Daha çok bilim adamları, özellikle de tarihçiler tarafından kullanılan terim, Nazi rejimine bireysel katılımın henüz gerçekleşmemiş muhasebesine bir çağrı, dolayısıyla bireysel bir vicdan muhasebesi olarak anlaşılıyordu.[4]

Bir yazarın "tipik Alman" olarak nitelediği bu terimin, başta İngilizce olmak üzere başka dillere tam olarak aktarılması son derece zordur.[5] İngilizce'de en sık rastlanan ve artık yerleşmiş

---

2 Bkz. Helmut Kõnig/Michael Kohlstruck/Andreas Wöll, "Einleitung", aynı yazarlar (ed.), *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts.* Leviathan, Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Sonderheft 18/1998, Opladen/Wiesbaden, 1998, s. 7-8.

3 Bkz. Werner Wertgen, *Vergangenheitsbewältigung: Interpretation und Verantwortung. Ein ethischer Beitrag zu ihrer theoretischen Grundlegung*, Paderborn/Münih/Viyana/Zürih, 2001, s. 13.

4 Bkz. Kõnig/Kohlstruck/Wöll, s. 8.

5 Peter Reichel, *Vergangenheitsbewaeltigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute*, Münih, 2001, s. 20.

sayılabilecek terim, "geçmişle yüzleşme" anlamına gelen "coming to terms with the past"tir. Bunun yanında, kavramın Almanca aslına uygunluk kaygısıyla "hesaplaşma" fiilini esas alan "accounting for the past", "coping with the past" gibi terimlerin kullanıldığı da görülür.

Terimin işaret ettiği olguyla en çok uğraşan ve evrenselleşmesinde önemli rol oynayan Latin Amerika ülkelerinin büyük bir kısmının resmî dili olan İspanyolca'da ise yaygın olarak "reconciliacion politica" terimi kullanılır, ki Türkçe'ye "yeniden uzlaşma ya da barışma siyaseti" olarak tercüme edilebilir.

Aynı sorun, Japonca'da da söz konusu. Japonya'da sözcüğün Almanya'daki bağlamda ilk kamusal kullanılışının 1992'de gerçekleştiği ve "geçmişin üstesinden gelme" ya da "geçmişi aşma" anlamına gelecek şekilde "kako no kokufuku" terimiyle karşılandığı, fakat bu haliyle de Japon toplumuna çok yabancı kaldığı, bu nedenle de yerleşmediği belirtilir. Bunun yerine önerilen terim ise, tartışılmak istenen meseleyi çok daha açık bir biçimde ortaya koyduğu gerekçesiyle, "savaş sorumluluğu" anlamına gelen "sensô sekinin"dir.[6]

1990'larla birlikte kavramın, ortaya çıkışını belirleyen özgül tarihsel bağlamı aşarak, genellikle iç savaşlardan ve diktatörlüklerden geçiş döneminin tahlilinde kullanılan bir üst kavram haline gelmesiyle birlikte, sorunu ifade etmek için, "geçiş süreci" ve bununla bağlantılı olarak "geçiş süreci adaleti" (transitinol justice) terimleri yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandı. Ancak hem "geçiş süreci" hem de konuyla ilgili malzemenin toplandığı en iyi ifade olarak gösterilen "geçiş süreci adaleti", konunun genişleyen sahası karşısında yetersiz kalmakta, bu sorunun yaşandığı birçok deneyimi dışarıda bırakmaktadır. Örneğin El Salvador, Guatemala gibi bazı ülkelerde, bir rejim değişikliğinin ardından eski yönetim zamanında ya-

6 Irmela Hijiya-Kirschnereit, "Kriegsschuld, Nahkriegsschuld". Vergangenheitsbewältigung in Japan", Helmut König/Michael Kohlstruck/Andreas Wöll (ed.), *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*. Leviathan, Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Sonderheft 18/1998. Opladen/Wiesbaden, 1998, s. 327.

pılan ihlallerle değil, uzun süren bir iç savaşta işlenen suçlarla uğraşmak söz konusudur. Geçmişle hesaplaşmayı, silahlı bir çatışmaya çözüm arama çerçevesi içinde düşünmek, demokrasiye geçiş süreciyle benzer olmayan sorunlar ortaya çıkarır. "Geçiş süreci adaleti" terimi, Kolombiya ve Peru'da olduğu gibi, devam eden ihlal durumlarını da açıklamaktan uzaktır.[7]

Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Arjantin ve Şili'de, "geçiş süreci"nin üzerinden yirmi yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen, askerî diktatörlükler döneminde işlenen insan hakları ihlalleriyle sadece yüzleşme değil, sorumluları cezalandırma girişimlerini ve mağdurların acı ve zararlarını telafi etme arayışlarını da içeren geçmişle hesaplaşma etkinlikleri devam etmektedir. İç savaşın üzerinden neredeyse yetmiş yıl, "geçiş süreci"nden bu yana otuz yıla yakın zamanın geçtiği İspanya'da da hem iç savaş sırasında işlenen insanlık suçlarıyla hem de Franco diktatörlüğünün ağır ihlalleriyle hesaplaşma yeni başlamaktadır. Örnekleri Avrupa'ya da yayabiliriz. İsviçre, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden elli yıl sonra geçmişle hesaplaşmak, daha doğrusu geçmişin hesabını vermek zorunda kaldı. Fransa, İkinci Dünya Savaşı'ndaki kirli siciliyle kırk yıl sonra yüzleşmeye başladı; aynı şey Cezayir Savaşı sırasında işlediği insanlık suçları için de geçerlidir. Kısacası, geçmişle hesaplaşmayı "geçiş süreci" çerçevesinde kavramsallaştırmak, terimin işaret ettiği olguyu ve deneyimleri daraltma sonucunu doğurur; bu yüzden isabetli değildir.

Alternatif terimler

Almanya'da "geçmişle hesaplaşma" yerine, "geçmişle ilişki" (Umgang mit der Vergangenheit), "geçmiş politikası" (Vergangenheitspolitik) "geçmişin işlenmesi" (Aufarbeitung der Vergangenheit), "hatırlama kültürü" (Erinnerungskultur) gibi terimler de önerilmiştir. Ancak bunların hiçbiri, sorunu bütün boyutlarıyla kavrayacak ve sorunun özünü oluşturan unsurla-

7 Juan E. Mendez, "Accountability for Past Abuses", (http//:www.nd.edu/ ~kellogg/WPS/233.pdf), s. 5.

rı yeteri açıklıkta ortaya koyacak nitelikte değildir. Örneğin, "geçmişle ilişki" terimi, sorunlu ya da sorunsuz her türlü geçmişle nasıl bir ilişki kurulabileceği tartışmalarının üst başlığı olarak kullanılabilir. Bu terim, "geçmişle hesaplaşma"dan farklı olarak, geçmişle ilişkinin biçimine dair herhangi bir normatif gönderme içermez, dolayısıyla tarafsızdır. "Geçmişle ilişki" başlığı altında yapılacak bir çalışma, esas itibariyle, toplumların kendi geçmişleriyle ne tür ilişkiler kurabilecekleri, bu tercihin hangi faktörlerden etkilendiği, kurulan ilişkinin somut yansımalarının neler olabileceği gibi konularda teorik tahliller yanında, çeşitli toplumlarda uygulanan geçmişle ilişki modellerine dair ampirik veriler içerecektir. "Geçmişle hesaplaşma" da, geçmişle kurulabilecek ilişki modellerinden biri olması itibariyle, böyle bir çalışmanın kapsamına girecektir. Ancak "geçmişle hesaplaşma" teriminin işaret ettiği geçmiş, herhangi bir geçmiş değil, "negatif bir geçmiş"tir. "Geçmişle hesaplaşma", bu geçmişle kurulacak ilişki konusunda da belli bir tercihi yansıtır; unutma ve bastırma değil, hatırlama ve hesaplaşma tercihidir bu. Bu durumda, geçmişle hesaplaşma başlığı altında yapılacak çalışmaların ağırlık noktası, hatırlama ve hesaplaşmanın neden gerekli olduğu, nasıl bir işlev gördüğü, hangi yöntemlerle yapılabileceği, hangi yöntemlerin hangi şartlar altında ne gibi sonuçlar doğurabileceği ve bu sonuçlarla nasıl baş edilebileceği gibi konulardan oluşacaktır. Kuşkusuz çeşitli hesaplaşma deneyimlerine ilişkin karşılaştırmalı bilgiler de böyle bir çalışmanın vazgeçilmez bölümleri arasında yer alacaktır.

Benzer şeyler "geçmiş politikası" için de söylenebilir. Ancak "geçmişle ilişki" teriminden farklı olarak "geçmiş politikası"nda, doğrudan siyasal karar mercilerine bir atıf söz konusudur. Başka bir deyişle, geçmiş politikası, bir devletin belli bir dönemde geçmişle ilişki konusundaki genel karar ve somut uygulamalarını ifade eder, ancak tek başına bu politikanın içeriğine dair bir değer yargısını içermez. Geçmiş politikası, geçmişle hesaplaşma yönünde oluşabileceği gibi, unutma ve bastırma tercihine de dayanabilir.

Adorno'nun 1959'da yayımlanan ve münhasıran bu konuya tahsis ettiği ünlü yazısının başlığında kullandığı, böylece yaygınlaşmasını sağladığı "geçmişin işlenmesi" terimi ise, esas olarak, geçmişte neler yaşandığının ortaya çıkarılması ve belgelenmesi gibi edimlere işaret eder; ama bunların sonuçlarına karşı bir kayıtsızlığı da içerir. Buna karşılık, geçmişle hesaplaşma terimi, sorunla hedefi belirlenmiş bir muhasebe iradesini dışa vurur. Bu irade, geçmişin işlenmesini de kapsar; daha doğrusu, böyle bir muhasebenin gerçekleşebilmesi için, öncelikle geçmişin işlenmesi gerekir. Ancak geçmişle hesaplaşma terimi, bunun ötesinde, faillerin cezalandırılması, mağdurların tatmini ve yaşananların sürekli hatırda tutulması gibi faaliyetlere de açık göndermeler içerir.[8]

Son yıllarda "geçmişle hesaplaşma" terimine bir alternatif olarak öne çıkarılan "hatırlama kültürü" ise, diğerlerinden farklı olarak, daha dar bir kapsama sahiptir. Geçmişle hesaplaşma, esasen bir hatırlama kültürünü gerektirir. Bu açıdan "hatırlama kültürü" geçmişle hesaplaşmanın boyutlarından birini oluşturur; ama geçmişle hesaplaşmanın diğer boyutlarını içerecek çağrışımlar bütününden terim olarak yoksundur. "Hatırlama kültürü", geçmişle estetik ve pedagojik hesaplaşma faaliyetlerini ve belli ölçülerde siyasal hesaplaşmayı kendiliğinden içermeye elverişli olmasına rağmen, özellikle hukuksal hesaplaşma konusunda aynı şeyi söylemek zordur.

Türkçe karşılık sorunu

"Vergangenheitsbewältigung" terimine uygun bir karşılık bulma sorunu, diğer dillerde olduğu gibi Türkçe için de geçerlidir. "Vergangenheit" ve "Bewältigung" kelimelerinden oluşan teriminin tercümesinde temel zorluk, "geçmiş" anlamına gelen "Vergangenheit" sözcüğünde değil, değişik bağlamlarda farklı anlamlar alabilen "Bewältigung" sözcüğünde ve bu ikisi-

8 Bkz. Claudia Höchst, *Vergangenheitsbewältigung und ihre Rolle im Demokratisierungsprozess postautoritärer Systeme. Der Fall Chile*. Arbeitshefte des Lateinamerika-Zentrums, Nr. 81. Münster: Westfälische Wilhelms-Universität, 2003, s. 8.

nin bir araya getirilmesinde yatıyor. Gerçekten de "Vergangenheit" sözcüğüne "geçmiş" dışında bir karşılık aramak, hem etimolojik açıdan hem de tartışılan konunun niteliği bakımından ne gereklidir ne de doğru olur. Lakin aynı rahatlık "Bewältigung" açısından söz konusu değil. "Bewältigen" fiilinden türetilmiş bir sözcük olan "Bewältigung", Türkçe'ye "başarmak, hakkından gelmek, üstesinden gelmek, baş etmek, başa çıkmak, yapıp bitirmek, halletmek" gibi karşılıklarla tercüme edilebilir. Bu durumda, etimolojik açıdan özgün anlama sadık bir tercüme yapmak istersek, "geçmişi halletmek", "geçmişle baş etmek", "geçmişin üstesinden gelmek" gibi terimleri tercih etmemiz gerekecek. Oysa bu terimlerden hiçbiri, konunun Almanya'da ve dünyada kazandığı anlam ve içeriği hakkıyla karşılamaya elverişli değildir.

Esasen Almanya'da da, "bewältigen" fiilinin, tartışılan sorunun özünü yansıtmaktan uzak olduğu, hatta tartışmayı harekete geçiren niyet ve saiklerin tersi çağrışımlara, giderek kötü kullanımlara çanak tuttuğu yönünde yaygın bir görüş var. Bu görüşe göre, bugünden ve gelecekten farklı olarak geçmiş tamamlanmıştır, artık biçimlendirilemez; dolayısıyla baş edilecek, halledilecek bir şey değildir.[9]

Örneğin Wielenga, bu terimin, geçmişin bugünkü edimlerle nihai bir şekilde halledilebilecek ve tamamen bitirilebilecek bir nesne, bir konu olarak görülmesine elverişli çağrışımlara sahip ve yanlış anlamalara açık olduğunu belirtir. Oysa geçmişle ilişki, sonlu değil kesintisiz bir süreçtir.[10]

Benzer görüşleri dile getiren Schlink'e göre de, geçmişi değiştirmek mümkün değildir. Bir ödevi işleyerek halletmek ve böylece bitirmek anlamında geçmişin üstesinden gelmek bu nedenle söz konusu olamaz. Bu açıdan "Vergangenhetsbewältigung" kavramı, imkânsıza duyulan bir özlemi dile getirir: Geçmişi düzene sokarak, geçmişin bugün üzerindeki yükün-

9 Terime yönelik eleştiriler için bkz. Wertgen, s. 13 vd.

10 Friso Wielenga, *Schatten deutscher Geschichte. Der Umgang mit dem Nationalsozialismus und der DDR-Vergangenheit in der Bundesrepublik*, Vierow, 1995, s. 14-15.

den kurtulmak.[11] Bununla beraber Schlink, geçmişin bir olgu değil, bir kurgu olarak anlaşılması durumunda, "geçmişin halledilmesi"nden söz etmenin anlamlı olacağını da ekler. Burada geçmiş, bireysel veya kolektif biyografiye entegre edilmesi gereken bir kurgu olarak kabul edilir. Bu kurguyu oluşturmak, işlenmesi ve halledilmesi gereken bir ödevdir. İster unutma/bastırma, ister hatırlama ve hesaplaşma amacıyla olsun bu ödevin yerine getirilmesinden kaçılamaz; çünkü bireysel ve kolektif biyografiler, öz algılarının bütünlüğünü sağlamak için buna ihtiyaç duyarlar.[12]

Reichel de, terim hakkında benzer görüşlere sahiptir. Ona göre de, geçmiş halledilemez; ancak geçmişte yaşanan olayların bugüne yansıyan sonuçlarıyla uğraşılabilir.[13]

Bu tartışmalar ışığında "Vegangenheitsbewältigung" terimini, Türkçe'ye "geçmişin üstesinden gelme", "geçmişle baş etme", "geçmişi telafi etme" gibi etimolojik açıdan özgün anlama daha sadık ifadelerle tercüme etmek, kavramın işaret ettiği olguyu ve süreci yansıtmak açısından pek uygun olmayacaktır. Filolojik ve semantik nedenler yanında, bu çerçevede tartışılan sorunun hem akademik hem kültürel hem de politik alanlarda Türkiye'ye yabancı olması da, Türkçe'de özgün bir karşılık üretmeyi zorlaştırıyor. Bu zorluklara rağmen, sorunun boyutlarını olabildiğince kavrayacak göndermeler içeren bir terim bulmak gerekiyor. Diğer seçenekleri eledikten sonra, iki terimin verimli bir tartışma açısından öne çıkarılabileceğini düşünüyorum: "Geçmişle yüzleşme" ve "geçmişle hesaplaşma" Sorunun tarihsel kökeni ve gelişim sürecinden, bu alandaki teorik çalışmalar ve somut deneyimlerden hareketle, bana en uygun gelen karşılık "geçmişle hesaplaşma"dır. Çünkü "geçmişle yüzleşme", yukarıda da belirttiğim gibi, daha çok, sorunlu geçmişi tartışmaya, bu geçmişle ilgili hakikati ortaya

11 Bernhard Schlink, "Die Bewältigung von Vergangenheit durch Recht", aynı yazar, *Vergangenheitsschuld und gegenwärtiges Recht*, Frankfurt am Main, 2002, s. 89.

12 Schlink, Die Bewältigung von Vergangenheit durch Recht, s. 93.

13 Peter Reichel, *Vergangenheitsbewaeltigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute*, Münih, 2001, s. 20.

çıkarmaya ve kabul etmeye açık olma, buna cesaret gösterme tutumuna işaret eder. Burada yüzleşme, bir dönemi bastırmaktan ve böylece kolektif hafızayı bloke etmekten vazgeçmeyi gerektirir. Kuşkusuz bunun somut yansımaları da olacaktır; işlenen suç ve ihlalleri mahkûm etme, mağdurların/kurbanların acısını tanıma; buna uygun "hafıza çalışmaları" yapma gibi. Bir ülkenin geçmişinde, farklı nedenlerle sorunlu olan çeşitli dönemler bulunabilir ve bu dönemlerden biri veya bazılarıyla ilişkiyi salt "yüzleşme" üzerinden tanımlamak gerçekçi, makul ve uygun olabilir. Özellikle zamansal açıdan daha gerilerde duran dönemler söz konusu olduğunda, bu durum geçerlidir. Örneğin İspanya'nın iç savaş dönemiyle, Fransa ve Avusturya'nın İkinci Dünya Savaşı'yla ilişkileri, esas itibariyle "yüzleşme" edimine konu olmaya daha yatkındır. Ancak "geçmişle hesaplaşma", bütün bu unsurları da içerecek şekilde, sorunlu geçmişlerle ilgili geniş bir alanı ve edimleri kucaklamaya çok daha elverişlidir.

Terim konusundaki tercihler elbette tartışılabilir. Nitekim Almanya'da da bu tartışmalar, yoğunluğu ilk zamanlara göre epeyce azalmış olsa bile, hâlâ sürmektedir. Bu durumlarda, semantik uygunluktan çok, terimin olguyu açıklama bakımından güçlü çağrışımlar içerip içermediğine ve yerleşip yaygınlaşmaya ne kadar yatkın olduğuna bakmak gerekir. Esasen semantik açıdan uygun olmayan terimlerle belli bir olguyu ifade etmek de dilin becerileri arasında yer alır.[14] Kuşkusuz bunun ön şartı terimi açıklamaktır.

Bir kavramı açıklamanın ilk akla gelen, fakat amaca en az elverişli olan yolu, o terimi tanımlamaktır. Tanımlar genellikle, kavramın belli bir noktadan hareketle önem taşıdığı düşünülen unsurlarını öne çıkarır, başka açılardan önem taşıması mümkün özelliklerini dışarıda bırakırlar; böylece baştan bir çerçeve sunarak, açıklama girişimlerinin alanını daraltırlar. Bu nedenle belli bir tanım vermek yerine, kavramın *niteliğini* ve *boyutlarını* açıklamayı denemek, daha aydınlatıcı olur. Burada

14 Wertgen, s. 14.

önce nitelik sorunu ele alınacak, boyutlar meselesi biraz ileriye ertelenecektir. Çünkü bu meseleyi daha iyi anlatabilmek için, öncelikle geçmişle hesaplaşmanın temelini ve ön şartını oluşturan "hatırlama" konusunu incelemenin gerekli olduğunu düşünüyorum.

Gerçekten de, geçmişle hesaplaşma politikası, her şeyden önce hatırlama-unutma ikiliğinde hatırlamaya dayanır; geçmişin suç ve ihlallerinin hatırda tutulması ve hatırlatılması tutumunu esas alır. Ancak hatırlamayı kendi başına bir değer olarak almaz; bunu belli amaçlar için tercih eder. Çeşitli boyutlardan oluşan bu amaçlara ulaşmak da, belli yöntem ve teknikleri gerektirir. Geçmişle hesaplaşma çalışmalarının ve bu alandaki tartışmaların en dinamik ve öğretici bölümlerinden birini oluşturan hesaplaşmanın boyutları ve yöntemleri konusuna geçmeden önce, bütün bunların ön şartı niteliğinde olan "hatırlama" üzerinde durmak gerekiyor.

Terimin niteliği ya da normatifliği

Şimdiye kadarki bilgilerden de çıkarılabileceği gibi, geçmişle hesaplaşma "tarafsız", "nötr" bir kavram olmayıp, geçmişle ilişkinin biçim, tarz ve yöntemlerine ilişkin belli bir kabulü içerir. Geçmişle hesaplaşmanın tarafsız bir kavram olmaması, aynı zamanda onun normatif bir kavram olduğu anlamına gelir. Soruna bu açıdan yaklaşan Stein, geçmişle hesaplaşmanın, "gayri meşru olduğu kabul edilen geçmişteki siyasal düzenin yeniden tesisini önlemeye, faillerin hesap vermesini sağlamaya, mağdurları rehabilite etmeye ve yeni meşru düzeni pekiştirmeye yönelik her türlü faaliyeti" ifade ettiğini belirtir.[15]

Mendez de, "accountability for past abuses" başlığı altında, geçmişteki ağır insan hakları ihlallerine karşı hakikati ortaya çıkarma ve adaleti tesis etme çabalarını, normatif bakış açısının

15 Tina Stein, "Vergangenheitsbewaeltigung im Medium der Verfassungspolitik?", König, Helmut/Kohlstruck, Michael/Wöll, Andreas, *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts* içinde. Opladen. Sonderheft 18/98. *Leviathan. Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, Köln, 1998, s. 136.

egemenliğinde incelemekte ve değerlendirmektedir.[16] Mendez, geçmişle hesaplaşma girişimlerinin, sadece bir insan hakları çalışması olarak görülemeyeceğini, bu konudaki deneyimlerin, demokrasiyi kurma ve pekiştirme, barışı gerçekleştirme ve koruma gibi alanları da doğrudan etkilediğini belirtir. Buna göre, zayıf bir demokrasiyi pekiştirme ve savaşa son verme ihtiyacı, geçmişteki hataları telafi etme imkânlarına bağlıdır. Bunun temelinde, hakikat ve adalete ulaşma amacı yatar. Hafızayı korumak ve insan hakları ihlalleriyle hesaplaşmak, savaşa verilmiş bir aradansa, nihai bir barış projesinin esası olarak görülmelidir.[17]

Mendez'in bu açıklamaları, geçmişle hesaplaşma teriminin normatif niteliğini yeteri açıklıkta ortaya koyuyor. Gerçekten de geçmişle hesaplaşmayı; tarih merakı ya da intikam silahı olarak değil; insan hakları, demokrasi ve hukuk devleti değerlerine dayanan bir siyasal kültür ve sistem inşa etme ve toplumsal barışı bu şekilde güvence altına alma hedefine yönelik fikir ve faaliyetler toplamını anlatan kapsamlı bir proje olarak görmek gerekir.

HAFIZA VE HATIRLAMA

Unutma kültüründen hatırlama kültürüne

Geçmişle ilişki "hatırlama" üzerinden, bir "hatırlama kültürü" biçiminde ve "hesaplaşma politikası" olarak kurulabileceği gibi; "unutma" aracılığıyla, bir "unutma kültürü" ve "bastırma politikası" olarak da kurulabilir.[18]

Bazı yazarlar, "unutma"nın da belli durumlarda tıpkı "hatırlama" gibi toplumsal barış, demokratik istikrar ve uzlaşma için bir temel oluşturabileceğini söylerler.[19] Bunlardan

16 Mendez, s. 3-4.

17 Mendez, s. 4-5.

18 Bkz. Bernhard Schlink, Die Bewältigung von Vergangenem durch Recht, s. 93-94.

19 Bkz. Örneğin Wolfgang Höpken, "Vergangenheitsbewältigung" in Südosteuropa: Chance oder Last?, *Südosteuropa* 48, (1999) 11/12, s. 616.

Schlink'e göre, İspanya ve Avusturya gibi ülkeler, bir kuşağın yarattığı vahşetleri kolektif biyografilere başarılı bir şekilde entegre ettiler ve bir sonraki kuşağa barışçıl geçişi başarıyla gerçekleştirdiler. Gerçi Schlink de, bu ülkelerin bugün yaşadıkları sorunların geçmişle ilişkili olduğunu kabul eder; ama bu durumun "unutma kültürü"nün barışçıl geçişi mümkün kıldığı gerçeğini değiştirmediğini savunur.[20]

Soruna salt "geçiş" açısından bakıldığında, bu görüşe hak verilebilir; ancak ileride ayrıntılı olarak tartışacağımız gibi, unutma ve bastırma üzerinden yaşanan "barışçıl geçiş" ve bu temel üzerine inşa edilen "toplumsal bütünleşme"nin, toplumun tüm kesimleri için aynı anlamı ifade etmediği, özellikle mağdurlar ve kurbanlar açısından ağır bir bedeli olduğu, uzun vadede toplumun bütününü etkileyen tahripkâr sonuçlar yarattığı, sık sık "başarılı örnekler" olarak zikredilen İspanya ve Avusturya da dahil olmak üzere çeşitli ülkelerin deneyimlerinden çıkan önemli bir derstir. Kaldı ki, bu gibi durumlarda "unutma"nın, geçmişi ya da geçmişin bir bölümünü hafızadan tamamen silmek şeklinde gerçekleşmediğini, hatta böyle bir şeyin mümkün olmadığını, "unutma ve bastırma" tercihinin de esasen başka türlü bir hatırlama politikasına dayandığını belirtmek gerekir. Özellikle yeni bir başlangıç yapma iddiasıyla "geçmişe kalın bir çizgi çekme" ve bunun için bir "sıfır noktası" belirleme politikasının izlendiği ülkelerde, bu yöntemlerin iç içe geçecek şekilde kullanılmasına sık rastlanır. "Sıfır noktası politikası", "ne olduğumuz değil, ne olacağımız" sorusu üzerine inşa edilir ve kolektif kimliğin unsurlarını gelecek tasarımları repertuarından tedarik etme çabasıyla el ele gider. Geçmiş burada, gelecek tasarımlarını gerçekleştirmenin önünde bir engel olarak duran, dolayısıyla kurtulunması gereken bir yük olarak görülür. Bunun için geçmişin "hafızadan silinmesi"ni hedefleyen "unutma", daha doğrusu hatırlamayı engellemeye yönelik "bastırma" stratejileri geliştirilir. Bazen de daha eski bir geçmişle bağlantı kurabilmek amacıyla yakın

20 Schlink, Die Bewältigung von Vergangenem durch Recht, s. 93-94.

geçmişi aradan çıkarmayı öngören "unutma" ve "hatırlama" karışımı politikalar izlenir. Bu durumda, yakın geçmiş için "unutma", daha eski geçmiş içinse "hatırlama" çalışmalarına ağırlık verilir.

Bu tür politikaların başarı şansını ve sonuçlarını aşağıda somut örnekler üzerinden sorgulayacağım. Şimdilik şu kadarını belirteyim: Son yirmi yılda yaşanan gelişmeler, "unutma" ile "hatırlama" arasındaki ilişkide de köklü bir dönüşüme yol açtı. İnsanlık tarihinin çok büyük bir bölümünde yaygın tutum, savaşlardan ve baskıcı yönetimlerin çöküşünden sonra, geçmişin yüklerinden arınmış yeni bir başlangıç yapma gerekçesiyle, yukarıdan dayatılan bir "unutma politikası" yoluyla geçmişe çizgi çekme şeklindeydi. Bu politikanın kökleri çok eskilere uzanır. Örneğin Atina'da Peleponez Savaşları'nın ardından geçmişteki acı olayları ve kötü durumları hatırlamayı yasaklayan bir yasa çıkarılmıştı.[21] Bunun gibi, Roma'da Sezar'ın öldürülmesinden kısa bir süre sonra Cicero, Senato'nun huzurunda cinayetin unutulmasını şu sözlerle savunmuştu: "Cinayete dair bütün anılar ebedî unutuşa havale edilmelidir."[22] Avrupa'yı kasıp kavuran, korkunç katliamlara, sayısız yağmalama, tecavüz ve benzeri suçlara sahne olan Otuz Yıl Savaşları'nı sona erdiren Westphalya Barış Antlaşmaları'nın önemli bir hükmü de, savaş zamanında işlenen suçların affını öngören düzenlemeydi.

Daha yakın zamanlardan ilginç örnekler, Fransız Devrimi sonrasında, özellikle Napolyon ve Restorasyon dönemlerinde bulunabilir. Napolyon, belli ilkelerini imparatorluk planları açısından rahatsızlık kaynağı olarak gördüğü Fransız Devrimi'nin "hatırlanmasını" engellemek istemiş, bu amaçla da Devrim'e ilişkin tarih çalışmalarının yayımlanmasını yasaklamıştı. XVIII. Ludwig'in 1814'te sürgünden dönerek tahta çıkmasıyla başlayan Restorasyon döneminde de Fransız Devrimi'nin unutulmasını hedefleyen bir geçmiş politikası izlendi.

---

21 Ayrıntılı bilgi için bkz. Wilfried Nippel, "Bürgerkrieg und Amnestie: Athen 411-403", Gary Smith/Avishai Margalit (ed.), *Amnestie oder die Politik der Erinnerung*, Frankfurt am Main, 1997, s. 104.

22 Bkz. Arenhövel, *Demokratie und Erinnerung*, s. 15-16.

1793'te idam edilen Kral XVI. Ludwig'in kardeşi olan XVIII. Ludwig'in 1814'te ilan ettiği "Charte constitutionnelle"in dibacesinde geçmişin unutulması talebi açıkça yer almış, ayrıca 11. maddeye bu yönde özel bir hüküm konmuştu.[23]

Benzer pek çok örnekten hareketle insanların temel yapısına ilişkin işaretlerin hatırlamadan çok unutmaya yönelik olduğu söylenir.[24] Aynı şekilde, savaş ya da siyasal bunalım veya çalkantılardan sonra Batı geleneğinde unutma ve affetmenin kural olduğunu savunan Arenhövel, bu geleneğin 1945'ten sonra kırıldığını belirtir. Yazara göre, 20. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan geçmişle hesaplaşma dalgası, 1945 sonrası yeni geleneğin devamı sayılabilir.[25]

Hafızanın yapısı ve hatırlama

Hatırlama ile hesaplaşma arasındaki ilişkiye dair tartışmalarda sıkça rastlanan bir formül var: "Hatırlama, geçmişle hesaplaşmanın ön şartı ve merkezî aracıdır." Özü itibariyle doğru ve

---

23 Gerçi XVIII. Ludwig'in esas amacının, geçmişin acı deneyimlerini "bastırmak" suretiyle toplumsal uzlaşmaya dayalı yeni bir başlangıcın şartlarını hazırlamak olduğu iddia ediliyor (Bkz. örneğin Peter Geiss, "Auf dem Weg zur liberalen Demokratie? Frankreich zwischen autoritärer Monarchie und parlamentarischem System 1815-1830" (http://parapluie.de/archiv/kommunikation/restauratio/ausdruck.pdf).

Ancak Restorasyon döneminin mantığı ve uygulamaları dikkate alındığında, durumun pek de öyle olmadığı görülür. Zira Restorasyonla birlikte, kökleri Ancien Régime'de yatan monarşik egemenlik yeniden tesis edildi ve bu egemenlik o dönemin gelenekleriyle meşrulaştırılmak istendi. Hâlâ bütün bir kuşağın hafızasında canlı olan Fransız Devrimi ise Ancien Régime ile Restorasyon'un arasına girmiş bir rahatsızlık ve huzursuzluk kaynağı olarak görülüyordu. İkisinden de çok farklı bir düzen tasarımını temsil eden, her şeyden önce bir değişim ve yenilenme modeli oluşturan Devrim'in "aradan çıkarılması", eski düzenin canlandırılması açısından yaşamsal önem taşıyordu. Bu nedenle de, unutturulması ve mümkünse "hafızadan silinmesi" gerekiyordu (Bkz. Eric J. Hobsbawm, "The Social Function of the Past: Some Questions", *Past & Present* 55, 1972, s. 6).

24 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 70: "İnsanın, doğal yapısının ışığında, hatırlamaktan çok unutmaya meyilli olduğunu –tam da Nietzsche'nin dediği gibi– ve asıl açıklanması gerekenin hatırlama, geçmişe yönelik ilgi, inceleme ve araştırma olduğunu düşünüyorum. Her durumda, insanları geçmişlerine yöneltenin ne olduğunun sorulmasını daha anlamlı buluyorum."

25 Arenhövel, *Demokratie und Erinnerung*, s. 17-18.

sonuçları açısından önemli olmakla birlikte, bu belirleme kendi başına fazla bir şey ifade etmez. Hatırlamanın geçmişle hesaplaşma bakımından sahip olduğu anlamı ve gördüğü işlevi açıklayabilmek için, hatırlamanın nasıl gerçekleştiğini ortaya koymak gerekir. Bu ise, hatırlama ile hafıza arasındaki ilişkinin irdelenmesiyle mümkündür.

Öte yandan, geçmişle hesaplaşma, bireysel olmaktan çok toplumsal bir sorundur. Kuşkusuz bireylerin de kendi geçmişleriyle hesaplaşmaları söz konusu olur; ancak bireysel düzlemde geçmişle hesaplaşma ile bir toplumun geçmişiyle hesaplaşması arasında önemli farklılıklar vardır. Konumuz toplumsal düzlemde geçmişle hesaplaşma olduğuna göre, hatırlamayı da toplumsal bağlamda ele almamız gerekir. Bu da bizi toplumsal/kolektif hafıza sorununa götürür. Burada şu sorulara cevap aramak durumundayız: Toplumların hafızası var mıdır, varsa bu hafıza nasıl işler? Toplumlar neden ve nasıl hatırlar, neden ve nasıl unuturlar? Hatırlamanın ve unutmanın sonuçları nelerdir?

Toplumsal/kolektif hafıza

Hafıza, son zamanlarda sosyal bilimlerin eksen kavramı, hatta disiplinler arası bir paradigma haline geldi. Farklı disiplinlerin değişik açılardan ele aldığı bir konu olan hafıza, bu disiplinlerin her biri tarafından çok değişik şekillerde tanımlanır. Nörologlar, hafızanın nörolojik temellerini, böylece yaşayan bir organizma bağlamında "hardware"ini araştırırlar. Psikologlar, belli durumlardaki bireylerin bilişsel ve duygusal hatırlama süreçlerini incelerken; psikanalistler, hafızayı uzun süreli yaşam öyküleri çerçevesinde ele alırlar. Sosyologlar, hatırlama ve anlatı topluluklarının benzer deneyim arka planına sahip gruplarda nasıl ortaya çıktıkları sorunuyla ilgilenirken; tarihçiler, insan hafızasının yazılı kaynaklar karşısındaki güvenilirliğini veya güvenilmezliğini araştırırlar. Tarihçilerle birlikte siyaset bilimciler, toplumların kendi geçmişlerini simgesel araçlar yardımıyla günün ihtiyaçlarına göre yeniden inşa etme şekil ve tarzlarını tartışırlarken; edebiyat ve sanat çevreleri, metinler ve resim-

ler aracılığıyla bir kültürel miras olarak ortaya çıkan kültürel hafızayla uğraşırlar. Bu listeyi uzatmak mümkün, ama gereksiz; bu çalışma açısından önemli olan hafızanın, gerçek anlamda disiplinler arası, hatta disiplinler üstü bir konu olduğunun ve ancak disiplinler arası işbölümü ve işbirliğiyle incelenebileceğinin tespit edilmesidir.[26] Böyle bir tespit, aynı zamanda, bu çalışmada konunun ancak doğrudan ilgili yönlerinin, o da ana hatlarıyla ele alınabileceğini hatırlatmak anlamına gelir.

Bireysel hafızanın varlığı konusunda bir tereddüt bulunmamakla birlikte, "kolektif hafıza" kavramı uzun süre saf bir mistifikasyon olarak değerlendirilmiştir. Durkheim'ın öğrencilerinden ünlü Fransız sosyolog Maurice Halbwacs'ın[27] başta *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi* ve *Kolektif Hafıza* adlı eserleri olmak üzere bu alanda çığır açan çalışmalarından beri, toplumsal hafızanın varlığı konusundaki itirazların önemli ölçüde azaldığı söylenebilir. Ancak Halbwachs, 1920'lerde bu kavramı ortaya attığında, ciddi eleştirilere maruz kalmıştı. Örneğin, birlikte çalıştığı ünlü tarihçilerden Marc Bloch, Halbwachs'ın 1925'te yayımlanan *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi* adlı eseri için ayrıntılı bir tanıtım yazısı kaleme almış ve hatırlama ve hafıza gibi bireysel psikolojiye ait olguların kolaycı bir biçimde topluluklara uyarlanmasına karşı uyarıda bulunmuştu.[28] Lakin bugün "kolektif hafıza" kavramı, sadece mensuplarının birbirlerini tanıdıkları küçük topluluklara değil; etnik gruplar, uluslar ve devletler gibi büyük topluluklara da uyarlanmaktadır.

Halbwachs, öncelikle bireysel hafızanın kolektif belirlenimini, yani bireysel hafızanın bile toplumsal nitelikte olduğunu

---

26 Aleida Assmann, "Das Gedächtnis – Brücke zwischen den Wissenschaften", (http://www.humboldt-foundation.de/kosmos/titel/ 2004_015.htm).

27 Çalışmalarıyla kolektif hafıza kavramının temelini atan bu değerli bilim insanının öyküsü de, en az çalışmaları kadar önemli bir ders ve acı bir ironidir. Savaşın sonlarına doğru tutuklanıp Buchenwald toplama kampına gönderilen Halbwachs, bu vahşet tapınağında günden güne eriyerek veda etmiştir hayata. Bu öyküyü de içeren çarpıcı bir tanıklık için bkz. Jorge Semprun, *Yazmak ya da Yaşamak*, çev. İsmet Birkan, Can Yayınları, İstanbul, 1998, s. 26 vd.

28 Klaus Große-Kracht, "Gedächtnis und Geschichte: Maurice Halbwachs – Pierre Nora", s. 2, (http//:www.fak09.uni-muenchen.de/Kunstgeschichte/ dozenten/kohle/pdf/grosse-kracht.pdf).

ortaya koymaya çalışmıştır. Bu nedenle, Halbwachs'ın tüm eserlerine damgasını vuran ana tez, hafızanın toplumsal şartlara bağlılığıdır.

Halbwachs, hafızayı biyolojik açıdan, yani nöroloji ve beyin fizyolojisi açısından ele almaz, bunun yerine bireysel hafızanın oluşması ve korunması için şart olan toplumsal çerçeveyi koyar; bu çerçevenin dışında toplumda yaşayan insanların hatıralarını sabitleştirecekleri ve yeniden bulabilecekleri bir başka hafıza olamayacağını belirtir.[29]

Halbwacsh'ın bununla kast ettiği, açıkça söylemese de, mutlak bir yalnızlık içinde büyüyen bir bireyin hafızasının olamayacağıdır. Hafıza bireyin toplumsallaşma sürecinde oluşur. Gerçi hafıza her zaman bir bireye aittir; ama bu hafıza toplumsal olarak belirlenir. En kişisel anılar bile, sadece sosyal grupların iletişimi ve etkileşimi üzerinden yapılanır. Sadece başkalarından öğrendiklerimizi hatırlamayız; aynı zamanda onların anlattıklarını, anlamlı diye vurguladıklarını ve yansıttıklarını da hatırlarız.[30] Çünkü Halbwachs'a göre, algısız hatırlama yoktur. İnsanları bir topluma yerleştirdiğimiz andan itibaren, içsel ve dışsal izlenimleri birbirinden ayırmak artık mümkün olmaz.[31]

Bu temel tespitten hareketle Halbwachs; aile, okul sınıfları, askerî birlikler, seyahat toplulukları gibi ortak bir deneyim arka planına sahip bireylerin oluşturduğu toplumsal grupların hafızaları ve hatırlama biçimlerini inceler. Bu çalışmalar sonucunda, hatırlamanın doğası itibariyle toplumsal bir nitelik taşıdığı ve hatıraların bir grubun iletişimsel ve duygusal harcını oluşturduğu sonucuna varan Halbwacsh, insanların hiçbir şekilde kelimenin katı ve dar anlamında bireysel bir hafıza oluşturamadıklarını, aksine her zaman hafıza topluluklarına dahil olduklarını iddia eder. Hafıza da, tıpkı dil gibi, iletişimsel süreçlerde, yani hatıraların anlatılması, alımlanması ve sahiplenilmesi yoluyla oluşur. Buna göre hafıza, her zaman diğer birey-

29 Maurice Halbwachs, *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*, Frankfurt am Main, 1985, s. 121.

30 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 39-40.

31 Halbwachs, s. 364.

lerle, siyasal düzlemle ve başka gruplarla ilişki içindedir.[32] Başka bir deyişle, bireysel hafıza, belli bir kişide, onun iletişim sürecine katılımı sayesinde gerçekleşir. Bu olgu, kişinin aileden, dinî ve ulusal topluluklara kadar çeşitli sosyal gruplara dahil oluşunun bir sonucudur. Bu nedenle, bireyin hatırlama ediminde bireysel psikolojiden çok, dahil olduğu grubun bilinci etkili olur. Ne kadar kişisel olursa olsun, her hatırlama, başka birçok kimsenin de sahip olduğu bir düşünceler kümesiyle ilişki içinde olur; kişiler, yerler, tarihler, sözcükler, dil biçimleri gibi şeylerle, yani bir parçası olduğumuz veya edildiğimiz toplumun maddi ve manevi tüm yaşamlarıyla birlikte gerçekleşir.[33]

Bir bireyin hatırladığı şeylerin seçimi ve yorumu, bireyin kendi grubu için kurucu nitelikte gördüğü olaylarla özdeşleşmesini sağlayan toplumsal mekanizmalara bağlıdır. Mesela bizden önce meydana gelmiş, dolayısıyla yaşamadığımız olayları, genellikle kendimizi ait hissettiğimiz grup açısından önem taşıdıkları ölçüde ve biçimde hatırlarız. Bu açıdan, grup hatırlama edimi bakımından bir tür "filtre" ya da Halbwachs'ın terimiyle "çerçeve" işlevi görür.

Halbwachs'a göre, hafıza canlıdır ve sürekli iletişim içinde varlığını sürdürür, bu alışveriş duraksarsa veya alışveriş içinde olunan gerçekliğin çerçevesi değişir ya da kaybolursa unutma ortaya çıkar. İnsan sadece alışveriş içinde olduğu ve ortak hafızanın çerçevesi içine yerleştirebildiği şeyleri hatırlar.[34] Bir insan ve bir toplum geçmişi sadece bağlantı kurduğu ilişki çerçevesinde yeniden inşa edebiliyorsa, bu ilişki çerçevesi dışında kalan her şeyi unutacaktır.[35] Bu nedenle, sadece hatırlamak değil, unutmak da toplumsal bir olgudur.

Hatırlamayı hafızanın nesnel bir edimi değil, toplumsal bir inşa olarak gördüğü için Halbwachs, hafızanın tarihsel gerçekliği birebir yansıtan bir ayna değil, geçmişin yeniden inşa edil-

---

32 Aleida Assmann, Das Gedächtnis – Brücke zwischen den Wissenschaften.

33 Bkz. Paul Commerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, çev. Alâeddin Şenel, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1999, s. 60 vd.

34 Halbwachs, s. 163 vd.

35 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 41.

diği bir alan olduğunu savunur. Bu nedenle, hatırlama, gerçekte olan olayları değil, sonradan bir öykü haline getirilmiş olayları referans alır. Öte yandan hatırlama, her zaman bir anlam üretimiyle el ele gider. Bu anlam üretimi esnasında hatıralar yapılandırılır ve öykülere tahvil edilirler. Öyküleştirilmiş olayların düzeni, büyük ölçüde öykülemenin bir işlevidir. Bu nedenle, hatırlama geçmişe bağlı değildir ya da en azından genellikle varsayıldığından daha az bağlıdır. Geçmiş, daha ziyade, öyküleme, belgeleme ve yorumlama yoluyla gerçekleşen toplumsal inşanın bir ürünü olarak varlık kazanır.[36] Bu durum, toplumsal hafızanın gruba özgü oluşunun önemli bir sonucudur. Halbwachs'a göre, hiçbir hafıza, geçmişi olduğu gibi koruyamaz; aksine ondan geriye ancak grubun her dönemde kendi bağlamına özgü olarak yeniden kurabildiği biçimi kalır.

Kısacası hafıza, yeniden kurma işlemine dayanır. Geçmiş, hafızada şimdiki zamanın değişken ilişkileri çerçevesinde sürekli olarak yeniden örgütlenir. Hafıza, sadece geçmişi kurgulamakla kalmaz, aynı zamanda şimdinin ve geleceğin deneyimlerini de organize eder[37] ya da Luhmann'ın sözleriyle ifade edersek, toplumsal sistemin hangi gerçeklikten hareketle geleceğe bakacağını denetler.[38]

Halbwachs'a göre, toplumsal hafıza, onu taşıyanlarla birlikte vardır. Bu demektir ki, toplumsal hafıza sadece gerçek ve yaşayan bir grupla ilişkilendirilebilir. Aynı zamanda sürece katılanların grup üyeliğinin ispatı olan toplumsal hafıza, bu nedenle sadece somut zaman ve mekân değil, aynı zamanda somut kimliktir.[39]

Bu tespitlerden hareketle, bireysel ve kolektif kimliklerin oluşumu ve içeriği sorununun da, hafıza ve hatırlama konula-

---

36 Bkz. Mark Arenhövel, *Demokratie und Erinnerung. Der Blick zurück auf Diktatur und Menschenrechtsverbrechen*, Frankfurt/New York, 2000, s. 11; Peter Reichel, *Politik mit der Erinnerung. Gedächtnisorte im Streit um die nationalsozialistische Vergangenheit*, Münih/Viyana, 1995, s. 19.

37 Halbwachs, s. 385.

38 Niklas Luhmann, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt am Main, 1997, s. 581.

39 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 43

rıyla doğrudan bağlantılı olduğu sonucuna varmak zor değildir. "Gerçek" veya "uydurulmuş", sanal bir geçmişe (hafızaya) müracaat, kimliklerin inşası bakımından belirleyici öneme sahiptir. Ancak grupların verili bir hafızaya sahip olmadıklarını; aksine metinler, resimler, anıtlar, yıldönümleri ve ritüeller gibi çeşitli simgesel araçlar yardımıyla kendilerine bir hafıza yarattıklarını dikkate alırsak, grupların "biz kimliği"nin, geçmişteki ve kültürel geleneklerdeki ortak referanslar aracılığıyla oluştuğunu, bu kimliğin, soy sopa değil öğrenme ve özdeşleşme gibi pratik aidiyetlere dayandığını söyleyebiliriz. Bu tür kimlik oluşumlarının analizi için, bir özdeşleşme faktörü olarak hafızanın güncelleştirilmesi ve araçsallaştırılması meselesiyle hesaplaşmak kaçınılmazdır.

İletişimsel ve kültürel hafıza

Halbwacsh'ın çalışmalarını günümüze uyarlayan ve buradan hareketle toplumsal hafıza çalışmalarına önemli katkılar sunan Jan Assmann,[40] toplumsal hafızanın işleyişini açıklarken, bunu iki kategoride ele alır: *İletişimsel hafıza* ve *kültürel hafıza.*

Jan Assmann'a göre; iletişimsel hafıza, yakın geçmişe ilişkin anıları kapsar. Bunlar kişinin çağdaşlarıyla paylaştığı anılardır. Bunun en tipik örneği kuşağa özgü hafızadır. Bu hafıza, tarihsel açıdan grupla bağlantılıdır, zamanla oluşur ve zamanla yok olur; yani taşıyıcılarıyla sınırlıdır. Doğrudan bireye bağlı olarak varolan ve iletişimsel deneyimle kazanılan bu hafıza, sahibi öldüğü zaman bir başka hafızaya yer açar.[41]

Grubun iletişimsel hafızaya katılımı belirsizdir. Grup üyelerinden bazıları daha az, diğerleri daha fazla bilgiye sahiptir; yaşlıların hafızası, gençlere göre daha geriye gider. Ama bu tür gayri resmi anlatılarda, işin uzmanları yoktur. Burada söz konusu olan bilgi, gündelik iletişim sayesinde edinilir.[42]

---

40 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 51, "Halbwachs'tan, 'sosyal-yapısalcı' olarak adlandırabileceğimiz geçmiş teorisini devralmak istiyoruz."

41 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 54.

42 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 56-57.

Assmann, iletişimsel hafıza açısından –sınır değer olarak kabul edilen seksen yılın yarısı olan– kırk yılın kritik bir eşik olduğunu belirtir. Buna göre, bir olayın üzerinden kırk yıl geçtikten sonra, bu olayı yetişkin olarak yaşamış kişiler, daha çok geleceğe yönelik mesleki yaşamdan ayrılıp, anıların ve aynı zamanda onları hatırlanabilir kılma ve gelecek kuşaklara aktarma arzusunun arttığı yaşa girerler. Nazilerin Yahudilere uyguladığı baskıyı ve soykırımı kişisel travma olarak yaşamış olan kuşak, yaklaşık yirmi yıldır tam da bu konumda. Bugün hâlâ canlı olan anılara, yarın artık sadece medya aracılığıyla ulaşılabilecek. Bu geçiş dönemi, son yıllarda yoğunlaşan olayın tanıklarının anılarının yazılması ve arşivlenmek üzere toplanması çalışmalarında ifadesini buluyor.[43]

20. yüzyılın kolektif felaketlerinin, bunlara doğrudan tanık olan kuşağın ortadan kalkması nedeniyle tarihselleşmeye başlaması, hatıraların yeni kuşaklara aktarılması sorununu bir kez daha gündeme getirdi. Aşağıda göreceğimiz gibi, hafıza ve hatırlama konjonktürünün bununla da ilgisi vardır.

Gündelik olmayan olayları hatırlama organı olan kültürel hafıza ise, iletişimsel hafızanın aksine, kurumlaşmış bir hafıza tekniği sorunudur. Bu hafıza, sadece kurumsal ve yapay olarak oluşturulabilir. Kuşkusuz kültürel hafıza da, gelenek ve iletişimden beslenir, ama onlar tarafından belirlenmez.[44]

Kültürel hafıza, geçmişin belli noktalarına yönelir. Geçmiş onda da olduğu gibi kalmaz, daha çok hatıranın bağlandığı sembolik figürlerde yoğunlaşır. Kültürel hafıza için gerçek değil hatırlanan tarih önemlidir. Hatta kültürel hafızada gerçek tarihin hatırlanan tarihe ve ardından efsaneye dönüştüğü söylenebilir. Efsane kurucu bir tarihtir, bugünü geçmişin ışığıyla aydınlatmak için anlatılan öyküdür.

Gündelik olmayan olayları hatırlama organı olan kültürel hafızanın iletişimsel hafızadan ayrıldığı önemli noktalardan biri, biçimlendirilmiş olması ve törenselliğidir.[45] Bu iki kategori arasındaki bir diğer fark da, grubun katılımının kültürel hafızada

43 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 54.

44 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 28.

45 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 55-56, 61-62.

iletişimsel hafızaya göre çok daha belirgin olmasıdır. Bu durum, eşitlikçi ve yazı kültürüne sahip olmayan toplumlar için de geçerlidir. Anlatıcının asıl işlevi, grubun hafızasını korumaktır.[46]

Öte yandan, kültürel hafıza iletişimsel hafızanın aksine kendiliğinden yayılmaz. Bu hafızanın, her zaman özel taşıyıcıları olmuştur. Bunlara şamanlar, rahipler, öğretmenler, yazarlar, filozoflar ve adları ne olursa olsun kendilerine bilgiyi taşıma yetkisi tanınmış olanların tümü dahildir. Bunlara, hafıza aktarıcıları ya da hafıza uzmanları denir.[47]

Anlamın katı kurallar içine alındığı nesneleştirmelere dayanan, bu nedenle insanın kendi kendisine inşa ettiği bir nesneler dünyasını andıran kültürel hafıza,[48] iletişimsel hafızanın önemli görülen içeriklerini katı bir biçime dökme, böylece şahısların dar deneyim ufuklarının ötesinde zamanları aşma ve toplumsal bütünleşmeyi belli bir temelde kurma çabalarının bir ürünüdür.[49] Bu hafızanın oluşumunda önemli işlev gören araçlara şu örnekler verilebilir: Anıtlar, heykeller, tarih ders kitapları, binalar, cadde ve meydan isimleri, posta pulları, edebiyat ve sanat eserleri, siyasal hitabetler, anma günleri, anı kitapları, sancak ve bayraklar vb.

Kültürel hafıza, biçimlendirilmiş olma özelliğinin bir sonucu olarak, toplumların, geçmiş politikası çerçevesinde neyi unutmaması gerektiğine ilişkin tespitlerine de dayanır. Bu nedenle, geçmişle hesaplaşmada; bu hafızanın biçimlenmesine yönelik çalışmalar ve içeriğini belirleyen araçlar büyük önem taşır.

Kaydedici ve işlevsel hafıza

Bu çerçeveyi Aleida Assmann'ın, kültürel hafıza konusunda yaptığı bir ayrımı aktararak tamamlayalım.

Kültürel hafızayı iki bölüme ayıran Aleida Assmann, birbiriyle sıkı bağlantı içinde olan bu bölümlere "kaydedici hafıza"

---

46 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 57.

47 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 57-58.

48 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 62

49 Helmut Dubiel, *Niemand ist frei von der Geschichte. Die nationalsozialistische Herrschaft in den Debatten des Deutschen Bundestages*, Münih/Wien, 1999, s. 243.

ve "işlevsel hafıza" adlarını verir. Kaydedici hafıza, bugün kullanılıp kullanılmayacaklarından bağımsız olarak kaynak, nesne ve verileri toplar ve bunları muhafaza eder. Bunu "pasif hafıza" terimiyle de ifade etmek mümkündür. Buna karşılık işlevsel hafıza, toplumun geçmişten çekip sahiplendiği ve güncelleştirdiği küçük bir seçkiyi içerir. Buna "aktif hafıza" da denir.[50]

İşlevsel hafıza, belli bir anlam biçimine dökülmüş bilinçli hatıralardan oluşur; bugünün ve geleceğin hizmetine koşulmak üzere belli değerlerin tesisine ve temellüküne aracılık eder. Kaydedici hafıza ise, daha önce kullanılıp bir kenara bırakılmış ya da henüz kullanılmamış ve işlenmemiş hatıralar yığınından meydana gelir. Tarihsel hakikati hedefleyen, taşıyıcı gruplardan bağımsız, değerlere ve normlara karşı kayıtsız olan bu hafıza; sadece yaşanmış olaylara dair nesnel bilgileri değil; ıskalanmış imkânlardan ve alternatif seçeneklerden oluşan bir repertuarı da içerir.[51] Bu nedenle, kaydedici hafıza, kültürel hafızanın arşivi gibi algılanabilir. İşlevsel hafıza ise, kültürel hafızanın irade ve bilinçle aydınlatılmış bölmelerinden oluşur.

Bu ayrım, hatırlama ile unutma arasındaki ilişkiyi de daha iyi açıklamaya yardımcı olur. Çünkü Aleida Assmann'a göre, unuttuğumuz pek çok şey ebedî olarak yitip gitmez; yalnızca geçici olarak erişim alanımızın dışına çıkar. Unutma olarak adlandırdığımız durum, aslında şifresini kaybettiğimiz bir bölmenin içeriğiyle ilişkilidir. Bu bölmede, güncel bağlamları ve bağlantıları ortadan kalkmış ya da kaldırılmış olaylar yer alır. Bu şifre beklenmedik bir anda geri dönebilir ve o bölmede yer alan yaşanmışlıkların hafızanın yüzeyine çıkmasını sağlayabilir. Geçmişin izleri bugünün düşünceleriyle belli bir ilişkiye geçtiğinde, yani kaydedici hafızada yer alan belli unsurlar bugünün ışığıyla aydınlandığında geri dönüş gerçekleşir. Çeşitli nedenlerle ortaya çıkan yeni ihtiyaç ve talepler, bu ışığın kaynağını oluştururlar.[52]

---

50 Aleida Assmann, Das Gedächtnis – Brücke zwischen den Wissenschaften.

51 Aleida Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, Münih, 1999, s. 134-137.

52 Aleida Asman, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, Münih, 2006, s. 55-57.

İşlevsel hafıza ile kaydedici hafıza sürekli bir alışveriş içindedirler. İşlevsel hafızanın belli unsurları kaydedici hafızaya geri dönerken; kaydedici hafızanın içerikleri de işlevsel hafızaya nakledilir. İşlevsel hafıza ile kaydedici hafıza, hatırlama ile unutma, bilinç ile bilinçaltı arasındaki bu gerilim ilişkisi, kültürel hafızanın yapısını belirler ve kültürel hafızanın bir yandan dönüşüme açık, diğer yandan karmaşık, heterojen ve kırılgan yapıda olmasının nedenini oluşturur.[53]

İşlevsel hafıza gerçek anlamda "toplumsal hafıza"yı temsil ederken, kaydedici hafıza "tarih"e karşılık gelir. Bu ikisinin bir zıtlık değil, karşılıklı etkileşim ilişkisi içinde ele alınmaları gerekir. Zira, kaydedici hafızadan koparılmış işlevsel hafıza bir fanteziye; işlevsel hafızayla ilişkisiz kaydedici hafıza da anlamsız bilgiler yığınına dönüşür.[54]

Negatif hafıza ve hatırlama

Geçmiş, esas olarak iki nedenle tartışma alanına çekilir, hafızaya davet edilir: Ya geçmişin çizgisinden ayrılmamak, geçmişin zihniyet yapısını koruyup sürdürmek ya da tam tersine geçmişin iktidarından/hakimiyetinden kurtulmak. Birinci durumda, bugünü geçmişin belli unsurları temelinde kurma hedefi söz konusudur. Bu nedenle de, geçmişin gurur duyulan; öz değer duygusunu gölgeleyen değil, aksine pekiştiren; utanç ve suçtan bütünüyle uzak olduğu iddia edilen dönemleri hatırlanır, hatırlatılır. Ya da geçmiş, bu amaca uygun bir yorumla, sık rastlandığı gibi çarpıtılarak kolektif hafızaya nakşedilmek istenir.[55]

---

53 Aleida Asman, *Der lange Schatten der Vergangenheit*, s. 57-58.

54 Aleida Assmann, "Funktionsgedächtnis und Speichergedächtnis – Zwei Modi der Erinnerung", Kristin Platt/Mihran Dabag, (Hg.), *Generation und Gedächtnis. Erinnerungen und kollektive Identitäten*, Opladen, 1995, s. 185.

55 Helmut König, "Von Diktatur zur Demokratie oder Was ist Vergangenheitsbewältigung", Helmut König/Michael Kohlstruck/Andreas Wöll (ed.), *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*. Leviathan, Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Sonderheft 18/1998, Opladen/Wiesbaden, 1998, s. 380.

Tarihin çarpıtılması suretiyle geçmişin yükünden kurtulma çabalarının özel bir biçimi, hatırlama yasağı olarak çıkar karşımıza. Bu durumda, rahatsız edici geçmişi hatırlatacak her şey inkâr edilir veya bastırılır. Yeni bir başlangıç yapma tasarımının tarihte en sık rastlanan şeklini, eskiyi kolektif hafızadan kovma girişimleri oluşturur.[56]

Aşağıda çeşitli toplumların deneyimleri ışığında ayrıntılarını aktaracağımız gibi, bu yöntem, yani eskiyi unutma çağrıları aslında eskiyi sürekli hatırlattığı için ulaşılmak istenenin tam aksi sonuçlar doğurmuş, ayrıca toplumsal bütünleşme görüntüsü altında çatışma nedenlerinin üstünü örtmüş, daha derin çatışmaların tohumlarını beslemiş, bu nedenle hemen her zaman başarısız olmuştur. Tam bu noktada Nietzsche'ye kulak vermekte yarar vardır: "İnsan unutmayı bir türlü öğrenemeyip de hep geçmişe bağlı kaldığı için şaşar durur kendine de: İstediği kadar ileri ve çabuk yürüsün, zinciri ile birlikte yürür, hızla akıp geçen olaylara bağlıdır gene de. Şaşılacak bir şey: An, birden burada, bir yok, daha önce bir hiç, daha sonra bir hiç, yine de bir hayal gibi yeniden gelir ve daha sonraki bir an'ın rahatını kaçırır. Zaman tomarından boyuna bir yaprak çözülür, düşer, uçup gider – birden yeniden insanın kucağına geri döner. İşte o zaman insan 'anımsıyorum...' der..."[57]

Özetle, "hatırlama kültürü"nün evrensel karakteri, "unutma politikaları"nın başarısızlığı ve esasen bunların da başka türlü bir hatırlama stratejisine dayanmaları, çoğulcu toplumlarda "unutma politikaları"na karşı mücadele kadar, çeşitli toplumsal aktörlerin farklı hatırlama programları arasındaki çatışmaların da önemli yer tutması gibi olgulardan hareketle, geçmişle hesaplaşma için genel bir hatırlama talebinin yeterli olmadığını ve başlı başına hatırlamanın bu yönde bir güvence oluşturmadığını söyleyebiliriz. Bu durumda şu soruyla

---

56 Dieter Simon, "Verordnetes Vergessen", Gary Smith/Avishai Margalit (ed.), *Amnestie oder die Politik der Erinnerung in der Demokratie*, Frankfurt am Main, 1997, s. 21-22.

57 Friedrich Nietzsche, *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine*, çev. Nejat Bozkurt, 8. baskı, Say Yay., İstanbul, 2005, s. 37.

yüzleşmek ve buna cevap aramak gerekiyor: Hatırlamak, ama neyi ve ne için?

Daha önce de belirttiğimiz gibi, geçmişle hesaplaşmada, tarihin çarpıtılması değil, olumsuz (negatif) olduğu düşünülen bir geçmişin devam eden hükmünü, geçmişin işlenmesi ve aydınlatılması, mağduriyetlerin tanınması ve telafisi, sorumluların yargılanması ve cezalandırılması yoluyla çözme çabası söz konusudur. Amaç, geçmişten kaçmak değil, onunla yüzleşmektir. Bu çabanın temelinde, negatif geçmişin tahakkümünün, ancak onun aydınlatılmasıyla kırılabileceği inancı yatar.[58] Bu nedenle, geçmişle hesaplaşma kavramının özü, geçmişin haksızlıklarını hatırlamakta yatar. Haksızlığın tespiti ve tanınması, ancak kurbanların ve mağdurların belirlenmesiyle mümkün olabilir. Dolayısıyla geçmişteki olaylara kurbanlar ve mağdurlar açısından bakmak, geçmişle hesaplaşma kavramı bakımından belirleyici önemdedir. Onlar açısından bakıldığında hatırlama, neredeyse geçmişin işlenmesi ve geçmişle hesaplaşmayla eş anlamlıdır. Bu durumda hatırlama, kendini kurban ve mağdurlarla özdeşleştirme ve onları anlama yeteneğini geliştirme çabasının başlıca unsurunu oluşturur. Böyle bir hatırlama, birlikte yaşamanın normları üzerinde toplumsal bir mutabakat yaratmanın hem başlıca şartı hem de en temel yöntemidir.

Negatif geçmiş ile hafıza arasındaki ilişkiyi açıklamak için "negatif hafıza" kavramından yararlanılabilir. Koselleck'e göre, "negatif hafıza" kavramı iki anlamda kullanılabilir. Bu anlamlardan birinde, "negatif hafıza"yla hafızanın içeriği kastedilir. Burada hafızanın kaydettiği olayların yaralayıcı, itici, dehşet verici, tiksinti ve nefret uyandırıcı nitelikler taşıması söz konusudur. Diğer anlamda negatif hafızada ise, hafızanın bu olumsuz içeriğinin aktifleşmesine karşı bir direnç, bir engelleme, bir reddediş dile getirilir. Burada hafıza yerine hatırlama terimi kullanılarak "negatif hatırlama" kavramına ulaşılabilir. Bu son durumda "negatif hatırlama"; hafızanın içerdiği, yani

58 Helmut König, *Die Zukunft der Vergangenheit. Der Nationalsozialismus im politischen Bewusstsein der Bundesrepublik*, Frankfurt am Main, 2003, s. 177.

geçmişte yaşanmış olan negatif olayların unutturulma ve bastırılma çabası anlamına gelecektir.[59]

Ancak negatif hatırlama kavramını, hatırlamanın zıt anlamıyla tanımlamak yerine, hafızanın negatif içeriğiyle pozitif bir ilişki olarak kurgulamak, burada tartıştığımız sorunları daha doyurucu bir şekilde açıklayacak kavramsallaştırmaya ulaşmamızı sağlar. Bu durumda negatif hatırlama, geçmişteki acı ve dehşet verici olayların bastırılmasını değil, tam tersine hatırlanmasını ifade eden bir kavrama dönüşecektir. Negatif hatırlama kavramını bu anlamda kullanan Knigge ve Frei'a göre, 20. yüzyıl, benzersiz savaşlar ve soykırımlarla olduğu kadar –ve aslında tam da bu nedenle– korkunç şiddet deneyimlerine dair kamusal hatırlama pratikleriyle de karakterize edilir. Bu durumun tarihsel açıdan yeni ve özel bir olgu olduğunu belirten yazarlara göre "negatif hatırlama", toplumsal hafıza oluşumunun çok yönlü direnişlere karşı kendini kabul ettiren ve bunu sürekli tekrarlayan bir yan biçimidir. "Negatif hatırlama"da hareket noktası, hatırlamanın ancak öznenin kendi tarihindeki vahşet ve cinayetlerden sorumluluğunu kapsaması halinde insanileştirici ve demokratikleştirici bir etki yaratacağıdır.[60]

Koselleck de, "negatif hafıza"nın değişik anlamlarda kullanılabileceğine dikkat çektikten sonra; "negatif hatırlama"yı, düşünülemeyeni düşünmek, telaffuz edilemeyeni telaffuz etmeyi öğrenmek ve tasavvur edilemeyeni tasavvur etmeye çalışmak olarak belirler. "Negatif hatırlama", bu durumda hafızanın bu içeriğinin kolektifleşmeyi sağlayacak şekilde aktifleşmesini ifade eder. Bunun için de, negatif geçmişin bir bütün olarak işlenmesi şarttır. Bu nedenle, yazar, "negatif hatırlama"nın sadece kurbanların acılarının hatırda tutulmasıyla kolektifleşemeyeceğini, bunun için faillerin ve fiillerinin de sü-

59 Reinhart Koselleck, "Formen und Traditionen des negativen Gedächtnisses", Norbert Frei/Volkhard Knigge (ed.), *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, Münih, 2002, s. 21.

60 Norbert Frei/Volkhard Knigge, "Einleitung", aynı yazarlar (ed.), *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, Münih, 2002, s. X-XI.

rekli hatırlanmasını sağlayacak biçim ve yöntemlere ihtiyaç olduğunu belirtir.[61]

Aleida Assmann da, bir ulusun, kendini geçmişindeki bir suç üzerinden tanımlamasının, insanlık tarihinde tamamen yeni bir şey olduğunu vurgular. Assmann'a göre, ulusal hafızanın kurgulanması/inşası düzleminde bugüne kadar yalnızca iki strateji vardı: Ya kahramanca bir geçmiş referans alınırdı ya da kurban/mağdur rolü benimsenirdi. Suçun hatırlanması ve kabulü hiç söz konusu olmamıştı. Başka bir deyişle, yakın tarihlere kadar, kolektif hafıza, kahramanlık efsaneleri gibi grup için olumlu referanslar temelinde kurulurdu. 1990'lardan itibaren geçmiş politikalarında yaşanan dönüşümle birlikte, topluluğun geçmişindeki suçlar da kamusal kabul yoluyla bir tür "negatif hatıra" olarak kolektif hafızaya alınmaya başladı. Resmî siyasal kimliğini Nazi rejimini ret ve mahkûm etme üzerine inşa etmiş olan Almanya, bunun ilk ve en önemli örneğidir.[62] Gerçi Alman toplumunun, bunu tamamen gönüllü bir şekilde yaptığı ve her dönemde tam anlamıyla içselleştirdiği söylenemez. Ayrıca devletin başka bir seçeneğinin olmadığı da haklı olarak ileri sürülebilir. Ama bütün bunlar, olguyu değiştirmiyor.

Hafıza ve hatırlama çatışmaları

Çeşitli toplumlarda belli dönemlerde "unutma politikası" öne çıksa da, hatırlama kültürü evrensel bir olgudur. Hatırlama kültürünün herhangi bir biçimine –zayıf bile olsa– sahip olmayan bir sosyal grup düşünmek mümkün değildir.[63] Başka bir deyişle, bugüne kadar "ortak hafıza"dan yoksun bir siyasal topluluğa rastlanmamıştır.[64] Bununla beraber hatırlama, ken-

61 Koselleck, s. 27 vd.

62 Aleida Assmann, "Gedächtnis und Vorurteil", (http://www.dieuniversitaet-online.at/beitraege/news/aleida-assmann-gedachtnis-und-vorurteil/66/neste/2.html).

63 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 34.

64 Edgar Wolfrum, *Geschitspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung*, Darmstadt, 1999, s. 17.

diliğinden gerçekleşmez. Zira geçmiş; kendi içinde bütünlüğü olan, tamamlanmış, kapalı bir olaylar toplamı değildir; ancak kendisiyle ilişki içinde olunması halinde ortaya çıkar.

Toplumsal hafıza da bireysel hafıza gibi bilgi ve verilerin, ihtiyaç halinde başvurulmak üzere kaydedildiği, muhafaza altına alındığı ve silinmesinin söz konusu olmadığı bir vasat gibi düşünülebilir. Ancak Halbwachs'ın da ortaya koyduğu gibi, kolektif hafızada, geçmişin nesnel bir şekilde muhafazası değil, toplumun yeniden inşa ettiği şekilde canlanması söz konusudur.[65] Dolayısıyla bu vasat, değerden arınmış ve koşullardan bağımsız bir kayıt/tescil mekânı olarak değil; öznel, normatif yönelimli ve toplumsal şartlarla bağlantılı bir bilanço olarak görülmelidir. Bu durumda "unutma" da, kayıtların silinmesi olarak değil, herhangi bir olaya/duruma bilançoda yer verilmemesi, sonuç itibariyle bunun toplumsal çerçeve içinde yer bulamaması olarak tanımlanabilir.[66]

Jan Assmann'a göre, Halbwachs tarafından geliştirilen teorinin en iyi taraflarından biri, hatırlama ile birlikte unutmayı da açıklayabilmesidir. Bir toplum, geçmişi sadece bağlantı kurduğu ilişki çerçevesinde yeniden inşa edebiliyorsa, bu ilişki çerçevesinin dışında kalan her şeyi unutacaktır.[67]

Hangi olayların toplumsal çerçeve dışında kalacağı, bir toplumun genel tercihiyle belirlenebileceği gibi, yukarıdan dayatma yoluyla da kararlaştırılabilir. Aslında her iki durumda da "unutma"dan çok, "bastırma"dan söz etmek daha doğru olur. "Bastırma", birinci durumda "kamusal suskunluk", ikincisinde ise "resmî hatırlama yasağı" olarak tezahür eder. Çeşitli örnekler incelendiğinde, bastırma durumlarının meşrulaştırılması için kullanılan yöntemlerin tümden unutturma değil, başka türlü bir hatırlama politikasına dayandığı da görülür.

Kolektif hafızanın geçmişle ilişkisini, yani toplumların neyi ne ölçüde ve hangi görünümde hatırlayacağına ya da unuta-

65 Bkz. Johannes Fried, "Erinnerung und Vergessen. Die Gegenwart stiftet die Einheit der Vergangenheit", *Historische Zeitschrift*, yıl 2001, sayı 3, s. 561 vd.

66 Arenhövel, *Demokratie und Erinnerung*, s. 16.

67 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 40.

cağına dair tercihleri, merkezden alınan bir kararla mutlak bir biçimde belirlemek çok zor, hatta imkânsızdır. Modern toplumların karmaşık yapısı ve kitle iletişim araçları alanında yaşanan gelişmeler bu zorluğun ya da imkânsızlığın başlıca nedenleridir. Gerçi 20. yüzyılda değişik yapılarda tezahür eden totaliter rejimler, toplumun hafızasına ambargo koymaya yönelik çeşitli yöntem ve teknikler geliştirme konusunda önemli "başarılar"a imza attılar. Ancak bu rejimlerin çöküşüyle birlikte, bastırılmış hafızaların adeta patlarcasına ortaya çıkışı, söz konusu başarının değeri hakkında yeterince fikir verir.

Çoğulcu yönetimlerde ise, toplumsal hafızanın geçmişle ilişkisi, çeşitli faktörlerin etkileşimi altında, farklı ilgi ve çıkarların çarpışmasıyla oluşur. Bu toplumlarda da, çeşitli iktidar merkezlerinin kolektif hafızayı yönlendirme, etkileme ve çarpıtma istekleri ve çabaları elbette görülür; ama çoğulcu şartlarda toplumun tümüne belli bir geçmiş politikasını dayatma projelerinin başarılı olması kolay değildir, hatta imkânsızdır denebilir. Çoğulcu toplumlarda çatışmanın eksenini, çeşitli tarih yorumları ve hatırlama biçimleri arasındaki mücadeleler oluşturur. Hafıza ve hatırlama etrafındaki çatışmalar da böyle ortaya çıkarlar.[68] Hatırlamanın, geçmişi bugünün anlam ihtiyaçları ve bağlamları çerçevesinde yeniden inşa ederek canlandırma edimi olma özelliği, bu mücadeleler içinde daha belirgin hale gelir.

Gerçekten de geçmişle ilişki konusundaki mücadeleleri, esas olarak bugünün toplumunun siyasal ve kültürel dokusunu, meşruiyet ve kimlik ekseninde belirlemeye yönelik tartışmalar olarak algılamak gerekir. Bu tartışmalar, etkileri bugüne güçlü bir şekilde yansıyan geçmişteki zulüm ve baskı politikalarının meşruiyetini sorgulamanın ve geçersiz kılmanın en önemli araçları ve göstergeleridirler; bu nedenle, geçmişe ilişkin olmaktan çok daha fazla demokratik değerlerin bugün

68 Peter Burke, "Geshichte als soziales Gedächtnis", Aleida Assmann/Dietrich Harth (ed.), *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*, Frankfurt am Main, 1993, s. 298.

yerleştirilmesiyle ilgilidirler. İstikrarlı bir demokratik siyasal kültür, bu tür politikalara dair negatif eleştirel hatırlamanın sürekli kılınması ölçüsünde serpilebilir.

İç savaş, askerî diktatörlük ve devlet terörü bağlamında geçmişle hesaplaşma mücadeleleri, genellikle "unutma" ile "hatırlama" arasındaki bir mücadele olarak sunulur. Örneğin, Latin Amerika ülkelerinde geçmişle hesaplaşma mücadelesinin temel şiarı "no al olvido", yani "unutmaya hayır"dır. Oysa bu ülkelerdeki tartışmalara yukarıdaki bilgiler ışığında biraz daha yakından baktığımızda, söz konusu olanın "unutma" ile "hatırlama" arasındaki bir çarpışmadan ziyade, çeşitli toplumsal aktörlerin farklı hatırlama politikaları arasındaki çatışma olduğunu, bu aktörlerin hepsinin farklı ilgi ve çıkarlarla geçmişin yorumu ve yeniden kurgulanması için mücadele ettiklerini görebiliriz.[69]

Bu bağlamda hafızayı bir tiyatro sahnesine benzeten Bodemann'ın görüşü aydınlatıcıdır. Bodemann'a göre, kolektif hafızada, geçmişin bir seyirci topluluğunun önünde sergilenen temsili söz konusudur. Bu nedenle kolektif hafıza, sabit ve değişmez değildir; aksine bir mücadele alanı olarak toplumsal süreçlere bağlıdır.[70]

Kolektif hafıza, geçmişe dair hatıraların toplamını değil; geçmişle ilişkinin belirlenmesini ya da yeniden belirlenmesini ifade ettiğine göre, hatırlama da, her zaman belli amaçlar için harekete geçirilen bir süreç olma özelliğine sahiptir. Bu nedenle, hatırlamanın araçsallığından ya da araçsallaştırılmasından yakınmak, kolektif hatırlama sürecinin doğasını yeterince kavramamak anlamına gelir.[71] Nora'nın dediği gibi, "hafıza içerikten çok bir çerçevedir; her zaman elde bulunan bir koz, bir stratejiler bütünü, varlığından çok kullanılma biçimiyle değer

69 "Umkämpfte Erinnerung. Erinnerungspolitiken und kulturelles Gedächtnis in Lateinamerika", (http://www.lateinamerikanachrichten.de/index.php?/ artikel /288.html).

70 Y. Michal Bodemann, *Gedächtnistheater. Die jüdische Gemeinschaft und ihre deutsche Erfindung*, Hamburg, 1996.

71 Peter Novick, *Nach dem Holocaust. Der Umgang mit dem Massenmord*, Stuttgart/Münih, 2001.

taşıyan bir olgudur".[72] Novack'ın sözleriyle özetlemek gerekirse; kolektif hatırlama her zaman siyasi nitelik taşır.[73]

Hafıza ve hatırlama çatışmaları, geçmişin ağır suçlarla yüklü olduğu toplumlarda daha şiddetli bir hal alırlar. Bu gibi toplumlarda, mağdur ve fail grupları ile bunların taraftarları çok daha keskin konumlara sahip olduklarından ciddi bir kutuplaşma, açık bir bölünme, hatta derin bir yarılma da ortaya çıkar. Geçmişte işlenmiş suçların mağdurlar kadar faillerin de diline ket vuracak ölçüde korkunç, yaraların çok derin, ahlaki normların alt üst olduğu bu durumlarda geçmişle hesaplaşma da, demokratikleşme de çok zorlu süreçler olarak yaşanır. "Toplumsal dağılma"ya ve "toplumsalın çöküşü"ne yol açan bu durumlarda, her şeyden önce demokrasinin ön şartı olan "demos"un inşası ya da yeniden inşası gerekiyor. Geçiş süreçlerinde "hakikat" yanında "uzlaşma" kavramına sık başvurulmasının anlamı da esas itibariyle burada yatıyor.[74] Bu ise, geçmişle hesaplaşmanın parçalanmış toplulukların yeniden "toplum" haline gelmesi ve "toplumsalın inşası" açısından taşıdığı yaşamsal önemi gösterir.

Hatırlama çatışmalarının, geçmişle hesaplaşmanın özünü tahrip edecek bir nitelik almasını engellemenin en önemli yollarından biri, Marchetta'nın "demokratik hatırlama politikası" dediği bir siyasal çerçevenin oluşturulmasıdır. Marchetta'ya göre, böyle bir politikanın temel şartı, bireylerin ve toplumsal grupların, o toplumun geçmişiyle ilişkisini belirleyen karar ve uygulama süreçlerine aktif katılımıdır. Demokratik hatırlama politikasının yaşama geçirilebilmesi için, yukarıdan düzenlenen, yönlendirilen ve denetlenen bir hatırlama politikasına değil, bireylere farklı iletişim imkânları ve teklifleri sunan hatırlama faaliyetleri programına ihtiyaç vardır. Böyle bir hatırlama politikasının öznesi toplumun tümüdür. "Demokratik hatırlama politikası"nın hedefi, toplumda geçmişteki

72 Nora, *Hafıza Mekânları*, s. 10.

73 "Erinnern ist immer politisch. Ein Gespräch mit dem Historiker Peter Novick über den Umgang mit dem Holocaust", *Berliner Zeitung*, 09.02.2002.

74 Arenhövel, *Demokratie und Erinnerung*, s. 12.

olumsuz olaylardan farklı şekillerde etkilenmiş bireyler ve gruplar arasında karşılıklı anlayış ve empati için elverişli bir zemin yaratmaktır.[75]

Geçmişe dair farklı anlatıların birbirleriyle yarıştığı, bazen de çatıştığı toplumlarda, tek bir tarih yorumunu ve bu yoruma dayalı değerler kanununu dayatmak, toplumsal bütünleşmeyi teşvik değil, tehdit eder. Bu gibi durumlarda, geçmişe dair tasavvur farklılığını kabul etmek ve farklı tarih yorumlarının özgürce dile getirilmesine imkân tanımak, toplumsal bütünleşme açısından çok daha güvenilir bir yoldur. Yarışma veya çatışma halindeki hafızaların ve hatırlama pratiklerinin demokratik yollarla temsiline imkân tanımak; bu konudaki farklılıkların fiziksel çatışma veya toplumsal kutuplaşma kaynağı olmaları ihtimalini önemli ölçüde azaltır.[76]

Hatırlamanın işlevi ve etkileri

Geçmişle hesaplaşmanın özüne ve amacına uygun yürütülebilmesi, ancak yukarıda açıkladığımız şekilde anlaşılan "hatırlama"ya, yani "negatif hatırlama"ya dayanmasına bağlıdır.

Buraya kadarki tartışmalar, hatırlamanın geçmişle hesaplaşma açısından yaşamsal bir işleve sahip olduğunu ve önemli etkiler doğurduğunu ortaya koyuyor. Şimdi bunların neler olduğunu çeşitli yazarların görüşlerinden yararlanarak kısaca açıklayalım.

Schwan'a göre, hatırlama ve bununla el ele giden yas çalışması; aile içinde, toplumda, kuşaklar arasında ve siyasal kültürde açıklık, güven, bireyleşme ve dayanışma için şarttır. Ayrıca geçmişteki vahşetleri hatırda tutmak, bunların gelecekte tekrarını önlemek için de gereklidir.[77]

---

75 Maria Marchetta, *Erinnerung und Demokratie. Holocaust-Mahnmale und ihre Erinnerungspolitik: Das Beispiel Ravensbrück*, Berlin, 2001, s. 311 vd.

76 Mark Arenhövel, "Tendenzen der Erinnerung an Diktatur und Bürgerkrieg – auf dem Weg zu einem Weltgedächtnis?", *WeltTrends*, sayı 37, Kış 2002/2003, s. 13-14.

77 Gesina Schwan, *Politik und Schuld. Die zerstörerische Macht des Schweigens*, Frankfurt am Main, 1997, s. 217 vd.

Faulenbach da, hatırlamanın sosyopolitik boyutuna vurgu yaparak, hatırlamanın demokratik toplumlar açısından bilinçli bir iletişim süreci olduğunu belirtir.[78]

Hatırlama, insan yapımı felaketlere doğrudan maruz kalmış olanlar için, bunlardan biri olan Macar yazar Imre Kertész'in belirttiği gibi, çoğu zaman, geçmişin travmatik etkilerinden kurtulmanın ve özgürleşmenin yegâne yolu olarak görünür. Travmatik deneyimin üzerinden daha fazla zaman geçtikçe, hatırlama hayatta kalanlar açısından daha büyük bir ruhsal ihtiyaç ve gelecek nesillere karşı daha ağır bir toplumsal yükümlülük haline gelir. Adorno'nun vurguladığı gibi, geçmişi bastırmak ve hatırlamayı engellemek, kurbanları ikinci kez kurban etmek anlamına gelir.

Aleida Assmann'a göre, hatırlamanın özgürleştirici etkisi, "sadece kurban/mağdur toplulukları" için değil, "fail toplulukları" için de geçerlidir. Ancak hatırlamanın tek yanlı bir yoğunlaşmayla yaşandığı durumlarda, yıkıcı etkileri de olabilir. Örneğin sadece kendi acısına, kayıplarına ve kurbanlarına odaklanan bir hatırlama, intikam duygularını harekete geçirebilir ve böylece şiddetin yeniden dizginlerinden boşalmasına yol açabilir. Bu uğursuz döngüyü kırmanın en güvenilir yolu, suç yüklü geçmişin "fail topluluğu" mensuplarının, yani faillerin ahfatlarının da katılacağı asimetrik süreçlerde işlenmesidir. Böylece bir yandan hatırlamanın yıkıcı potansiyeli etkisizleştirilirken, aynı zamanda birlikte yaşam için yeni ve sağlam temeller yaratılmış olur. Hafızadan kovulmak, bastırılmak istenen travmatik geçmiş, toplumların üzerine bir hayalet gibi çöker ve öngörülmesi ve denetlenmesi imkânsız hamlelerle geri dönebilir.[79]

Hatırlama, öte yandan uzlaşmanın da ön şartı olarak görülür. Schlink'e göre, uzlaşma, hayatta kalan kurbanların/mağdurların ve hayatta olmayanların yakınlarının bağışlamasına

78 Bernd Faulenbach, "Erstarrte Rituale oder demokratische Kultur? Zu den Aufgaben und Problemen der Erinnerungsarbeit heute" Ernst Piper / Hans-Jochen Vogel (ed.), *Erinnerungsarbeit und demokratische Kultur*, München, 1997, s. 9.

79 Aleida Assmann, "Die Zukunft des Erinnerns", (http://www.asf-ev.de/zeichen/00-1-04.shtml).

bağlıdır; faillerin ve onların suçlarına bulaşmış olanların bu suçu itiraf etmelerini ve bağışlanma ihtimaline karşılık mahkûm edilme riskini üstlenmelerini gerektirir. Suçun itiraf edilmesi ise, fiilin hatırlanmasını şart koşar. Burada, faillerin ve onlarla dayanışma içinde olanların, yaşayan kurbanların ve ölenlerin yakınlarının acılarını tanımaları, itibarlarını teslim etmeleri söz konusudur. Bağışlama, suçluların fiilin sonuçlarını ortadan kaldırmak için ellerinden geleni yapmalarını da gerektirir. Bu gereklilik, hem hukuksal hem de moral boyutları bir bütün olarak içerir.[80]

Geçmişle hesaplaşma, hem bireysel hem de kolektif kimlik meselelerinin tartışıldığı kamusal bir iletişim sürecidir aynı zamanda.[81] Çünkü geçmişle ilişki, bireysel ve kolektif kimliğin oluşumundaki temel kaynaklardan biridir. Geçmişin algılanışı ve yorumlanışı, bireysel ve kolektif kimlik tasarılarının oluşturulmasında ve bugüne dair davranış tercihlerinin geleceğe bakışla belirlenmesinde başlıca hareket noktalarından birini oluşturur.[82] Bu nedenle geçmişle yüzleşme iradesine sahip olmak ile yeni bir bireysel veya kolektif kimlik oluşturma isteği arasında yoğun bir etkileşim vardır. "Kendi kimliğiyle ilgilenen herkesin, geçmişin mirasıyla da ilgilenmesi gerekir. Hatırlama kimliğin çimentosudur."[83]

Hatırlama, aynı zamanda kayıtsızlığa karşı bir mücadeledir. Wiesel'e göre; umudun, inancın, sevginin karşıtı olan kayıtsızlığı kırmanın en etkili yolu hatırlamadır. Hatırlama, insanları dünyada olup bitenlere, özellikle de haksızlıklara karşı duyarlı hale getirir, bunların sonuçlarına ve nedenlerine dair bir bilinç

---

80 Schlink, Die Bewältigung von Vergangenheit durch Recht, s. 101-102.

81 Jürgen Habermas, Was bedeutet "Aufarbeitung der Vergangenheit" heute? Bemerkungen zur "doppelten Vergangenheit", aynı yazar: *Die Moderne – ein unvollendetes Projekt. Philosophisch-politische Aufsätze 1977-1992*, genişletilmiş 2. baskı, Leipzig, 1992, s. 247.

82 Harald Walzer, "Das soziale Gedächtnis", aynı yazar (ed.), *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*, Hamburg, 2001, s. 11.

83 Avishai Margalit, "Gedenken, Vergessen, Vergeben", Gary Smith/Avishai Margalit (ed.): *Amnestie oder die Politik der Erinnerung in der Demokratie*, Frankfurt am Main, 1997, s. 201.

yaratır, böylece aynı veya benzer haksızlıkların tekrar yaşanmaması için yürütülen mücadelelere güçlü bir dayanak sunar.[84] "Hatırlama"nın "uyanma"yla özdeş sayıldığı dil kullanımları, bu açıdan son derece anlamlıdır. Örneğin "birkaç yüzyıl öncesine kadar, İspanyolca'da 'hatırlamak' kelimesi 'uyanmak' kelimesiyle aynı anlama geliyordu ve bugün hâlâ Latin Amerika'nın bazı kırsal bölgelerinde bu anlamda kullanılır".[85]

Geçmişle hesaplaşma, doğrudan geçmişte yaşananlara odaklanan bir tarihsel ilgiden ziyade, geçmişin bugüne yansıyan etkileriyle uğraşmayı ifade eder. Esasen "insan şimdiki zamanda hatırlayabilir ya da unutabilir. Bu nedenle, geçmişin içinde istirahata çekildiği tarih ya da hafıza, tarihçilerin korunaklı alanı değil; bugüne kadar uzanan ve bireysel ve kolektif bilinci yönlendiren canlı, dinamik bir süreçtir" [86] Bu yüzden, geçmişle ilişki konusundaki mücadele ve tartışmalar, tarih bilimine ilişkin olmaktan ziyade; içinde yaşadığımız (bugünkü) toplumun kimliğini, toplumsal yapının meşruiyetini ve siyasal-kültürel dokusunu belirleyen tartışmalar olarak algılanmalıdır.

"Bilmesek de istemesek de *geçmiş zamanın*, şimdiki zamanın içinde bütün canlılığıyla tik taklarına devam" ettiğini belirten Eduardu Galeano, hatırlamanın gerekliliğini ve amacını şu sözlerle açıklar: "Geçmişi tekrarlamak için değil, tekrarlanmasını önlemek için, biz hayattakiler, ölülerin vantrologları olalım diye değil, aptallığın ya da talihsizliğin sürekli yankısına mahkûm olmayan seslerle konuşabilelim diye. Gerçekten canlıyken, bellek tarihi seyretmez, bizi onu yapmaya davet eder. Bellek, zavallı yaşlı ruhunun sıkıntıdan pat-

84 Elie Wiesel, "Erinnerung gegen die Gleichgültigkeit", Olaf Schwenke (ed.), *Erinnerung als Gegenwart. Elie Wiesel in Loccum*, Loccumer Protokolle 25/1986, Loccum, 1987, s. 138 vd.

85 Bkz. Eduardo Galeano, *Tepetaklak. Tersine Dünya Okulu*, çev. Bülent Kale, 2. baskı, İstanbul, 2006, s. 196.

86 Moritz Csáky, "Die Mehrdeutigkeit von Gedächtnis und Erinnerung", Digitales Handbuch zur Geschichte und Kultur Russlands und Osteuropas, (http://www.vifaost.de/w/pdf/csaky-gedaechtnis.pdf#search= 'Globales%20Gedaechtnis'), s. 8-9.

layacağı müzelerden çok, soluduğumuz havadadır ve o da oradan bizi solur."[87]

Kısacası, "geçmiş bugüne hizmet etmeli; tıpkı hatırlama yükümlülüğünün adalete hizmet etmesi gerektiği gibi."[88]

Burada sözü bir kez daha Nietzsche'ye verelim: "Elbette tarihe gereksinmemiz var, ama bizim tarihe olan gereksinmemiz, bilgi bahçesinde başıboş dolaşan kendini beğenmiş sorumsuzların gereksinmelerinden başka türlü bir gereksinmedir. (...) Başka türlü söylersek, bizim yaşama ve eyleme için tarihe gereksinmemiz var, yaşama ve eylemden rahatça yüz çevirmemiz için değil, hele bencil yaşamların, alçakça davranışların ve kötü yapıp etmelerin ayıbını örtmek için hiç değil. Tarih ancak yaşama hizmet ettiği ölçüde, biz de ona hizmet etmek isteriz."[89]

Bu durumda, Marcuse'nin belirttiği gibi, "tarihin bastırılması akademik değil, politik bir sorundur. Toplumun özgeçmişinin ve dolayısıyla geleceğinin bastırılmasıdır. Geçmişin hatırlanması, tehlikeli içgörülerin doğmasına neden olabilir ve yerleşik toplum hafızanın yıkıcı içeriğinden ürker. Hatırlama, verili olgulardan bir kopuş kipidir, bir "aracılık" kipidir ki, kısa süreler için verili olguların her yerde bulunan gücünü kırmaktadır. Hafıza geçmiş olan yılgıyı ve umudu yeniden çağırır. İkisi de yine yaşama gelirler. Ve bireysel hafızada yeniden ortaya çıkan kişisel olaylarda insanlığın korkuları ve özlemleri kendilerini öne sürmektedirler – tikeldeki evrensel."[90]

Bu nedenle, hatırlama, restoratif bir eylem olmanın ötesinde, her türlü baskıya rağmen gerçekleştirilen kurucu bir siyasal eylem, bir "karşı hafıza"dır aynı zamanda. Hatırlama, ölülere karşı bir vicdan borcunun yerine getirilmesi anlamı taşımaz; adı ne olursa olsun yeni ve daha adil bir rejimin tesisinin aracı, beyaz sayfa öncesi hesapların kapatılması anlamına da

---

87 Galeano, s. 195-196.

88 Tzvetan Todorov, "Erinnerung im Dienst der Gegenwart", *UNESCO-Kurier* 40, 1999, sayı 12, s. 11.

89 Nietzsche, s. 32-33.

90 Herbert Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, çev. Aziz Yardımlı, İDEA Yay., İstanbul, 1986, s. 115-116.

gelmez. Hatırlamanın dili, yaraları iyileştiren, sağaltan bir dil değil, adaleti talep eden bir dildir. Eylemi çağırır.[91]

HAFIZANIN UYANIŞI VE HATIRLAMA KONJONKTÜRÜ

Geçmişin hatırlanması, her zaman siyasal mücadelelerin ilgi alanında olmuştur. Her toplumda farklı tarih tasavvurları, ulusal tarihe dair farklı yorum ve değerlendirmeler, geçmişin neden hatırlanması gerektiğine ilişkin farklı yaklaşımlar olması son derece olağan, hatta kaçınılmazdır. Ancak son yıllarda gelişen hatırlama kültürü, daha önceki hatırlama biçimlerinden bazı noktalarda köklü bir şekilde farklılaşmaktadır. Eskiden geçmişin "şanlı" sayfalarının hatırlanması istenirken, şimdi geçmişteki kırılmalar da hatırlamanın konusunu oluşturmaktadır. 1980'lerin sonlarından itibaren giderek güçlenen bu eğilim, hafıza ve hatırlama konusunda yeni bir dönemin ayırıcı özelliği olarak kabul edilmektedir. Bu açıdan, dünyanın muhtelif bölgelerinde çeşitli düzlemlerde değişik saiklerle yürütülen yoğun bir "hafıza" tartışmasının 20. yüzyılın sonlarından devraldığımız miraslar arasında özel bir yer tuttuğu söylenebilir. "Hafıza ve hatırlama patlaması", "hafıza furyası", "hafızanın başkaldırısı", "hafıza konjonktürü" gibi terimlerle nitelenen bu gelişimin nedenleri ve sonuçları da, aynı tartışmanın önemli bir boyutunu oluşturuyor. Soruna değişik açılardan yaklaşan çeşitli disiplinlerden düşünürler, bu süreci anlamlandırmaya yönelik çalışmalar yapıyor, bunun için farklı analiz yöntemleri ve açıklama modelleri sunuyorlar.

Hafıza ve hatırlama konjonktürü

"Kültürel hafıza" üzerindeki çalışmalarını yukarıda andığımız Alman akademisyen Jan Assmann, daha 1990'ların başında bir "hafıza ve hatırlama furyası" yaşadığımıza dikkat çekmiş, hafı-

91 Maral Jefroudi, "1 Mayıs: Hafıza, Adalet ve Devrimin Hayaleti", *Mesele*, Mayıs 2007, sayı 5, s. 34.

za konusuna yönelik ilginin başlıca üç faktöre bağlı olduğunu belirtmiştir. Bu faktörlerden *birincisi*, yeni elektronik medya sayesinde hafıza dışı kaydın, yani yapay hafızanın mümkün olduğu bir çağın içinde yaşamamızdır. Assmann'a göre, böyle bir gelişim, matbaanın ve ondan önce yazının keşfine eş değer bir kültürel devrim anlamına gelir. *İkinci faktör*, birinci gelişime bağlı olarak, bugünün kültürünü geçmişin "ardıl kültürü" olarak kavrayan, yani "devrini tamamlamış bir şey" olarak tanımlayıp geçmiş kültürü bir hatırlama ve geçmişi anlama çabasına konu eden bir tutumun yaygınlaşmasıdır. Assmann, *üçüncü ve en önemli etken* olarak, yazılı insanlık tarihinin kaydettiği en ağır felaketlerin ve insanlık suçlarının görgü tanıklığını yapmış bir kuşağın artık yaşama veda ediyor olmasını gösterir. Çünkü faşizmden kırk yıl sonra, yaşayan hafıza yok olma tehlikesiyle karşı karşıyaysa ve kültürel hatırlama biçimleri sorun yaratmaktaysa, toplumsal hafıza bir dönem değişiminin eşiğine gelmiş demektir. Assmann'a göre, bütün belirtiler hatırlama kavramının; kültür bilimlerinin, çeşitli kültürel olgulara ve alanlara farklı bir bütünlük içinde bakmayı sağlayacak yeni paradigması olmaya aday olduğunu gösteriyor.[92]

Aleida Assmann ise, hafıza ve hatırlamanın 20. yüzyılın sonlarında kazandığı önemi, öncelikle bu yüzyılın tarihte görülmemiş boyutlarda şiddet ve yıkıma sahne olmasına bağlar. Buna göre, aradan on yıllar geçtikten sonra bu yüzyılın en kanlı olaylarının yaşandığı zaman dilimine dönüp baktığımızda, nasıl bir enkazın üzerinde oturduğumuzu daha iyi görüyor ve bu felaketlerin etkilerinin aradan geçen uzun zamana rağmen hafiflemediğini, aksine şiddetlendiğini fark ediyoruz. Esasen bir yerlerde inzivaya çekilseler de etkilerini uzun zamana yaymaları travmatik deneyimlerin tipik özelliğidir. Hafızaya ve hatırlamaya yönelik ilginin kaynağını, gelecek fantezilerinde ya da "yüzyılın sonu" (fin de siècle) hikâyelerinde değil, tam da burada, yani "acı deneyimi" birikiminde aramak gerekir. Şayet bu birikim düzenli ve iletişimsel hatırlama bi-

92 Jan Assmann, *Kültürel Bellek. Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2001, s. 16-17.

çimlerine dökülemezse, sorunun kuşaktan kuşağa aktarılarak devam etmesi ihtimali büyüktür.[93]

Hafıza ve hatırlama mekânları konularında çok önemli çalışmaları bulunan Fransız tarihçi Pierre Nora, son 20-25 yıldır dünya çapında yaşanan bu gelişimi "hafıza konjonktürü" olarak adlandırır. Nora'ya göre, birçok ülkede, toplumda, etnik grupta geçmişle geleneksel ilişkiler derin değişimlerden geçiyor. Bu değişim çeşitli biçimlerde ortaya çıkıyor: Resmî tarih anlayışının eleştirisi ve tarihsel olayların bastırılan bölümlerinin yeniden canlanması, tahrip veya gasp edilmiş geçmişin geri istenmesi, köklerin araştırılması, her türlü anma tarzının gelişip yaygınlaşması, geçmişin hukuksal işlenişi, değişik müzelerin açılması, arşivlerin kapalı tutulmasına karşı duyarlılığın artması ve pek çok arşivin açılması, tarihsel mirasa bağlılık fikrinin güçlenmesi. Bu unsurlar arasında nasıl bir ilişki kurulursa kurulsun, sanki bir hatırlama dalgası ortaya çıkmış ve geçmişe gerçek veya sanal bir sadakat ile aidiyet duygusu, kolektif bilinç, bireysel değer duygusu, hafıza ve kimlik arasında sıkı bir bağlantı yaratmış gibi. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve "duvarın yıkılması"ndan sonra, Doğu Avrupa'da hafızanın yeniden keşfi söz konusu oldu. Askerî diktatörlüklerin çözülmesiyle Latin Amerika'da, ırkçı rejimin çökmesiyle Güney Afrika'da geçmişle ilişki konusunda yaşananlar, hafızanın küreselleşmesine dair gerçek işaretler olarak görülmelidir.[94]

Nora, "hafızanın yükselmesi"ni iki ana nedene bağlıyor: tarihin hızlanması ve demokratikleşmesi. Tarihin hızlanması, daha çok hafıza ve tarihe dair teorik tartışmalarla ilişkili olduğundan bu argümanı burada bir kenara bırakarak, doğrudan konumuzu ilgilendiren ikinci argümanı ele alalım.[95]

---

93 Aleida Assmann, "Die Zukunft des Erinnerns", (http://www.asf-ev.de/zeichen/00-1-04.shtml).

94 Nora, Gedächtniskonjunktur, s. 1.

95 Nora'nın "tarihin hızlanması"yla hafıza ve hatırlama arasındaki ilişkiye dair görüşleri için bkz. Pierre Nora, *Hafıza Mekânları*, çev. Mehmet Emin Özcan, Dost Kitabevi Yay., Ankara, 2006, s. 17 vd.

Nora'nın "tarihin demokratikleşmesi"nden kast ettiği; halkların, toplulukların, etnik grupların ve hatta bireylerin güçlü kurtuluş ve özgürleşme mücadelesidir. Buna göre, azınlık hafızalarının akla gelebilecek bütün biçimleri, büyük bir hızla yaygınlaşıyor. Geçmişlerini geri almak, azınlıklar açısından kimliğin bütünleyici bir unsurudur. Bunun temelinde yatan faktörü, Nora, "sömürgelikten kurtulma" olarak adlandırır ve "sömürgelikten kurtulma"nın başlıca üç türünün, azınlık hafızalarının kaynağını oluşturduğunu belirtir:

1) Baskı altındaki toplumların *global kurtuluşu*: Sömürge egemenliği altında derin bir etnolojik uykuya dalmış olan toplumlar, sömürgelikten kurtulma sayesinde tarih bilincine eriştiler ve hafızalarını yeniden elde ettiler veya yeniden kurdular.

2) Cinsel, toplumsal, dinsel veya bölgesel azınlıkların *içsel kurtuluşu*: Batı toplumlarında bütünleşme süreci yaşayan bu azınlıkların hafızalarına sahip çıkmaları, çoğunluk tarafından kendi özgüllükleriyle tanınmalarını ve kendi kimliklerini özgürce tanımlamalarını sağladı.

3) Hangi türden olursa olsun totaliter rejimlerin yıkılmasının sonucu olarak *ideolojik kurtuluş*: İdeolojik kurtuluş, totaliter rejimler altında yaşayan toplumların bu rejimler tarafından gasp veya tahrip edilen veya çarpıtılan uzun geleneksel hafızalarını yeniden bulmalarına imkân verdi. Eski Sovyetler Birliği coğrafyası, Doğu Avrupa toplumları, Balkan ülkeleri, Latin Amerika ve Afrika bu durumun tipik örneklerini oluştururlar.[96]

Nora'ya göre, azınlık hafızaları alanında yaşanan bu patlama, tarih ile hafıza arasındaki karşılıklı ilişkiyi de kökten değiştirdi, o zamana kadar nadiren kullanılan "kolektif hafıza" kavramının yaygınlaşmasına yol açtı. Eskiden beri iktidarların ve bilimsel-profesyonel otoritelerin elinde olan "tarih"ten farklı olarak "hafıza" yeni ayrıcalıklardan ve toplumsal hareketlerin prestijinden yararlandı; giderek aşağılananların, tahkir edilenlerin intikamını, "büyük tarih" üzerinde hak iddia edemeyenlerin "küçük tarihi"ni temsil eden bir kavram haline

96 Nora, Gedächtniskonjunktur, s. 6.

geldi. O zamana kadar hakikatten ziyade sadakatle ilişkili kabul edilen hafıza, 20. yüzyılın uğursuz gelişmelerinin sonucu olarak tarihin hakikatinden daha "hakiki" bir hakikati, yaşananların ve hatıraların hakikatini temsil etme misyonunu yüklendi.[97] Oysa bu zamana kadar, bilimsel itibara sahip bir disiplin olarak tarih, hatırlamadan *hareketle* hatırlamaya *karşı* bir gelişim seyri izlemişken; hafıza esas itibariyle bireysel, psikolojik ve aldatıcı bir şey olarak algılanıyordu. Tarih, "kolektif"in alanını tasvir ederken, hafıza bireysel alana ait bir olgu olarak değerlendiriliyordu. Tarihin *tek* olduğu kabul edilirken; hafızanın doğası gereği *çok* yönlü, çoğul olduğuna vurgu yapılıyordu. Kolektif, özgürleştirici hafıza fikri, bu değer tablosunu tam anlamıyla tersine çevirdi. Daha önce hafıza bireylere, tarih ise toplumlara ait bir şey olarak görülürken, şimdi artık toplumların da bir hafızaya sahip oldukları kabul ediliyor. Bu gelişme, bireyin toplum içindeki konumuna ve kolektif ile ilişkisine dair derin bir bakış açısı değişikliğini de gerektirir. Böylece, sadece "ulusal hafıza"dan "toplumsal hafıza"ya değil, "tarih bilinci"nden "toplumsal bilinç"e doğru bir gelişim de ortaya çıktı. Bu değişim, bir başka kavramın öne çıkmasına, hafıza gibi global bir konjonktür yaşamasına temel oluşturdu. Bu kavram da "kimlik"tir. Kimlik kavramı da, hafıza kavramına benzer bir anlam dönüşümü yaşadı; bireysellikten kolektifliğe, öznellikten nesnelliğe doğru bir gelişim izledi. Bugün hafıza ile kimlik kavramlarının, neredeyse aynı anlamda kullanılıyor olmaları bu nedenle tesadüf değildir.[98]

Nora, hafızanın başkaldırısı olarak nitelediği gelişimin doğrudan etkilerinden birinin, tarihçinin geçmişin yorumu konusunda sahip olduğu geleneksel tekelin kırılması olduğunu be-

---

97 "Hafıza" ile "tarih"in eşanlamlı değil, tamamen farklı, hatta her açıdan karşıt olgulara işaret eden kavramlar olduklarını savunan Nora'ya göre, "hafıza yaşam demektir: Her zaman yaşayan gruplara dayanır, bu nedenle sürekli gelişim halindedir ve hatırlama-unutma diyalektiğine açıktır. Tarih ise, artık mevcut olmayan bir şeyin her zaman sorunlu ve eksik bir şekilde yeniden inşasını ifade eder" (Pierre Nora, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, Frankfurt am Main, 1998, s. 13-14).

98 Nora, Gedächtniskonjunktur, s. 6-8.

lirtir. Bir *tek* "kolektif tarih"in ve *çok* sayıda "bireysel hafıza"nın bulunduğu bir dünya tasavvuru, tarihçiye geçmiş üzerinde münhasır bir denetim yetkisi sunuyordu. Olayları tespit ve tasdik etme ve hakikati ortaya çıkarıp yayma hakkına sadece tarihçi sahipti; bu onun işi ve itibarıydı. Ancak bir süredir tarihçi, geçmişi üreten yegâne aktör olmaktan çıktı; bu rolü, yaşayan tanıklarla, medyayla, yasa koyucular ve yargıçlarla paylaşmak zorunda kaldı. Nora'ya göre, bunun birçok olumlu sonucu oldu elbette; ancak hafızayı tarihin yerine geçirmeye varan bir ifratın da ciddi sakıncaları olacağı açıktır. Burada, özgürleşme ve kurtuluş ilkesine hatırı sayılır bir destek sunan hafıza patlaması ve hatırlama çalışmalarının, hangi noktadan itibaren, neden ve nasıl tersine bir etki doğurabilecekleri; örneğin bir demir kafes biçimi alabilecekleri, bir dışlama saikine dönüşebilecekleri, hatta bir savaş aracı haline gelebilecekleri konusunda derin bir tefekküre ihtiyaç var. Bu bağlamda, "şiddet döngülerini durdurarak daha az şiddet içeren sonuçlar üretmek istiyorsak, keder siyasi olarak savaş çığlığından başka neye dönüştürülebilir sorusunu sormamız da kuşkusuz önem taşıyor".[99]

İlke olarak, kendi hafızasına sahip çıkma talebi, bir adalet çağrısıdır aynı zamanda; ancak bunun bir kıyım daveti etkisi yayması da uzak bir ihtimal değildir. Başka bir deyişle, adalet çağrısı ile kıyıma davet arasındaki çizgi sanıldığından daha ince ve zayıftır. "Hatırlama yükümlülüğü", bu tehlikeyi de sürekli hatırda tutmayı içerir. İşte bu nedenle, "hatırlama yükümlülüğü"nü "tarih"i değersizleştirmeye yönelik bir taarruza dönüştürme çabalarının karşısına "tarih yükümlülüğü" talebiyle çıkmak gerekir, diyor Nora.[100]

Ulusal hafızadan kozmopolit hafızaya

Bazı yazarlar, hafıza ve hatırlama alanında son yıllarda yaşanan gelişimi, "ulusal hafızadan kozmopolit hafızaya geçiş eği-

99 Judith Butler, *Kırılgan Hayat. Yasın ve Şiddetin Gücü*, çev. Başak Ertür, Metis Yay., İstanbul, 2005, s. 9.

100 Nora, Gedächtniskonjunktur, s. 9-10.

limi" olarak adlandırırlar.[101] Bu tezin başlıca savunucularından Levy ve Sznaider, küreselleşmeyle birlikte tüm yaşam alanlarının artan şekilde kozmopolitleştiği kabulünden hareket ederler ve kolektif hafızanın giderek ulusların kutsal mekânlarından uzaklaştığını, ulus-devletin koordinatlarını terk ettiğini belirtirler. Yazarlara göre; temel özellikleri Holocaust örneğinde açıkça gözlemlenebilen bu gelişim, sadece bilinç düzlemlerini değil, kurumsal düzlemleri de kapsamına almaktadır.[102] Bunun doğal sonucu olarak, ulus-devlet hem içeriden yükselen hem de dışarıdan bastıran faktörlerin etkisiyle hafıza ve hatırlama üzerindeki yorum tekelini yitirmektedir.[103]

Levy ve Sznaider, yapmayı denedikleri şeyin, kolektif hafıza kavramını bugüne kadarki saf ulusal bağlamından çözüp, "içsel küreselleşme" olarak niteledikleri kozmopolitleşme süreciyle tamamlamak olduğunu belirtirler. Yazarlara göre, kozmopolitleşme doğrusal değil, diyalektik bir süreçtir. "Küresel" ile "yerel" kültürel zıtlıklar olarak değil, birbirleriyle bağlantılı ve birbirlerini karşılıklı olarak gerektiren ilkeler olarak bu süreçte yer alırlar. Bu nedenle, kozmopolit hafıza ulusal hafızanın yerine değil, ötesine geçen; dolayısıyla ulusal hafızayı ikame eden değil, sınırlarını kırmak suretiyle onu genişleten bir yapıdır. Kolektif hafızanın kozmopolitleşmesi, kimlikleri artık münhasıran ulus-devlet tarafından belirlenmeyen çeşitli grupların kendilerine ilişkin algılarını da etkiler.[104]

Levy ve Sznaider, kolektif hafızayı ulus-devlet ilkeleri bağlamında kavramsallaştıran yazarlardan farklı olarak, çağımız insanının ihtiyaçlarına cevap veren hafıza manzaraları bulmanın mümkün ve zorunlu olduğunu iddia ederler. Bu çerçevede elektronik iletişim, bize sürekli yeni görüntüler sunarak, kendimiz hakkında anlattığımız öykülerin özdeşleşebileceğimiz yegâne öyküler olmadığını gözlerimizin önüne serer. Başka

101 Daniel Levy/Natan Sznaider, *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust*. Frankfurt/M. 2001, s. 10, s. 21 vd.

102 Levy/Sznaider, s. 14.

103 Levy/Sznaider, s. 17.

104 Levy/Sznaider, s. 20-22.

öykülerle özdeşleşmek istemeyen seyirciler bile, bu öyküleri dikkate almak zorunda kalırlar.[105]

Sznaider, bir söyleşide bu tespitleri biraz daha açar ve küresel hafızayı, öncelikle toplumsal ya da kolektif hafızayı ulus-devlet çerçevesinden ve konumlanışından ayırma girişimi olarak niteler. Bu açıdan küresel hafıza, insanların kendilerini artık sadece ulus-devlet tarihi üzerinden tanımlamamaları anlamına gelir. Küresel hafızanın en iyi ifadesi, insan hakları söylemidir. Burada soyut bir insan kavramına, etnik veya ulusal aidiyetlerinden soyunmuş bir insana inanç söz konusu. Bu olağanüstü empatinin bir kaynağı da hafızadır; yani insanların tüm haklarından mahrum bırakıldıkları, sorgusuz sualsiz imha edildikleri durumlara dair hatıralardır, hatırlamalardır. Sznaider, küresel hafızanın oluşumunu Holocaust'a ilişkin hatırlama biçimleri üzerinden açıklamaya çalışmalarını da bu nedene bağlar. Yazara göre, bugün Holocaust'a dair "negatif hatırlama"ya dayanmayan bir insan hakları rejimi herhalde tasavvur edilemez. Kimse Nazilerle karşılaştırılmak istemiyor, ama sürekli Nazilerle karşılaştırmalar yapılıyor. Zira Naziler ve Holocaust, kötünün temsilinde belirleyici semboller haline geldiler. İnsan hakları söyleminin, doğası gereği özerkleştirici, yani insanların tarihsel bağlamlarına hapsedilmelerini reddeden –aksi takdirde insan hakları değil, yurttaş hakları söylemi olurdu– bir söylem olduğu anlaşılırsa, kötünün temsilinde bir sembol olarak Holocaust'un da neden bağlamsızlaştığı, yani bir Alman ve Yahudi sorunu olmaktan çıktığı daha iyi anlaşılır.[106]

Hafıza ve hatırlama konjonktüründe "Avrupa Projesi"nin yeri

Birleşik bir Avrupa fikrine dayanan "Avrupa Projesi"nin önemli bir boyutunu "ortak Avrupa kimliği" oluşturur. Avrupa Birliği

105 Levy/Sznaider, s. 34.

106 Weg vom Eigenen. Ein Interview mit dem israelischen Soziologen Natan Sznaider über "Globale Erinnerung", *Jungle World*, sayı 31, 21 Temmuz 2004.

sürecinde Avrupa'nın ekonomik ve idari düzlemlerde bütünleşmesi konusunda önemli ilerlemeler sağlandığı inancı yerleştikten sonra giderek öne çıkmaya başlayan bu boyuta ilişkin tartışmalar "kültürel bütünleşme" üst başlığı altında toplanır.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ve Avrupa'nın Nazilerden kurtarılmasının 60. yıldönümüne denk geldiği için 2005 yılında doruk noktasına ulaşan bu tartışmaların ana hatlarını bile aktarmak, bu çalışmanın sınırlarını fazlasıyla zorlar. Bu nedenle, burada Avrupa'yı bir ortak "hatırlama mekânı" olarak kavrama ve inşa etme çabalarını, uluslarüstü bir "Avrupa hafızası" meselesini kısaca ele almakla yetiniyorum.

Ortak bir hatırlama kültürüne dayalı bir Avrupa hafıza mekânının inşası, birçokları tarafından Avrupa'nın siyasal bütünleşmesinin ön şartı olarak görülür. Farklı hatırlama biçimlerinin kamusal iletişimini güvence altına almak, çoğulculuğu ve eleştiri hakkını tanımak bu şartın doğal çerçevesi olarak değerlendirilir. Hatırlama politikasına ilişkin sonuçlarıyla birlikte fail ve mağdur/kurban hatıralarının özgürce tartışılabilmesi bu çerçevenin merkezinde yer alır.[107]

Avrupa'nın ortak bir hafızaya ve birleşik bir hatırlama politikasına dayanması gerektiğini savunanlardan Jorge Semprún'a göre, birleşik Avrupa fikri ancak bu yolla etki kazanır ve gerçekleşme imkânı bulur.[108]

Almanya Başbakanı Gerhard Schröder'in İkinci Dünya Savaşı'nın sona erişinin 60. yıldönümü dolayısıyla dile getirdiği düşünceler de, Avrupa'yı bir ortak hatırlama mekânı olarak gören yaklaşımın temel tezlerini özetler niteliktedir. Schröder'e göre, Avrupa savaşa, sürgünlere, yıkımlara ve ulusal çılgınlıklara bir cevap olarak acılardan, zorluklardan doğmuştur. 1945'teki felaketi hatırlamaksızın, ne Avrupa birleşmesinin ne de ortak Avrupa Anayasası'nın tarihsel anlamı kavranabilir.

---

107 Burckhard Dücker, "Möglichkeiten und Aspekte eines europäischen Erinnerungsraums", (http://www.global-culture.de/iablis_t/2005/ duecker05.html).

108 Jorge Semprún, "Niemand wird mehr sagen können: 'Ja so war es'. Rede bei der Gedenkfeier für die Befreiung des KZ Buchenwald vor 60. Jahren", *Die Zeit*, 14.04.2005.

Avrupa'nın bölünmesi, Nazilerin fetih ve işgal savaşının bir sonucudur ve Avrupa Birliği bu bölünmeyi demokrasi, hukuk devleti, insan haklarının ve azınlıkların korunması temelinde aşmaya yönelik bir projedir.[109]

Ortak Avrupa hafızasının henüz bir deneyim alanı olmaktan ziyade, bir beklenti ufku olarak değerlendirilebileceğini; yani yeniden canlandırılacak bir şey olmaktan çok, inşa edilecek bir şey olduğunu belirten Henry Rousso ise, bunun hiç de kolay olmadığına dikkat çeker. Rousso hafızanın ve hatırlamanın Avrupalılaştırılması konusundaki zorluğun temelinde yatan çatışmayı şu şekilde formüle eder: Bir yanda gerçek tarihsel temellerden yoksun "tabula rasa illüzyonu" ve tamamen yapay bir hafızanın inşası, diğer yanda bir sakız gibi mütemadiyen çiğnenen ulusal acılardan oluşan vahşet dolu bir geçmiş.[110]

Ulrich Beck de, 1989'dan sonra Avrupa'nın böyle bir gelişim sürecine girdiğini düşünenlerden. Ortak Avrupa hafızasını "hakiki/sahih bir ütopya" olarak niteleyen Beck'e göre, Yahudilerin imhasının, savaşların ve sürgünlerin artık sadece ulusal düzlemde değil, oluşmakta olan Avrupa hafıza mekânında hatırlanması gerekir. Beck, "hafızanın Avrupalılaşması, Avrupa'nın kozmopolitleşmesi" olarak adlandırdığı bu gelişimde, Avrupa modernliğinin yarattığı barbarlıklara kurumsal bir cevap oluşturma mücadelesinin belirleyici rol oynaması gerektiğini vurgular.[111]

Avrupa'yı bir ortak hafıza mekânı olarak kurmak isteyen çevreler, dünyanın başka bölgelerinde olduğu gibi Avrupa'da da 1989'dan sonra yaşanan etnik temizlik hareketleri, ayrımcılık uygulamaları, milliyetçiliğin siyaseten meşrulaştırılması, "öteki" olarak görülenlere yönelik saldırılar, neofaşizmin yükselişi gibi olguların, hatırlama kültürünü ve geçmişle hesaplaşmayı Avrupa'nın bütünü için acil bir görev haline getirdiğini düşünüyorlar; "bir daha asla" şiarının boşlukta yitmesi tehlikesine karşı.

---

109 Gerhard Schröder, *Süddeutsche Zeitung*, 07/08.05.2005.

110 Rousso, s. 6.

111 Ulrich Beck, "Ein kosmopolitisches Europa im Zeichen der Erinnerung an den Holocaust – das wäre eine reale Utopie", (http://zeus.zeit.de/text/2003/29/Europa-Debatte).

"Avrupa Projesi"nin kurumsal adresi konumundaki Avrupa Birliği de, ortak Avrupa hafızası yaklaşımını somutlaştırma anlamına gelen çeşitli adımlar atıyor. Örneğin aday ülkelerin, geçmişlerindeki suçları kabul etmeleri, "Avrupa'ya giriş bileti" almanın neredeyse fiilî şartı haline geldi. İkinci Dünya Savaşı sırasında Yahudi soykırımına katkıda bulunmuş ülkelerin, öncelikle bunu kabul etmeleri isteniyor. AB'ye üye olmak isteyen devletlerden Polonya, uzun yıllar suskun kaldıktan sonra, 2004 yılında Devlet Başkanı Alexander Kwasniewski'nin ağzından Polonyalı Yahudilerin savaş sırasında yaşadıkları acıları ve Polonya'nın bu acılardaki sorumluluğunu resmen tanıdı. Romanya'da da eski Devlet Başkanı Jon Iliescu, uzun süre ısrarla inkâr etmelerine rağmen, AB'ye üyelik sürecine kabul edilebilmek için Romanyalıların Yahudi soykırımına katıldıklarını resmen kabul etti.

Geçmişin sorumluluğunu üstlenme şartı, sadece Yahudi soykırımıyla da sınırlı tutulmuyor. Örneğin Sırbistan'dan da, üyeliğe kabul edilebilmesi için, Yugoslavya savaşı sırasında işlediği soykırım ve katliamların sorumluluğunu üstlenmesi talep edildi. Aynı şekilde, "Eski Yugoslavya'daki savaş suçlarını yargılamak için kurulan Uluslararası Ceza Mahkemesi"yle işbirliği yapmadığı gerekçesiyle, Hırvatistan'la tam üyelik müzakereleri ertelendi.

Türkiye'nin tam üyeliğiyle ilgili tartışmalar bu zemine de taşınmakta ve geçmiş politikası ile hatırlama kültürü boyutlarını da içerecek şekilde derinleşmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin özellikle "Ermeni Sorunu"na ilişkin tutumu ya da "geçmiş politikası" AB'yle bağlantılı çeşitli kurumsal ve sivil düzlemlerde gündeme getirilmekte ve sorgulanmaktadır. Bu çerçevede, örneğin Avrupa'nın kendi değerlerini savunmak için çarpıtılmamış bir tarihe her zamankinden çok ihtiyacı olduğu belirtilmekte, Türkiye'nin Avrupa'ya yakınlaşması arttıkça, ülkesindeki hafıza yitimi ile Avrupalı komşularının hatırlama politikaları arasındaki uçurumun daha da derinleştiği vurgulanmaktadır.[112]

112 Christian Schmidt-Häuer, "Wer am Leben blieb, wurde nackt gelassen", *Die Zeit* 23.03.2005.

Öte yandan, Avrupa Birliği, İkinci Dünya Savaşı ve özellikle Holocaust ağırlıklı hafıza çalışmalarına artan şekilde ilgi göstermekte ve yatırım yapmaktadır. Örneğin, 26-28 Ocak 2000 tarihinde Stockholm'de gerçekleştirilen "Uluslararası Holocaust Forumu"na önemli katkı sunmuş, bu forumda kurulması kararlaştırılan "Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research"e ciddi destek vermiştir. Toplam on altı kurucu devletten on üçünün AB üyesi olduğu bu birim, Auschwitz toplama ve imha kampının kurtarıldığı 27 Ocak gününün, Avrupa ülkelerinde okullarda anma günü olarak işlenmesi yönünde bir tavsiye kararı aldı.[113]

Bu ve benzeri gelişmeler, AB'nin de "hafıza konjonktürü"nün oluşumunda ve güçlenmesinde özel bir rol oynamak istediğini, oynadığını ve oynayacağını gösteriyor.

GEÇMİŞLE HESAPLAŞMANIN EVRENSELLEŞMESİ

"Geçmişle hesaplaşma", İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, neredeyse sadece Almanya'nın, belli ölçülerde Almanya'nın savaştaki müttefiki ve siyasal kardeşi Japonya'nın, kısmen de birkaç Avrupa ülkesinin bir sorunu olarak görülüyordu. Savaştan hemen sonra, Almanya ve Japonya'da müttefiklerin dayatmasıyla başlayan ve çok büyük ölçüde gönülsüzce yürütülen geçmişle hesaplaşma süreci, Almanya'da ilk zamanlardaki "bastırma" çabalarına rağmen 1960'lı yıllarda içselleşmeye başlamış ve bu eğilim giderek yerleşmiş; Japonya'da ise çok kısa bir süre içinde yerini geçmişi "unutma" ve "bastırma" politikasına bırakmıştır. Savaşı izleyen yıllarda diğer Avrupa ülkelerinde ise, daha çok mağdur/kurban söylemi ve direniş mitosları havayı belirlemiş, geçmişe dair eleştirel sorular arka plana itilmiştir. Ancak 1980'lerin ortalarından, esas olarak da 1990'ların başından itibaren bu manzara radikal bir bi-

113 Bkz. Rousso, s. 10.

çimde değişti. Özellikle Latin Amerika'da askerî diktatörlüklerin çözülmesi, Güney Afrika'da ırkçı rejimin çökmesi, Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku'nun dağılmasıyla birlikte; sistem değişikliğinden sonra geçmişte işlenen ağır suçlar ve insan hakları ihlalleriyle nasıl uğraşılacağı, özgül Avrupai bir mesele olmaktan çıkıp evrenselleşti. Sistem değişikliğinin bu gelişimde oynadığı önemli rolün sonucu olarak "geçmişle hesaplaşma" meselesi, daha çok diktatörlükten demokrasiye geçen toplumlarda eski rejimin mirasıyla nasıl bir ilişki kurulacağı bağlamında ele alınmaya başladı. Oysa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk büyük "geçiş süreci" sırasında, eski rejimin suç ve ihlal yüklü mirasıyla ilişki konusu gündemde özel bir yer kaplamamıştı.

Gerçekten de, Güney Avrupa'da 1974'te "demokratikleşme dalgası" başladığında, bu sorun ne sistematik ne de karşılaştırmalı bir şekilde incelenmişti. Siyaset biliminin Amerikan belirlenimli ana akımı, daha çok, bir rejim tipinden bir başkasına geçişin kurumsal meseleleriyle uğraşmıştı. Daha açık bir deyişle, rejim dönüşümünü inceleyen siyasal bilimciler, dikkatlerini otoriter rejimlerin krizi ile demokrasiye geçiş sürecini belirleyen yapısal ve rastlantısal faktörlere yoğunlaştırmışlar; eski rejim döneminde işlenen suç ve ihlallerin nasıl ele alınması gerektiğiyle ilgilenmemişlerdi.[114]

Buna karşılık Latin Amerika'da askerî diktatörlüklerin çözülmeye başladığı 1980'li yıllarda, eski rejimin mirasının siyasal geçiş/dönüşüm süreci açısından taşıdığı anlam ve demokrasinin inşası/yeniden inşası ve istikrar kazanması bakımından sahip olduğu önem tartışma ve inceleme alanına girmeye başladı. Bu dönemde, çoğunlukla insan hakları savunucuları, sivil toplum örgütleri ve hukukçular tarafından yapılan ve geçmişle hesaplaşmanın siyasal ve hukuksal sorunlarını ele alan çalışmalar ortaya çıktı. 1990'lı yıllardan itibaren, özellikle Doğu Avrupa ve bazı Afrika ülkelerinde yaşanan "geçiş/dönüşüm"le birlikte, bu ülkelerin geçmişleriyle nasıl ilişki kuracakları, da-

114 Çeşitli örneklerle birlikte bkz. Ergun Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Ankara, 1993, s. 12 vd.

ha doğrusu geçmişleriyle hangi yollardan hesaplaşacakları noktasına odaklanan bir dizi uluslararası konferans ve araştırma projesi gerçekleşti. Buralarda siyasal, hukuksal, moral gibi çeşitli boyutları olan bir sorunla yeni yönetimlerin ve toplumların nasıl uğraşacakları, hangi yöntemlerle baş edecekleri konusunda yoğun tartışmalar yapıldı. Bu süreç içinde geçmişle hesaplaşma, demokratik siyasal rejimlerin, ağır insan hakları ihlalleri siciline sahip kendilerinden önceki yönetimlerle hesaplaşmalarını sağlamaya yönelik faaliyetleri anlatan toparlayıcı bir kavram haline geldi.

Ancak geçmişin ağır mirasıyla ilişki sorunu, sadece geçiş süreci yaşayan toplumlarla sınırlı kalmadı. Bazı ülkelerde, vahşet deneyimlerinin yaşandığı zamanlardan çok sonraları, o dönemler ilk defa veya daha kapsamlı ve derin bir şekilde yeniden sorgulanmaya, o dönemlerin bugüne uzanan etkileriyle hesaplaşılmaya başlandı. Örneğin Doğu Avrupa'daki dönüşümün ardından, ülkelerin çoğunda sadece eski rejimle hesaplaşma değil, İkinci Dünya Savaşı'ndaki sorumluluk da gündeme geldi. Bu tartışma, Nazilerin işgal ettiği Fransa, Avusturya ve savaş sırasında "tarafsız" kalan İsviçre gibi Batı Avrupa ülkelerine de sıçradı. Savaş sonrasında kurgulanan mitoslar ve "ulusal yalanlar" birbiri ardına çöktü; "tarihsel ipoteklerin geri dönüşü" diye nitelenen bir süreç hızla işlemeye başladı. Geçiş dönemi yaşayan ülkelerde hesaplaşma, doğrudan siyasal ve hukuksal sonuçları olan bir mesele olarak ortaya çıkarken, daha uzak geçmişle ilgili tartışmalar esas itibariyle "siyasal kültür" bağlamına yerleştiler.[115] Böylece geçmişle hesaplaşma giderek doğrudan siyasal dönüşümlerle bağlantılı olmaktan da çıktı.

Bugün geçmişle hesaplaşma konusunda bir "küresel konjonktür"den rahatlıkla söz edilebilir ve geçmişle hesaplaşma-

115 Helmut König, "Von Diktatur zur Demokratie oder Was ist Vergangenheitsbewältigung", Helmut König/Michael Kohlstruck/Andreas Wöll (ed.), *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts.* Leviathan, Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Sonderheft 18/1998. Opladen/Wiesbaden, 1998, s. 373.

nın bugünün dünyasında siyasal kültürün önemli bir unsuru haline geldiği söylenebilir.

Evrenselleşmenin düzlemleri

Yukarıdaki bilgiler ışığında, geçmişle hesaplaşmanın evrenselleşmesine giden yolda dört düzlemin altını çizebiliriz:

Ulusal deneyimlerden evrensel birikime

Ulusal düzlemde, yukarıda belirtildiği gibi, özellikle 1980'lerden itibaren, sistem değişikliğinin ardından geçmişin suçları ve ihlalleriyle hesaplaşma konusunda Latin Amerika ve Güney Afrika'da yaşanan deneyimler, benzer şartlara sahip toplumların görmezden gelemeyeceği bir geleneğe vücut verdiler. Daha önce "geçmişi bastırma" politikasının izlendiği ülkelerde, bu politikanın çözülmesi ve ne kadar zaman geride kalmış olursa olsun geçmişle yüzleşme ve hesaplaşma süreçlerinin harekete geçmesi, bu geleneğin pekişmesini sağladı.

Travmatik şiddet deneyimlerine ilişkin hafıza çalışmalarında, esas olarak ulusal kimlikle bir hesaplaşma söz konusu olur. Bu nedenle, saikleri ve hedefleri itibariyle hafıza çalışmaları öncelikle ulusal çerçeveyi referans alırlar. Bu durum, hafıza çalışmalarının ve hatırlama kültürünün canlandığı dönemin başlarında çok daha belirgindi. Uluslararası ve karşılaştırmalı çalışmalar daha sonra öne çıkmaya ve yaygınlaşmaya başladı. Bunun başlıca nedenlerinden biri, münferit çalışmaların, ele alınan ülkeler arasında büyük benzerlikler bulunduğunu ortaya çıkarmalarıdır. Her bir devletin ulusal sınırlarını aşan benzer tarihsel ritmin teşhis edilmesi, olayların ve gelişmelerin sadece ulusal tarihten hareketle açıklanmasının yetersiz olacağını gösterdi.[116] Bugün artık geçmişle hesaplaşmanın gündeme geldiği

116 Henry Rousso, "Das Dilemma eines europäischen Gedächtnisses", *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Online-Ausgabe, 1 (2004), H. 3, (http://www.zeithistorische-forschungen.de/ 16126041-Rousso-3-2004), s. 6.

toplumlarda, başka ülkelerde yaşanmış ve yaşanmakta olan deneyimlerden yararlanılması olağan bir yöntem olarak kabul edilir ve bu durum açıkça da dile getirilir.[117]

Geçmişle hesaplaşma tartışmalarında bir dönüm noktası oluşturan, bugün kendisi özgün bir "model" haline gelmiş olan Güney Afrika deneyimi, o zamana kadar mevcut neredeyse bütün örneklerin incelenip değerlendirilmesinden ortaya çıkmıştır. Hakikat Komisyonu'nun fikir babaları ve kurucuları arasında yer alan ve kurulduktan sonra başkan yardımcılığı görevini üstlenen Alex Boraine'in Komisyon'un oluşum süreciyle ilgili açıklamaları, bu durumu çok iyi anlatıyor. Sadece Güney Afrika deneyiminin öyküsünü değil, aynı zamanda geçmişle hesaplaşma sorununun çeşitli boyutlarını küresel fonda gözler önüne serdiği için, Boraine'den biraz uzun bir alıntı yapmak istiyorum: İnsanlar "Güney Afrika'nın geçmişiyle nasıl başa çıkacağını düşünmeye ilk kez 1992'de başladı. 1990'dan önce bu mesele üzerine düşünmüş olan pek az insan vardı. (...) Benim müdürü olduğum Güney Afrika Demokratik Alternatif Enstitüsü'nün himayesinde küçük bir grup Güney Afrikalı, 1992'de Doğu Avrupa'da birkaç ülkeyi ziyaret ettik. Niyetimiz açıktı; totalitarizmden demokrasiye geçiş yapan ülkelerde ilk elden gözlemde bulunmak istiyorduk. Almanya'yı, eski Çekoslovakya'yı ve Macaristan'ı ziyaret ettik. (...) Her bir ülke diğerinden farklıydı, ancak ziyaret ettiğimiz üç ülkede de yeni liderlerin hepsi aynı sorunla cebelleşiyordu: Yeni demokrasiler geçmişteki insan hakları ihlalleri ile nasıl başa çıkabilir? Yeni demokratik hükümetler özellikle kayıplar, ölüm timleri, psikolojik ve fiziksel işkence ile diğer insan hakları ihlallerinden sorumlu liderlerle, kişilerle nasıl başa çıkabilir? (...) Aynı yılın sonlarına doğru, aynı ülkeleri yine ziyaret ettim; bu defa seyahat programına Polonya ve Ukrayna da dahildi. Buralarda Doğu ve Orta Avrupa'nın çeşitli kesimlerinde eğer geç-

117 Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker, "Nationale Erinnerungskulturen seit 1945 im Vergleich", aynı yazarlar (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 14.

mişle yüzleşmek için harekete geçilecekse, ne yapılması gerektiğiyle ilgili çok sayıda konferansa ve tartışmaya katıldım."[118]

Güney Afrika modelinin şekillenmesinde belirleyici rol oynayan dünya deneyimleriyle ilgili araştırmalar bununla sınırlı kalmadı kuşkusuz. Bir süre sonra benzer sorunları yaşamış çeşitli ülkeleri ziyaret etmek yerine, o ülkelerden uzmanları Güney Afrika'da buluşturan konferanslar düzenlenmesine karar verildi. Bu konferansların "ilki, Güney Afrikalıların sorunun karmaşıklığını ve büyüklüğünü daha iyi anlamalarını sağlamak, önümüzde duran seçenekleri daraltmak üzere Doğu Avrupa ve Latin Amerika deneyimlerine yoğunlaşan bir hazırlık konferansı olacaktı. Konferans Şubat 1994'te yapıldı. O günlere dönüp yurtdışından gelen katılımcılara baktığımda, konferansın neredeyse bir 'insan hakları ve geçiş dönemlerinde adalet konularında kim kimdir' konferansına benzediğini görüyorum. (...) Bu inanılmaz derecede bilgili, deneyimli grubun katkıları ne kadar övülse azdır. Bir yıl sonra kaleme alınan Ulusal Birlik ve Uzlaşmanın Teşviki Yasası'nı okuyan herkes, katılımcıların etkisini de fark edecektir. Kendi ülkelerinde veya uluslararası insan hakları alanında deneyime sahip insanların Güney Afrika'ya rehberlik etmesinin, kendi arayışımız için bize gerekli yol haritasını sunmalarının ne büyük bir şans olduğunu vurgulamak istiyorum. Kendi yaklaşımımızı geliştirmeye çalışırken, dünyanın başka yerlerindeki örneklere ilişkin değerlendirmelerimizde, bu örneklerin başarıları, başarısızlıkları üzerinde durduk. Bu da hakikat ve uzlaşma komisyonu düşüncesini bir hayli zenginleştirdi."[119]

Boraine'in anlattıkları, geçmişle hesaplaşma konusunda yaşanan evrenselleşmenin ve küresel etkileşimin boyutlarını yeteri açıklıkta ortaya koyuyor. Konferansa Şili'den katılan Pepe Zalaquet'in sözleri de, bunu pekiştirici niteliktedir: "Dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşananlardan oluşan bir havuz, geçiş dönemlerinde adalet üzerine öğrenilmesi gerekenlere ilişkin bir kavra-

118 Alex Boraine, *Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu. Güney Afrika Deneyimi*, çev. Aylin Kürkçü, Aram Yay., Istanbul, 2005, s. 32-33.

119 Boraine, s. 34-35.

yışın gelişmesini sağlıyor. Böyle bir kavrayış, bu sorunlarla uğraşanlara olası çözümleri gösterebilir. Daha da önemlisi böyle bir kavrayış, bütün katılımcıların hem ahlaken hem siyaseten doğru olan tavrı şekillendirmelerine yardımcı olabilir."[120]

Uluslararası ceza yargısı

Uluslararası ceza yargılaması alanındaki gelişmeleri de, belli ölçülerde "geçmişle hesaplaşmanın evrenselleşmesi" çerçevesinde değerlendirmek mümkün. Nürnberg'le başlayan, Eski Yugoslavya ve Ruanda'da yaşanan ağır ihlaller ve soykırım için geçici ceza mahkemelerinin faaliyetleriyle devam eden ve Uluslararası (Daimî) Ceza Mahkemesi'nin kuruluşuyla şimdilik en yüksek noktasına ulaşan bu gelişmelerde, "devletler hukukundan dünya vatandaşlığı hukukuna" doğru bir evrimin,[121] "hatırlama mekânı olarak dünya toplumu" perspektifinin içkin olduğu söylenebilir.[122]

Uluslararası ceza hukuku alanında yaşanan gelişmeler, özellikle Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin kurulması, "cezasızlık"la mücadelede çok önemli bir aşamayı temsil ettiği için, geçmişle hesaplaşmayla yakından ilgilidir. Ancak buradaki hesaplaşma, bir toplumun kendi geçmişiyle kurduğu ilişki olarak değil, dışarıdan bu geçmişin hesabının görülmesi olarak ortaya çıkar. Oysa geçmişle hesaplaşma kavramı, bir toplumun kendi geçmişiyle kurduğu ilişkinin belli bir biçimini, bu ilişki neticesinde kendi geçmişindeki suç ve ihlallerin hesabını esas olarak kendisine vermesini ifade eder. Uluslararası ceza yargılaması, Eski Yugoslavya ve Ruanda örneklerinde olduğu gibi, bir toplumun kendi geçmişiyle hesaplaşması sürecini harekete geçirme veya derinleştirme konusunda bir rol oynayabilir; fa-

120 Boraine, s. 5.

121 Bkz. Jürgen Habermas, "Kants Idee des ewigen Fridens – aus dem historischen Abstand von 200 Jahren", aynı yazar, *Die Enbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 1997, s. 207-208.

122 Bkz. Otto Böhm, "Von Nürnberg nach Den Haag – Erfahrungen mit internationalen Tribunalen", Gabrielle von Arnim/Volkmar Deile (ed.), *Jahrbuch Menschenrechte 2000*, Frakfurt am Main, 1999, s. 110.

kat onu ikame etmez, onunla aynı anlama gelmez ve aynı sonuçları doğurmaz. Bu nedenle, uluslararası ceza yargılaması konusuna bu çalışmada özel bir yer ayrılmadı.

Uluslararası ilişkiler ve özür dileme kültürü

Bir devletin kendi geçmişiyle ilişkisi, uluslararası politikada da önem kazandı. Bununla bağlantılı olarak, tarihsel suçları inkâr etmek, uluslararası ilişkilerde bir rahatsızlık faktörü haline gelmeye başladı. Mağdur gruplarına saygısızlık olarak algılanan bu tutum, ilgili devletin siyasal ve moral açılardan zor durumlarda kalmasına yol açıyor.

Son yıllarda, geçmişteki suçlar için fail devletlerin temsilcilerinin mağdur/kurban topluluklarından özür dileme ritüellerinde ciddi bir artış yaşanması da, evrenselleşmenin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Willy Brandt'ın 1970'te Varşova'da, İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında katledilen Yahudiler için dikilen anıtın önünde diz çökerek Nazi yönetimi tarafından işlenen korkunç insanlık suçlarından dolayı özür dilemesi, geçmişle ilişki konusunda "Alman özel yolu"nun bir ifadesi ve "eşsiz bir ritüel" olarak tarihe geçti. Bu olayın üzerinden otuz yıla yakın bir zaman geçtikten sonra, bugün özür dileme, neredeyse geçmişle hesaplaşmanın temel unsurlarından biri haline geldi. Bu bağlamda tarihsel suçlara ilişkin kamusal siyasal itiraflarda ve kurbanların torunlarından özür dileme açıklamalarında daha önce benzeri görülmemiş bir yoğunlaşma gözleniyor. Örneğin, Almanya Dışişleri Bakanı Joschka Fischer, yaklaşık yüz yıl önce Kayzer Willhelm döneminde Afrika'da uygulanan sömürgeleştirme politikalarından dolayı özür açıklaması yaptı. Kanada ve Avustralya Devlet Başkanları, kendi atalarının yerlilere yaptıkları zulümlerden dolayı onlardan özür dilediler. Kanada ayrıca, 1885-1923 yılları arasında Çinli göçmenlere yapılan ayrımcılığı kabul ederek özür diledi. Kanada Başbakanı Stephen Harper, yüz yıl önce Kanada'ya giren Çinlilerden "kelle vergisi" adı altında çok yüksek vergiler alındığını, çok sayıda göçmenin de sınırdışı edildiğini hatırlatıp "Yapılan-

lar büyük adaletsizlik ve ırkçılık, hükümet adına özür dilerim," dedi. Tony Blair, İngiltere'nin fetih politikalarından dolayı özür diledi. Papa II. Jean Paul de bu kervana katıldı; cadı avı, engizisyon ve Yahudi karşıtlığından dolayı özür diledi. 1999 Haziranı'nda iki bin kadar Hıristiyan, yaklaşık dokuz yüz yıl önce yaşanan Haçlı Seferleri'nden dolayı özür dilemek amacıyla "Kutsal Topraklar"a yürüyerek gitmek için yola koyuldu.[123]

Amerikan Senatosu, linç ederek adam öldürme uygulamasını durdurmak amacıyla federal hükümetin 18. yüzyılın sonlarında başlattığı bir yasa çıkarma girişimini engellediği için Amerikan halkından açıkça özür diledi. Amerika'da, 1880'lerden 1960'lara kadar, çoğu siyah olmak üzere yaklaşık beş bin kişinin linç edilerek öldürüldüğü tahmin ediliyor. ABD'nin yakın tarihinde buna benzer başka özür açıklamaları da var. Örneğin, ABD Başkanı Bill Clinton, Afrika'da yaklaşık iki yüz elli yıl önce Amerikalılar tarafından gerçekleştirilen köleleştirme hareketinin sorumluluğunu üstlenip bundan dolayı özür diledi. Amerikan Kongresi, 1988 yılında, Japon kökenli Amerikalılardan, İkinci Dünya Savaşı yıllarında kendilerine yapılan muamele nedeniyle özür diledi. Japon kökenli Amerikalılar, savaş yıllarını özel kamplarda geçirmeye zorlanmıştı. 1993 yılında da Kongre, Havai adalarının yerli halkından, 19. yüzyılda bir Havai kralının görevden uzaklaştırılmasında Amerika'nın oynadığı rol nedeniyle özür diledi.

Dünyanın çeşitli bölgelerinden benzer başka örnekler bulmak mümkün, ama gereksiz. Zira aktarılan örnekler, "özür dileme edimi"nin küresel siyasal kültürde göz ardı edilemeyecek bir unsur haline geldiğini yeteri açıklıkta gösteriyor.

Evrenselleşmenin yarattığı imkânlar

Geçmişle hesaplaşma alanında yaşanan bu gelişmeler, ağır insan hakları ihlalleri ve insanlık suçlarıyla mücadele konusunda yeni imkânları da beraberinde getiriyor. Bir kısmına yukarı-

123 Norbert Seitz, "Die Sorry-Kultur. Warum sich Politiker so häufig entschuldigen?", (www.frankfurter-hefte.de/ausschnitt/thema_12.html).

da değindiğimiz bu imkânlar, yeni bir ulusaşırı modelin işaretleri olarak da yorumlanıyor. Bu modelin içeriği ve niteliği henüz yeterince belirginleşmiş olmasa da, bu konuda çeşitli kavramsallaştırma denemeleri yapılıyor, öneriler ortaya atılıyor. Bunların en önemlileri burada kısaca ele alınacak:

Eleştirel dünya hafızası

Geçmişle hesaplaşmanın evrenselleşmesi, oluşum halinde bile olsa insanlığın ortak malı anlamında bir kozmopolit hafızadan söz etmeyi de mümkün hale getiriyor. Levy ve Sznaider'in bu konudaki tahlil ve tespitlerini yukarıda aktarmıştık. Bu olguyu nitelemek için, Otfried Höffe'nin "eleştirel dünya hafızası" kavramsallaştırmasından da yararlanabiliriz. Höffe'ye göre, "Fetihler, baskı ve sömürüler, kölelik, sömürgecilik ve emperyalizm, Nazi vahşeti, sosyal ve sosyalist devrimler adına sayısız insanın kurban edilmesi gibi büyük şiddet eylemlerine ilişkin hatıralardan bir 'eleştirel dünya hafızası' ortaya çıkabilir. Bunun ön şartı, bu hafızanın seçici olmaması, daha çok bir 'hatırlama adaleti'ni esas almasıdır. Ancak o zaman, sadece hatırlamaya saplanıp kalmaz, bu tür şiddet eylemlerinin gelecekte tekrarlanmasını önlemeye de yardımcı olur."[124]

Kuşkusuz bir "eleştirel dünya hafızası"nın oluşumu konusunda iyimser olmayı zorlaştıran pek çok faktör, yanıtlanması gereken de çok sayıda soru var. Örneğin, böyle bir "dünya hafızası"nın nasıl ortaya çıkacağı, bunun hatırlama mekânlarının neler ve nereler olacağı, bu hafızanın taşıyıcılığını hangi toplumsal güçlerin yapacağı gibi noktalar belirsiz duruyor. Ancak bütün bunlar, "dünya hafızası"na ilişkin bu verimli önermeyi, basit bir felsefi spekülasyon veya salt teorik bir kurgu olarak niteleyip bir kenara bırakmayı haklı kılmaz. Örneğin, iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde dünyanın bir ucunda meydana gelen insan hakları ihlalleri ve kıyımlar, dünyanın her tarafına iletilebilmekte, böylece ortak bir bilme durumu

124 Otfried Höffe, *Gerechtigkeit. Eine philosophische Einführung*, München, 2001, s. 16.

doğmaktadır.[125] Bu durum, çeşitli medyaları, ortak dünya hafızasının en önemli dayanakları haline getirmektedir.

İnsan hakları ihlallerine ya da insanlık suçlarına dair bilginin ve hatıraların bu şekilde paylaşılabilir hale gelmesiyle, siyasal otoritelerin insanlara ve insanların birbirlerine karşı nasıl davranmamaları gerektiği konusunda görmezden gelinmesi imkânsız bir referans da oluşmaktadır. Küresel hatırlama mekânları da, bu bilgi ve hatıraların her tarafa yayılmış büyük bir kamuyla paylaşılması sayesinde ortaya çıkarlar. Bir ülkede ağır ihlal ve suçlarla özdeşleşen mekânlar, yerel bağlantılarından koparak küresel düzeyde bir anlam bağlamına yerleşirler ve insanlık için ortak simgelere dönüşürler; Auschwitz, Hiroşima, Şili Ulusal Stadyumu, Arjantin cuntasının işkence merkezi ESMA veya Kamboçya'daki ölüm tarlaları gibi.[126] Küresel hafızanın bu sütunları, her türlü vahşet politikalarına karşı küresel dayanışmanın da güçlü dayanak noktalarını ve anlam bağlantılarını oluştururlar. Bu nedenle, örneğin 1970'lerde ve 1990'larda askerî diktatörlüklere karşı Latin Amerika'da yürütülen insan hakları mücadelesi ve uluslararası alanda gelişen kurbanlarla/mağdurlarla dayanışma hareketi, bu tür bir "eleştirel dünya hafızası"nın ön basamakları olarak görülebilirler. Ağır insan hakları ihlallerine karşı harekete geçen bu hatırlama ve dayanışma topluluğu, böyle bir hafızanın sağlam ayaklarından birini oluşturur.

Levy ve Sznaider'in de belirttikleri gibi, hafızanın kozmopolit hale gelmesi, barbarlığa dair ortak hatırlama temelinde yeni dayanışma biçimleri yaratılmasına imkân sunmaktadır. Bu şekilde ortaya çıkacak ulusaşırı hatırlama kültürü, küresel insan hakları politikasının temellerini pekiştirebilir.[127]

Öte yandan çeşitli ülkelerde yaşanan tecrübeler ortak bir birikime yol açarken, geçmişle hesaplaşma konusunda küresel

125 Levy/Sznaider, s. 48.

126 Mark Arenhövel, Mark: "Tendenzen der Erinnerung an Diktatur und Bürgerkrieg – auf dem Weg zu einem Weltgedächtnis?", *WeltTrends*, sayı 37, Kış 2002/2003, s. 22.

127 Levy/Sznaider, s. 10-11.

bir iletişimi kolaylaştıran ve "eleştirel dünya hafızası" tasarımının somutlaşmasına yardım eden ortak bir terminoloji de oluşuyor. "Hakikat", "toplumsal uzlaşma", "yas çalışması", "acının tanınması", "onarıcı adalet" gibi normatif kavramlar, adalet talebinin ortak dilini kurma çabalarına önemli katkı sunma vaadini içeren böyle bir terminolojinin başlıca unsurları olarak görülebilirler.

Yeni uluslararası moral

Geçmişle hesaplaşma alanında yaşanan gelişmeler, bir "yeni uluslararası moral"in habercisi olarak da değerlendirilir. Bu görüşün başlıca savunucularından Amerikalı tarihçi Elazar Barkan, geçmişteki soykırım, kıyım ve insanlık suçlarından zarar gören toplulukların taleplerinden, bu taleplere muhatap olan devletlerin tutumlarından ve bu konudaki tartışmaların küresel etkilerinden hareketle bir "yeni uluslararası moral"in doğduğunu ve bunun giderek yayılıp güçlendiğini ileri sürer. Bu tezini öncelikle İkinci Dünya Savaşı'yla bağlantılı olaylara dayanarak geliştiren Barkan'a göre, Almanya'nın İsrail'le 1952'de imzaladığı ve geniş bir tazmin ve telafi öngören anlaşma, bu yeni dönemin başlangıcını oluşturur. Barkan; İkinci Dünya Savaşı sırasında kurduğu seks köleliği sistemi nedeniyle Japonya'dan; "Nazi altınları" dolayısıyla İsviçre'den; Japon kökenli yurttaşlarını İkinci Dünya Savaşı boyunca toplama kamplarında tutan Amerika'dan talep edilen tazminat ve telafileri de bu çerçevede ele alır. Kitabının ikinci bölümünü sömürgecilik bağlamındaki olaylara ayıran Barkan; Afrikalı ve Amerikalı siyahların kölelik sisteminden kaynaklanan tazmin ve telafi taleplerini; ABD'de, Güney Amerika ülkelerinde, Avusturalya ve Yeni Zelanda'da yerlilerin topraklarını ve kültürel değerlerini geri alma isteklerini ve bu bağlamdaki gelişmeleri de, "yeni uluslararası moral"in kaynakları arasında sayar. Barkan'a göre, faillerin ve mağdurların torunları arasında haksızlık üzerine bir diyalogun, bir tartışmanın başlaması, önemli siyasal sonuçları da beraberinde getirecektir. Bu diya-

logun ve tartışmanın yaygınlaşması, insan hakları bilincinin dünya çapında gelişmesini ve "yeni uluslararası moral"in pekişmesini sağlayacaktır.[128]

Evrenselleşmenin önündeki engeller

Hatırlama kültürünün ve geçmişle hesaplaşma programlarının belli bir bölgeye özgü olmaktan çıkıp, benzer deneyimlerden geçen değişik coğrafyalardaki farklı toplumlarda da uygulama alanı bulması ve bu konudaki tecrübe ve birikimlerin sınırları aşan bir paylaşıma konu olması anlamında sorunun evrenselleştiği açıktır. Ancak evrenselleşmenin diğer boyutları ve sonuçları konusunda ciddi engellerin, önemli sıkıntıların bulunduğu da inkâr edilemez. Bu engelleri ve sıkıntıları kısaca irdelemekte yarar vardır.

Özür dilemenin değeri ve etkileri

"Özür dileme kültürü" olarak da adlandırılan gelişmeler; başta niyet ve işlev olmak üzere çeşitli açılardan tartışılabilir. Örneğin bu ritüellerin, samimi bir pişmanlık ve sahici bir yas dayanışması amacına değil, araçsalcı çıkar hesaplarına dayalı oldukları iddia edilebilir. Nitekim gelişmeleri "niyet" ölçütüyle değerlendiren bir yazara göre, zengin devletler, bu yolla suç dolu geçmişin yükünden kurtulmak, etik açıdan arınmış olarak sahnede yer almak ve küreselleşmeye manevi dayanak oluşturmak istiyorlar.[129]

Özür dileme ritüellerinin samimiyetine dönük kuşkuları destekleyen tipik bir örnek olarak, Fransa'nın durumunu gösterebiliriz. Fransa, bir yandan sömürgeci tarihiyle ilgili resmen özür dileyip sömürgeciliğin acılı bir uzantısı olan göçün tarihi konusunda müzeler açmayı öngören bir planı kabul ederken;

---

128 Elazar Barkan, *Völker klagen an. Eine neue internationale Moral*, Düsseldorf, 2002.

129 Hans Branscheidt, "Aufarbeiten? Vergeben? Versöhnen?" (http://www.medico.de/rundschr/rs399.htm).

diğer yandan bu kanlı geçmiş, tarih kitaplarında "büyük ölçüde kahramanca bir dönem" olarak anlatılması yönünde çalışmalar yapmaktadır. Bu politikanın en ciddi yansıması Cezayir meselesinin ele alınış şeklinde yaşanıyor. Fransa parlamentosu, eski sömürgesini yönetmekle sorumlu olanların ödüllendirilip onurlandırılmasını öngören bir yasayı Şubat 2006'da kabul etti. Aynı yasa, Fransa'nın denizaşırı ülkelerdeki, özellikle Kuzey Afrika'daki varlığının olumlu bir rol oynadığının tanınmasını ve buralarda savaşan Fransız ordusu askerlerinin fedakârlıklarının yüceltilmesini zorunlu kılıyordu. Neyse ki, yoğun kamuoyu muhalefetiyle bu yasa geri çekildi.[130]

Özür dileme ritüellerinin samimiyetini sorgulatacak başka örnekler de bulunabilir. Bununla beraber, bir toplumun üst düzey siyasal temsilcilerinin; o toplum içinde, bazen "kolektif suç" oluşturacak şekilde o toplum tarafından, çoğu durumda ise o toplum adına işlenmiş insanlık suçlarından dolayı mağdurlardan/kurbanlardan özür dilemelerinin, bu ritüelin ardındaki niyet ne olursa olsun, olumlu işlevler gördüğü de inkâr edilemez. Bu işlevlerin başında ise; baskı, zulüm ve kıyım politikalarının hiçbir biçimde meşrulaştırılamayacağı öncülüne dayanan, bu politikaları bir insanlık suçu ve ayıbı olarak gören bir küresel siyasal kültürün pekişmesi gelir. Örneğin, Elazar Barkan, ABD Hükümeti'nin 1941'den savaşın sonuna kadar toplama kamplarında tutulan Japon kökenli yurttaşlarından özür dileyen açıklaması ile tazminat ödemeyi öngören kararının, 11 Eylül'den sonra Müslümanların daha fazla ayrımcılığa maruz kalmalarını engelleyen bir etki yarattığını ileri sürer. Barkan, tartışmalar sırasında, Müslümanlara karşı, İkinci Dünya Savaşı sırasında Japon kökenli yurttaşlarla ilişkide yapılan hataların tekrarlanmaması gerektiği şeklindeki argümanın sıkça kullanılmış olmasını, bunun bir kanıtı sayar.[131]

Öte yandan, bu tür jestler kurbanlar veya onların çocukları/torunları açısından geçmişte maruz kaldıkları haksızlıklara

130 Naime Buteldja/Stuart Hopkins, "Fransa ve Britanya sömürgeci tarihlerini kabullenemiyor", *Radikal*, 20.5.2006.

131 Welt am Sonntag, 28.7.2002.

yönelik bir "manevi telafi" veya yaşadıkları acılar için bir "manevi tatmin" anlamına da gelirler. 1916 yılında Güney Carolina eyaletinde bir grup beyazın linç ettiği Anthony Crawford'un torununun torunu Doria Johnson'un, Amerikan Senatosu'nun kararıyla ilgili sözleri bunun sade bir ifadesi olarak değerlendirilebilir: "Senato'nun bu şekilde özür dilemesi, Afrika kökenli Amerikalılar için ve Amerikalılar olarak paylaştığımız ortak tarih açısından çok önemli. Bireylerin, yargılanmaksızın, komşuları tarafından linç edilmesi, Amerikalı siyahları dehşete düşüren bir uygulamaydı."

Buradaki asıl tehlike, özür dilemenin geçmişteki suçların siyasal ve moral yükünden kurtulmak için yeterli sayıldığı bir ortamın doğması, yani özür dilemenin bir tür içi boş "sivil din" haline gelmesidir. Bunun olası sonuçlarından biri, geçmişle hesaplaşmanın, "söyle kurtul" ya da "itiraf et temizlen" basitliğine indirgenebilecek bir süreç olarak yorumlanıp yozlaştırılmasıdır. Bu nedenle, özür dileme jestlerini geçmişle hesaplaşma süreçlerine nokta koyan nihai bir edim olarak benimsetme stratejilerine karşı; geçmişle hesaplaşma taleplerinin bugünü kurma mücadelesi olduğunu ve özür beyanlarının güncel politikalarda karşılık bulması gerektiğini sürekli hatırlatmak, bunun ısrarlı takipçisi olmak gerekir.

"Yeni uluslararası moral"e karşı "çifte moral"

Bir "yeni uluslararası moral"in gelişmesi konusunda iyimser olmak için çeşitli dayanaklar bulunabilir. 1945'ten bu yana uluslararası hukuk ve toplum düzleminde elde edilen kazanımlar, insan hakları hareketinin zorlu mücadelesiyle oluşturulan bilinç, iletişim teknolojisinin de imkânlarıyla biçimlenmekte olan "global sivil toplum"un yarattığı duyarlılık;[132] bu tür bir "moral"in güçlü temeli; "hafıza konjonktürü" ve "hesaplaşma dalgası" da, bu temel üzerinde yükselen inşaatın yeni bir aşaması olarak kabul edilebilir.

132 Bkz. Mithat Sancar, "Global Sivil Toplum mu?", *Birikim*, sayı 130, Şubat 2000, s. 19 vd.

Bununla beraber, insan hakları belgelerini imzalayıp onaylamış birçok devletin reel politikaları, bu iyimserliğin abartılmaması gerektiğini gösteriyor. Kuşkusuz bu devletler arasında ABD'nin özellikli bir konumu ve rolü vardır. ABD'nin BM'yi işlevsizleştiren, uluslararası hukuku hiçe sayan ve Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni engelleyen tutumu, "yeni uluslararası moral"ın yaygınlaşıp yerleşmesinin önündeki en ciddi engellerin başında geliyor.

Gerçi "negatif hatırlama", 20. yüzyılın sonlarından itibaren çok sayıda devletin politikalarında önemli bir normatif unsur haline gelmiştir; ama devletlerin ağır insan hakları ihlalleriyle ilişkilerinde ortaya çıkan bu normatiflik, bir yandan da askerî müdahalelerin meşrulaştırılmasında bir araç olarak da kullanılabilmektedir. Bu araçsallaştırıcı yaklaşım, özellikle Kosova operasyonunda ve Irak'ın işgalinde çok açık hale gelmiştir. Bu olaylarda, önce NATO, sonra da ABD ve müttefikleri, askerî müdahaleyi, Auschwitz'e referansla meşrulaştırmak istemişlerdir.

Aynı yönelimi, İsrail'in saldırgan politikalarında da gözlemek mümkün. İsrail'in 1973'ten itibaren Holocaust'ı, "Filistin Sorunu"nun bir parçası haline getiren stratejisi; "İsrail'e yönelik eleştirilerin İsrail devletinin politikalarıyla hiçbir ilişkisinin olmadığı, tamamen Holocaust'un unutulmasından kaynaklandığı" söylemi üzerine kurulmuştur. Buna göre, İsrail'in yürüttüğü savaşın, Holocaust'un tekrarını önlemekten başka bir nedeni yoktur. Böylece, Arap-İsrail çatışması, müzakereler yoluyla çözülmesi gereken menfaatler ihtilafının bir ürünü olarak değil, tarihin en büyük insani felaketine, "benzersiz" bir soykırıma maruz kalmış bir halkın, aynı tehlikenin tekrarına karşı varlığını koruma mücadelesi olarak sunulmuş oluyor. Böyle bir mücadelede ise, her yolun mubah olacağı açıktır. Rakibini ya da hasmını tarihin en acımasız figürüyle özdeşleştirmek suretiyle itibarsızlaştırıp zayıflatmayı; bütün bir Yahudi toplumunu ve Holocaust'un sorumluluğunu vicdanında hisseden Batı kamuoyunu, İsrail politikalarının ve ABD'nin İsrail üzerinden hayata geçirmeye çalıştığı Ortadoğu planlarının ar-

kasına almayı hedefleyen bu strateji, İsrail'in son Lübnan saldırısında da görüldüğü gibi bugüne kadar değişen yoğunluklarda da olsa hep uygulandı.

Bu uygulamalar, İsrail'in Holocaust'u bir "siyasi mülk" haline getirmek istediğinin açık kanıtı olarak da yorumlanabilir. Amira Hass'ın sözleriyle ifade etmek gerekirse; "Holocaust'u bir siyasi mülke dönüştürmek, İsrail'in Filistinlilerin mücadelesinin tüm yöntemlerini, silah kullanmayanlarını bile, doruk noktası Auschwitz kampı olan anti-semitik zincirin bir diğer halkasıymış gibi sunmasını mümkün kılıyor."[133]

Araçsallaştırmanın, sadece İsrail devletinin politikalarını meşrulaştırma çerçevesiyle sınırlı kalmadığı, Yahudi örgütlerinin faaliyetlerinin de temelini oluşturduğu yönünde yaygın bir görüş var. Bu tezin provakatif savunucularından Amerikalı Yahudi bilim adamı Norman G. Finkelstein, bu durumu "Holocaust endüstrisi" olarak niteliyor. Aynı başlığı taşıyan kitabında Finkelstein, Holocaust'un bir ideolojik silah haline getirildiğini belirttikten sonra şunları söylüyor: "Bu silahın kullanımıyla korkunç bir insan hakları siciline sahip dünyanın en ürkütücü askeri güçlerinden biri 'kurban' devlet rolü oynayabilmekte, ABD'nin en başarılı etnik grubu da yine aynı şekilde kurban statüsü elde edebilmektedir. Bu sahte kurbanlık statüsü kayda değer servetlerin birikmesine yol açmak yanında, eleştirilere karşı bir tür dokunulmazlık da sağlamıştır."[134]

Kısaca aktardığımız bu araçsallaştırıcı yaklaşım; "yeni uluslarlarası moral"in gelişip yerleşmesini engelleyen uğursuz bir "çifte moral" örneğidir. Zira bu tutumla; başkalarının acılarını tanıyıp paylaşma, bunlardaki sorumluluğumuzu kabul etme ve bu acılara yol açan haksızlıklara karşı evrensel bir duyarlılık yaratma gibi amaçlara hizmet etmesi gereken hafıza çalışmaları ile hesaplaşma kültürü, tarihsel vahşetlerin inkârı ve muhtemel vahşetlerin meşrulaştırılması gibi tam tersi istikamete yönlendiriliyor.

---

133 Amira Hass, "Siyasi mülk olarak Holokost", *Radikal*, 29.4.2007.

134 Norman G. Finkelstein, *Soykırım Endüstrisi. Yahudi Acılarının İstismarı*, çev. Erkan Saka – Gökçe Kaçmaz, Söylem Yayınları, İstanbul, 2001, s. 11.

Öncelikle geçmişi araçsallaştırmanın ve kolektif hafızayı belli amaçlar için meşruluk dayanağı olarak kullanmanın öyle atipik bir olay, anlaşılmaz bir tutum olmadığını; hatırlamanın araçsallaştırılmasına yönelik çabaların, kolektif hatırlama sürecinin doğasına pek de aykırı düşmediğini hatırlatalım. Bu durumda yapılması gereken, geçmişin araçsallaştırılması girişimlerine öfkelenerek buna aynı zihniyetle karşılık vermek yerine, bu girişimleri açığa çıkarıp değersizleştirecek argümanlar geliştirmek ve hatırlama kültürünün özgürleşim potansiyelini etkinleştirecek yöntemlerde ısrar etmektir. Ayrıca araçsallaştırma çabalarının, geçmişi bastırma politikaları gibi, kısa vadede istenen hedeflere katkı sağlar gibi görünseler de uzun vadede başarısızlığa mahkûm olduklarını ve neticede sahiplerine hayır getirmediklerini de sürekli vurgulamak gerekir. Yine Amira Hass'ın ifadelerini kullanırsak; "İsrail'e yönelik tüm eleştirilerin gayri meşru hale getirilmesi, Nazi cinayet makinesiyle İsrail'in ayrımcılık ve işgal rejimi arasında kurulan paralellikleri çürütmeyi daha da zorlaştırmaktan başka bir işe yaramıyor."[135]

Öte yandan, araçsallaştırma stratejileriyle açılan yolu çaresizce gidilecek bir "mecburi istikamet" olarak kabullenmek için de bir sebep yok. Nitekim bütün bu olumsuzluklara karşın, Holocaust'a dayanan hafıza çalışmalarını evrensel insan hakları söyleminin ve küresel insan hakları rejiminin temeli olarak kavrayan çabaların çok daha yaygın ve bu yöndeki kazanımların çok daha köklü ve kapsamlı olduğunu görüyoruz. Gerçekten de, insanların tüm haklarından mahrum bırakıldıkları, sorgusuz sualsiz imha edildikleri durumlara dair hatırlama, evrensel insan hakları söyleminin özünde yatan olağanüstü empatinin en önemli kaynağını oluşturur. Bunda, başlangıçta daha çok bu vahşetin kurbanlarını, bu vahşetten kurtulup hayatta kalanları ve onların çocuklarını hedef alan bir anma edimiyle sınırlı olan Holocaust'a dair hatırlamanın; zamanla fiilin kendisini, failleri, onların işbirlikçilerini, haleflerini ve

135 Bu tartışmayla ilgili ayrıntılı bir döküm ve karşılaştırma için bkz. Anis Hamadeh, *Der Antisemitismus-Vorwurf in kritischer Betrachtung*, (http://www.anis-online.de/1/essays/14.pdf).

hedeflerini sorgulayan bir faaliyete dönüşmesi belirleyici rol oynamıştır.[136] Böylece "Auschwitz şifresi", sadece tarihsel kurbanlara ve onların torunlarına ilişkin acı bir olayın simgesi olmaktan çıkmış, "global bir referans noktası",[137] "bütün bir çağın nişanı, alâmet-i farikası" haline gelmiş;[138] "insanlığın", neyin neden "bir daha asla" olmaması için neleri yapması gerektiğine dair fikir ve eylem üretiminin evrensel kaynağı olarak algılanır olmuştur.[139]

Ulusal engeller

Hatırlama kültürü alanında yaşanan küresel konjonktür ve geçmişle hesaplaşmanın evrenselleşmesi yolunda alınan mesafeler, travmatik şiddet deneyimleriyle belirlenen bir geçmişe sahip tüm toplumların kendiliklerinden bir yüzleşme ve hesaplaşma sürecine girmelerini garanti etmezler. Nitekim bugün hâlâ sorunlu geçmişleriyle yüzleşmeyi ve hesaplaşmayı reddeden veya çeşitli manevralarla sorunun gündeme gelmesini engellemeye çalışan devletler mevcuttur.

Geçmişle hesaplaşma, doğrudan siyasal alanla ilişkili bir meseledir ve burada değişik aktörler farklı mantıklarla hareket ederler. Dolayısıyla, geçmişle ilişki konusundaki tercihin oluşmasında siyasal güç dengelerinin belirleyici etkisi vardır. Şayet bir toplumda geçmişle hesaplaşmaya yönelik irade ağırlık kazanmışsa, hangi yöntem ve tekniklerin ne ölçüde devreye sokulacağı da, toplumdaki güç dengelerine göre şekillenir. Başka bir deyişle, geçmişle hesaplaşmanın olup olmayacağının, ola-

136 Heidmarie Uhl, "Einleitung", aynı yazar (ed.), *Zivilisationsbruch und Gedächtniskultur. Das 20. Jahrhunder in der Erinnerung des beginnenden 21. Jahrhundert* içinde, Innsbruck/Viyana/Münih/Bozen, 2003, s. 7-8.

137 Jan-Holger Kirsch, "Rezension zu: Daniel Levy / Natan Sznaider, Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust", (http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/GA-2002-020).

138 Jürgen Habermas, "Geschichtsbewusstsein und posttraditionale Identität. Westorientierung der Bundesrepublik", aynı yazar, *Eine Art Schadensabwicklung.* Kleine Politische Schriften VI içinde, Frankfurt am Main, 1987, s. 161 vd.

139 Ayrıntılar için bkz. Mithat Sancar, "Geçmişle Hesaplaşma: Bir Adalet ve Özgürleşme Sorunu", *Birikim*, sayı 211, Kasım 2006, s. 21 vd.

caksa kapsam ve yönteminin belirlenmesinde "siyasal irade" ile "toplumsal gerçeklik" ve bu ikisi arasındaki ilişki çok önemli rol oynarlar.

Kuşkusuz ilgili toplumun kültürel yapısı ve siyasal gelenekleri de geçmişle hesaplaşma talebinin başarı şansını etkilerler. Örneğin "unutturma"yı, hatta belli konularda "hatırlama yasağı"nı "bir idare tekniği" olarak kullanan ve sivil toplumun yeterince güçlü olmadığı bir devlette, geçmişle hesaplaşma sürecini başlatmak hiç de kolay değildir. Buna karşılık, hatırlamayı sürdüren ve toplumu hatırlamaya davet eden öznelerin güçlü ve aktif olmaları, unutma ve bastırma politikasının hâkim olmasını veya uzun süre devam ettirilmesini zorlaştırır. Özellikle geçmişin kurbanı/mağduru durumunda olanların ısrarlı mücadelesi, toplumu hatırlama ve hesaplaşma yoluna çekebilir.

Hatırlama ve hesaplaşma politikalarının yönünü belirleyen bir faktör de, geçmişin suçlarına bulaşmış olanların çokluğudur. Bu bulaşmayı, sadece doğrudan ve dolaylı faillikten ibaret düşünmemek gerekir; failleri alkışlamak, seyretmek, görmezden gelmek ya da kurbanlara yardımdan kaçınmak da suça bulaşmaya dahildir. Bu insanların sayısı ne kadar çoksa, toplumun geçmişteki olay ve tutumlarla özdeşleşmekten kurtulması, dolayısıyla hatırlama ve hesaplaşmanın önünün açılması o kadar zordur.

Öte yandan uluslararası ilişkilerdeki güç dengeleri ve çıkar hesapları da, bir toplumda geçmişle hesaplaşma etrafında cereyan eden mücadelelerin istikametini ve akıbetini doğrudan veya dolaylı, açık ya da örtük bir şekilde belirleyen önemli faktörler arasında yer alırlar. Örneğin, Soğuk Savaş şartlarında özellikle ABD'nin kendi müttefiklerini veya "dostlar"ını koruma ve kollama kaygısıyla hareket etmesi, geçmişle hesaplaşmaya elverişli bir uluslararası konjonktürün oluşmasını engellemiş; bu durum, birçok ülkede meselesinin gündeme gelmemesine veya gündemden düşmesine yol açmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, şartlar kökten değişmiş, geçmişle hesaplaşma girişimlerini bloke eden engeller büyük ölçüde kalkmış ve birçok ülkede gözler geçmişe çevrilmiştir. Ancak "itti-

faklar" ve "müttefikleri kollama" kaygısı ve çabası, uluslararası ilişkiler sisteminin arızi bir tezahürü değildir; Soğuk Savaş'tan önce de vardı, bugün de vardır. Dolayısıyla sistemin güçlü aktörlerinin korumasına mazhar olan devletleri, geçmişle ilişkide hesaplaşma politikasına yöneltmek için içerideki toplumsal aktörlerin, bu şartlarda olmayan ülkelerdekilere göre çok daha fazla enerjiye ihtiyaçları vardır. Lakin geçmişle hesaplaşmanın evrenselleşmesi konusunda elde edilen kazanımlar, bu enerjinin en azından bir kısmının uluslararası kamuoyundan ve ilgili sivil aktörlerden tedarik edilmesini mümkün kılmış; böylece devletler düzleminde ortaya çıkan veya çıkması muhtemel olan engellerin etkisini küçümsenmeyecek oranda sınırlamıştır.

GEÇMİŞLE HESAPLAŞMANIN BOYUTLARI VE TEKNİKLERİ

Bir toplumda, hangi sebeple olursa olsun, sorunlu geçmişle hesaplaşma iradesi ortaya çıkmışsa, artık geçmişle hesaplaşmanın boyutları ve teknikleri meselesi ön planda olacaktır. Geçmişle hesaplaşma konusunda yaygınlaşan deneyimler ve artan birikim, bu alana da yansımış ve bir çeşitlenme-zenginleşme yaratmıştır. Gerçekten de, son 15-20 yılda yaşanan gelişmelerle birlikte, geçmişle hesaplaşma bahsi yeni bir çehre kazandı; "hakikat", "geçiş adaleti", "onarıcı adalet", "tarihsel adalet" gibi kavramlar ve "Hakikat Komisyonu" gibi kurumlar bu çerçeveye bir yenilik olarak dahil oldular. Bugün sorunlu bir geçmişe sahip ülkeler, bu teknikler arasından kendi toplumsal ve siyasal şartlarına uygun düşeni seçme konusunda geniş bir imkâna sahiptirler artık.

İmkânlar

Akademik çalışmalarda, geçmişle hesaplaşma imkânlarının tasnifiyle ilgili farklı yaklaşımlar olduğu dikkat çekiyor. Şimdi bu konudaki görüşleri kısaca aktaralım.

Açıklamalarını esas olarak diktatörlükten demokrasiye geçiş süreci çerçevesine yerleştiren König'e göre; geçmişle hesaplaşma siyasal, kültürel, hukuksal, bilimsel, pedagojik, estetik ve dinsel boyutlardan oluşan geniş bir kapsama sahiptir. Bu boyutlardan sadece birine odaklanılması halinde bütünsellik kaybolur ve geçmişle hesaplaşma eksik kalır.[140]

König, geçmişle hesaplaşmada belirleyici olan şeyin, yeni kurulan demokrasilerin geride kalan rejimin yapısal, personel ve mental mirasıyla nasıl bir ilişki kuracakları ve sorunlu geçmiş karşısında kendilerini ve siyasal kültürlerini nasıl konumlayacakları olduğunu belirtir;[141] bunun için de, geçmişle hesaplaşmanın en az şu düzlemlerde yürütülmesi gerektiğini savunur:[142]

1) *Siyasal sistem*: Burada kurumsal düzenlemeler; yasama, yürütme ve yargının girişim ve faaliyetleri söz konusudur.

2) *Siyasal kültür*: Bu düzlemde medya, üniversiteler, sendikalar, partiler ve dernekler gibi kamusal tartışma, bilinç ve irade oluşumu süreçlerinde önemli rol oynayan aktörlerin faaliyetleri söz konusu olur.

3) *Siyasal zihniyet*: Burada ise, halkın geçmişle ilişki konusundaki tutum ve düşünceleri söz konusu olur.

König, geçmişin ağır yükünün yeni bir başlangıcın altını oymaması için de, şu yolların izlenmesini önerir:

1) Sorumlu ve töhmet altındaki örgütlerin yasaklanması,

2) faillerin cezalandırılması,

3) sorumlu ve töhmet altındaki kişilerin kamu görevlerinden uzaklaştırılması,

4) mağdurların rehabilite edilmesi ve zararlarının karşılanması,

5) geçmişin kamusal bir şekilde işlenmesi.[143]

Mendez ise, daha dar bir tasnif yapar ve sorunun hukuksal, etik ve siyasal boyutları olduğunu belirtir. Bu çabaların asli ad-

---

140 König, Helmut König, *Die Zukunft der Vergangenheit. Der Nationalsozialismus im politischen Bewusstsein der Bundesrepublik*, Frankfurt am Main, 2003, s. 8 vd.

141 König, Von Diktatur zur Demokratie, s. 375.

142 König, Von Diktatur zur Demokratie, s. 379.

143 König, Von Diktatur zur Demokratie, s. 379.

resini oluşturan insan hakları hareketinin her üç boyutu da bilmesi, her üçüyle de uğraşması gerektiğini vurgulayan Mendez,[144] çeşitli göstergelerden hareketle, uluslararası hukukta geçmişle hesaplaşmanın boyutları ve yöntemleri konusunda "gelişmekte olan ilkeler"in tespit edilebileceğini ileri sürer. Buna göre, insanlığa karşı suçlara cevaben bir devlet;

1) failleri araştırmak, kovuşturmak ve yargılamak,

2) mağdurlara, mağdur yakınlarına ve topluma, yaşananlarla ilgili tüm olan biteni güvenilir bir şekilde açıklamak,

3) mağdurlara yeterli telafiyi sunmak,

4) bilinen failleri, hukuk uygulayan makamlardan ve diğer idari görevlerden uzaklaştırmakla yükümlüdür.

Devletin özel olarak sorumlu olduğu kişiler yönünden ise bu yükümlülükler şu hakları içerir:

1) Mağdurun, adaletin yerine getirildiğini görme hakkı.

2) Hakikati bilme hakkı.

3) Tazminat ve eski hale getirmenin parasal olmayan biçimlerinden yararlanma hakkı.

4) Yeniden düzenlenmiş, sorumlu kurumlara sahip olma hakkı.[145]

Mendez'e göre, bu dört yükümlülükten her biri adil bir geçmişle hesaplaşma politikasının bütünleyici unsurunu oluşturur, ama aynı zamanda, diğer üçünden bağımsız ve farklıdır. Tüm yönetimler, bu yükümlülüklerin her birine uygun hareket etmeye çalışmalıdırlar; bir alandaki yüksek uyum derecesi, diğerindeki uygunsuzluğu mazur göstermez. Örneğin, Arjantin'de Menem Yönetimi, 1970'lerdeki "Kirli Savaş"ın mağdurlarına etraflı ve cömert bir maddi tazminat politikası uygulamıştır; fakat kaybolanların yakınlarına, sevdiklerinin akibetiyle ilgili çok az bilgi verilmiş ya da hiçbir şey anlatılmamıştır. Dahası, birçok fail, silahlı kuvvetler ile diğer güvenlik birimlerindeki görevlerine devam etmiş, rütbesi yükselenler de olmuştur. Bu yükümlülüklerin birbirlerinden bağımsız ve farklı

144 Mendez, s. 3-4.

145 Mendez, s. 7-8.

olmasından kasıt, bunlardan biri hukuken ya da fiilen imkânsız hale gelse de, örneğin cezai takibatı engelleyen genel bir af kanunuyla cezalandırma imkânı ortadan kalksa da, diğerlerinin geçerli olmaya devam edeceğidir.[146]

Kısacası, geçmişle geniş çaplı ve etkili bir hesaplaşma hukuksal, siyasal, moral, kültürel, bilimsel, pedagojik ve estetik gibi çeşitli boyutlardan oluşur; bu boyutlardan her biriyle ilgili değişik teknikler de söz konusu olur. Ancak bu boyutların ve ilgili tekniklerin hepsinin her hesaplaşma deneyiminde aynı yoğunlukta bir arada bulunması çoğu zaman çok zor; bazen imkânsız, bazen de gereksizdir. Yine de geçmişin ağır yükünün toplumsal barışı ve demokratik siyasal kültürü tahrip etmesini önlemek için, genel olarak geçmişin, çeşitli düzlemlerin yer aldığı birbirine paralel işleyen iki süreçte ele alınması gerektiği söylenebilir. Bu süreçlerden biri, doğrudan bugüne ve geleceğe yönelikken, diğeri daha çok geçmişi konu alır. Geleceğe yönelik sürecin hedefi, yeni yapıların ve programların oluşturulmasıdır. Burada hukuksal düzenlemeler ve diğer tedbirlerle siyasal kurumların, eğitim sisteminin, kitle iletişim düzeninin, ordunun ve polisin yeniden yapılandırılması söz konusudur. Geçmişe yönelik süreçte ise amaç, eski rejimle hesaplaşma, daha doğrusu bu rejimi hesaba çekmektir. Burada eski rejimin kadrolarının ayıklanması (siyasal ve bürokratik temizlik), suçluların yargılanıp cezalandırılması, mağdurlara dönük tazmin ve telafi önlemleri, eski rejimin zihniyet yapısıyla mücadele boyutları ön plana çıkar.[147]

Sınırlar

Bu yelpaze içinden hangi yolun, hangi stratejinin, ne gibi tekniklerin seçileceği ve bunların ne ölçüde başarılı olacağı, çok çeşitli faktörlerin etkisiyle belirlenir. Bir defa, geride kalan dö-

146 Mendez, s. 8-9.

147 Werner Bergmann, "Kommunikationslatenz und Vergangenheitsbewältigung", Helmut Kõnig/Michael Kohlstruck/Andreas Wöll (ed.), *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*. Leviathan, Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Sonderheft 18/1998, Opladen/Wiesbaden, 1998, s. 394.

nemin travmatik deneyiminin niteliği, yani savaş, iç savaş ya da diktatörlük mü olduğu ve bu dönemin nasıl sona erdiği önemli bir faktördür. Buna göre; bu deneyim

1) bir *devletlerarası savaşsa*;

a) savaştan galip mi yoksa mağlup mu çıkıldığı,

b) işgal eden mi yoksa edilen mi olunduğu,

c) kıyımların faili mi yoksa mağduru mu olunduğu;

2) bir *iç savaşsa*;

a) bu savaşın nedeni (etnik mi, sınıfsal mı olduğu),

b) silahlı güçler arasındaki çatışmalarla mı sınırlı kaldığı yoksa halkların boğazlaşması şeklinde mi yaşandığı,

c) taraflardan birinin üstünlüğüyle mi yoksa pat durumu nedeniyle mi sona erdiği veya

3) bir *diktatörlükse*;

a) bunun yapısı,

b) devam süresi,

c) ihlallerin kapsamı ve

d) nasıl sona erdiği (halk ayaklanması, müzakere ve pazarlık veya uluslararası baskılar sonucu mu çözüldüğü), geçmişle ilişkinin biçimini ve muhtemel bir hesaplaşmanın imkân ve sınırlarını doğrudan ve kesin bir biçimde belirler.

Örneğin Şili ve Güney Afrika'da olduğu gibi, eski rejimin halk ayaklanması ya da askerî yenilgi sonucu değil, pazarlık yoluyla çözüldüğü ülkelerde, eski rejimin elitleri etki ve hareket imkânına sahip kaldıklarından, hukuksal ve siyasal dönüşümü sağlamak için gerekli adımlar ancak aşamalı bir şekilde ve temkinle atılabildi. Geçiş döneminin hassas ve kırılgan olduğu bu gibi durumlarda, geçmişle hesaplaşma, demokrasi ve hukuk devletine geçişin başarılmasını veya bu çabanın eski rejimin güçlerinin direnişine kurban gitmesini belirleyen bir faktör haline gelir.[148]

Dikkate alınması gereken faktörlerden biri de, sorunlu geçmiş ile bugün arasındaki zamansal mesafedir. Geçmiş ne kadar yakınsa, hatırlama o denli kolay, unutma da o kadar zordur;

148 Timothy Garton Ash, "Vier Wege zur Wahrheit. Machen wir es richtig? Wie machen es die anderen? Eine Zwischenbilanz", *Die Zeit*, 3.10.1997, s. 44.

geçmişin hukuksal yönden işlenmesi talebi o kadar güçlü ve geçmişin üzerine hukuken kalın bir çizgi çekme eğilimi o kadar zayıf olur. Geçmiş henüz çok yakınsa, örneğin bir "geçiş süreci" söz konusuysa, bununla hesaplaşma; çok daha gerilerde kalmış bir geçmişle hesaplaşmadan farklı boyut ve yöntemlerle yürütülecektir. Bir geçiş döneminde başvurulabilecek yargılama ve kamu görevlerinden uzaklaştırma (temizlik) gibi tedbirlerin, örneğin elli-altmış yıl geride kalmış suç yüklü bir geçmişle hesaplaşmada gündeme gelmesi, çok istisnai durumlar dışında söz konusu olmaz.

Bu karmaşık faktörler bütünü, geçmişle hesaplaşmanın tarz, yöntem ve sonuçlarının ülkelere göre farklılıklar göstermesine neden olabilir. Ancak bu farklılıkları geçmişle hesaplaşma fikrinin evrensel özünü görmezden gelmeye yol açacak şekilde abartmaktan da kaçınmak gerekir. Zira şiddete dayalı baskıcı yönetimlerin ve zulüm yöntemlerinin evrenselliği karşısında, toplumsal ve siyasal eylem çerçevesinde bunlara karşı üretilen cevapların da evrensel nitelik taşıması normaldir. Esasen insan haklarının evrenselliği fikrinin en güçlü nesnel dayanaklarından biri de, ihlallerin sadece olgu olarak değil, yöntemler itibariyle de evrensel olmalarıdır. Bu nedenle, insan hakları belgelerinde yer alan normlar, asli nitelikteki haksızlık tecrübelerinden hareketle ve bunlara karşı geliştirilmiş temel ilkeler olarak görülmelidir. Haksızlık pratikleriyle mücadele etmek veya bunların etkileriyle baş etmek konusunda asgari ortak hareket imkânına işaret eden bu ilkeler, her yerde ve zamanda yeknesak bir uygulamayı elbette dayatmazlar; aksine ayrıntıların şekillendirilmesinde yerel özgüllüklere de geniş alan bırakırlar. Geçmişle hesaplaşma yöntemlerinin belirlenmesi meselesini ve çeşitli toplumların deneyimleri arasındaki farklılıkları bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Şimdi geçmişle hesaplaşmanın boyut ve tekniklerinden, en kapsayıcı ve evrenselliğe en elverişli olan iki tanesini daha yakından inceleyelim. Bunlar geçmişin işlenmesi ve hukuktur. Bu iki boyutun sistematik olarak incelenebilmesi çeşitli alt ayrımlar yapmayı gerektirdiğinden, bunları bu bölümün alt baş-

lıkları şeklinde değil, bağımsız bölümler halinde ele almak daha uygun olacaktır.

GEÇMİŞİN İŞLENMESİ

Geçmişle hesaplaşmanın bütün boyutlarıyla ilişkili bir yöntem ve teknik olan geçmişin işlenmesi, genel olarak geçmişin aydınlatılmasına ve hakikatin ortaya çıkarılmasına yönelik çalışmaları ifade eder. Daha açık bir deyişle geçmişin işlenmesi; geçmişte yaşananların, özellikle de ağır suç ve ihlal fiillerinin, bunları mümkün kılan şartların, yapıların ve mekanizmaların ve bunların sorumlularının belirlenmesini ifade eder.

Bu faaliyetin çok büyük önemi ve çok yönlü sonuçları vardır. Her şeyden önce, hakikatin ortaya çıkarılması, mağdurların tanınmasını da beraberinde getirir. Mağdurların acılarının tanınmasıyla, bu insanların toplumla yeniden ve onurlu birer özne olarak bütünleşmeleri kolaylaşır. Geçmişin işlenmesi, ayrıca yeni bir toplumsal kimlik oluşturulmasına ve eski rejimin gayri meşru hale getirilmesine katkıda bulunur. Hatta eski rejimin olabildiğince gayri meşrulaştırılması, geçmişin işlenmesinin en önemli hedefi olarak kabul edilir.

Geçmiş, çok çeşitli yöntemlerle işlenebilir. Akademik araştırmalar, kamusal tartışmalar, belgeleme faaliyetleri bu yöntemlerin klasik örneklerini oluştururlar. Anma günleri, anıtlar, müzeler, sergiler gibi hatırlama kültürünü besleyen anma pratikleri de geçmişin işlenmesine hizmet ederler.[149] Geçmişin işlenmesinde, "söylemsel hegemonya" mücadelesinin asli mekânlarını oluşturan simgesel ve kültürel yüzleşme alanları özel önem taşır.

Geçmişin işlenmesi zamana bağlı değildir; geçmiş ne kadar geride kalmış olursa olsun, işlenmesi mümkündür; dolayısıyla geçmişle bugün arasındaki zaman aralığının büyüklüğü, geçmişin işlenmesinden vazgeçmenin bir gerekçesi olamaz. Hatta

149 König, Von Diktatur zur Demokratie, s. 385.

geçmişi doğrudan yaşayan kuşakların hayatta olmaması, bazı durumlarda geçmişin işlenmesini kolaylaştıran bir faktör bile olabilir. Nitekim Almanya'da geçmişin işlenmesinin en yoğun noktasına, 1990'larda, yani doğrudan fail ve mağdurların çok büyük bir kısmının artık hayatta olmadığı zamanlarda ulaşıldı.

Geçmişin işlenmesinin ilk ve en önemli amacı, hakikati ortaya çıkarmaktır. Hakikat kavramını ve hakikati ortaya çıkarmanın başlıca araçlarından bir konu olan Hakikat Komisyonlarını biraz aşağıda ele alacağız. Bundan önce, geçmişin işlenebilmesinin temel şartının özgür kamusal tartışma, bunun ön şartının da düşünce ve ifade özgürlüğü olduğunu vurgulamak gerekiyor.

Özgür tartışma, siyasal kamuya herkesin eşit haklarla katılımını zorunlu kılar. Burada kişilerin suçlanması ya da savunulması değil, birbirini anlama ve uzlaşma kaygısı belirleyici olmalıdır. Siyasal kamudaki tartışmaların bu niteliğinin anlamını ve önemini daha iyi görebilmek için, ceza yargılamasındaki konuşmalarla bir karşılaştırma yapılabilir. Hukuk doktrininde amacı "maddi hakikat"e ulaşmak olarak kabul edilen ceza yargılamasında, sav ve karşı-sav sunma işlevini savcı ve sanık yerine getirirler. Bir savcının veya sanığın duruşmadaki konuşmalarının saiki, açık ve özgür bir tartışmaya katılanın saiklerinden bütünüyle farklıdır. Savcının hedefi, genellikle yargıçları suçun varlığına ikna etmek ve sanığın mahkûm olmasını sağlamaktır; benzer şekilde sanık da, suçsuzluğunu kanıtlamayı ve mahkûm olmaktan kurtulmayı hedefler. Sanık, susma hakkına, hatta yalan söyleme hakkına da sahiptir. Hem savcı hem de sanık bakımından hakikat ve hatırlama öncelikli ilgi konusu değildir. Savcı ve sanığın bu zıt algıları, mahkeme salonunda, anlama ve uzlaşma yönelimli tartışma etiğine göre değil, ceza muhakemesi hukukunun şekli düzenine uygun biçimde çarpışırlar. Yargıcın işlevi ise, yargılama konusu olayda hakikatin ne olduğuna karar vermektir. Bu karar bağlayıcıdır ve zorlama araçlarıyla desteklenir. Hakikati bağlayıcı bir şekilde söyleme yetkisine ve bu yetkiyi güvence altına alan cezalandırma kudretine sahip bir makamın olduğu bir mekaniz-

mada özgür konuşmadan ve serbest diyalogtan söz etmek mümkün değildir.[150]

Özgür kamusal tartışmanın hedefi, olayların oluş biçimi ve nitelenmesi konusunda tam bir mutabakata varmak değil; olayların taraflarının birbirlerini anlamalarını, birbirlerinin acısına bakmayı ve yası çatışma nedeni değil, barış içinde birlikte yaşama kaynağı haline getirecek bir paylaşımı öğrenmelerini teşvik etmektir. "Öteki"nin anlatısını kayıtsız şartsız doğru kabul etmek değil, o anlatının meşruluğunu kabullenmeye ve böylece onu dinlemeye açık olmak bu yönde atılabilecek en önemli adımdır.

Geçmişin işlenmesi konusunda dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, bu bağlamdaki faaliyetlerin, bir iç savaş veya etnik gerilim dolayısıyla parçalanmış ya da aşırı kutuplaşmış toplumlarda, karşılıklı ön yargıların, nefret duygularının ve intikam isteklerinin tarihsel nedenlerini masaya yatırmak ve bunların aşılmasını sağlayacak yöntemleri aramak zorunda olduğudur. Ancak bu yöntemlerin yeniden toplum haline gelmeyi veya toplumsal bütünleşmeyi sağlamalarının, acıyı ve mağdurluğu tek yanlı bir biçimde mutlaklaştıran değil, ortaklaştıran bir dil üstüne inşa edilmelerine bağlı olduğunu da akıldan çıkarmamak gerekir.

Hakikat arayışı ve hakikat hakkı

1990'larda başlayan geçmişle hesaplaşma konjonktüründe en çok telaffuz edilen kavramlardan biri olan "hakikat", geçmişin işlenmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Bu süreçte hakikat; geçmişte işlenmiş insanlık suçları ve insan hakları ihlallerinin aydınlatılması, hangi suç ve ihlallerin kimlere karşı kimler tarafından hangi imkân ve yöntemlerle, neden işlendiğinin ortaya çıkarılması ve ilan edilmesi taleplerinin simgesi haline geldi.

150 Bkz. Regina Ogorek, "Diskussionsbeiträge", Gary Smith/Avishai Margalit, *Amnestie oder die Politik der Erinnerung in der Demokratie* içinde, Frankurt am Main, 1997, s. 237.

Latin Amerika'da mağdur çevreleri ve insan hakları örgütleri "hakikat"i adaletin ve toplumsal uzlaşmanın ön şartı olarak kabul ettiler. Örneğin, Perulu hukukçu Carlos Chipoco, hakikat arayışının şu nedenlerle önemli olduğunu belirtir:

1) Kurbanlara/mağdurlara, ailelerine ve yakınlarına karşı ahlaki yükümlülük,

2) suçluları ortaya çıkarmak ve yargılamak,

3) demokrasiyi, vatandaşların resmî kurumları denetlemelerini sağlayarak güçlendirmek,

4) bu ihlallerin yeniden yaşanmasını önlemek.[151]

Aynı durum, geçmişle hesaplaşma konusunda bir dönüm noktası oluşturan deneyimlerin yaşandığı Güney Afrika için de geçerlidir. Boraine, geçmişle hesaplaşmanın merkezî aracını oluşturan komisyonun adının "hakikat ve uzlaşma" terimlerini içermesi fikrinin gerekçesini şöyle açıklıyor: "Umuyorduk ki, hakikatin ortaya çıkması, bu hakikatin ve sorumluluğun teslim edilmesini beraberinde getirecek, böylece barış ve uzlaşmanın zor ödülüne ulaşma yolunda bize yardımcı olacaktı."[152] Güney Afrika Adalet Bakanı Dullah Omar da, bir Hakikat Komisyonu kurulacağını ilan eden 27 Mayıs 1994 tarihli parlamento konuşmasında, bu umudu daha güçlü bir vurguyla dile getirmişti: "Geçmişin yaraları sarılacaksa, hukuki takibatların çoğalmasından sakınılacaksa, ileride insan hakları ihlallerine meydan verilmeyecekse ve de gerçekten bir insan hakları kültürü kurma yolunda ilk adımları atmayı başaracaksak, hakikatin açığa çıkması ve kabul edilmesi elzemdir. Mağdurlar namına affedemeyiz; kaldı ki, ahlaken böyle bir hakkımız da yoktur. Konuşması gereken biri varsa, o da mağdurlardır. Onların sesi duyulmalıdır. Bu yüzden bütün Güney Afrikalılar için asıl mesele, ahlaken mümkün olan tek zeminde, daha açık bir deyişle hakikatin dile getirilmesi ve kabul edilmesi temelinde geçmişimizle uzlaşmaktır."[153]

---

151 Aktaran Cuya, s. 35.

152 Boraine, s. 53-54.

153 Bkz. Boraine, s. 56.

İnsan hakları savunucularının öncü çalışmaları sayesinde, uluslararası alanda da son zamanlarda "hakikati bilme"nin bir hak olarak kabulü yönünde, yani "hakikat hakkı" üzerinde çalışmalar yapılmaktadır. Bu tartışmalarda kuvvetle savunulan teze göre, uluslararası insan hakları hukuku, devletlerin, insan hakları ihlallerini inceleme ve cezalandırma konusunda bir yükümlülükleri olduğunu öngörür. Bu tür incelemelerin sonucunu bilmek de, aynı çerçevede, tüm vatandaşların doğal bir hakkı sayılır.[154]

Hakikat hakkıyla ilgili tartışmaların belli ölçülerde de olsa yaygınlaşmasında, bu hakkın tanınmasını varlık nedeni ve faaliyetlerinin odağı olarak belirleyen "Article 19" adlı insan hakları örgütünün katkıları büyüktür. Bu örgütten Richard Carver örgütün hakikat hakkının kaynağına dair görüşünü şu sözlerle açıklıyor: "Article 19, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 19. maddesiyle teminat altına alınan bilgiyi arama, alma ve yayma hakkının, gerçek anlamda bir 'hakikati bilme hakkı'nı bünyesinde barındırdığını düşünmektedir."[155]

Bu çabalar, sadece akademik tartışmaları harekete geçirmekle kalmadı, uluslararası örgütlerin faaliyetlerinde ve insan hakları koruma organlarının kararlarında da yankı buldu. Örneğin, Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu, daha 1985'te "hakikat hakkı"nı açıkça tanıyan şu kararı almıştı: "Her toplum, olup bitenlere ve böylesine vahşi ihlallerin gerçekleşmesini mümkün kılan sebep ve şartlara dair hakikati bilme konusunda vazgeçilmez bir hakka sahiptir ki böylece bu hareketlerin gelecekte tekrarlanması önlenebilsin."[156] Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi de 29 Temmuz 1988 yılında Velasquez Rodriguez davasında verdiği "devlet kaybolan kişilerin akıbetini araştırmak ve bu konuda akraba-

154 Bu tartışmalar hakkında bkz. Yasmin Naqvi, "The right to the truth in international law: fact or fiction?", *International Rewiev of The Red Cross*, cilt 88, sayı 862, Haziran 2006, s. 245 vd.

155 Bkz. Priscilla B. Hayner, "Fifteen Truth Commissions – 1974 to 1994: A comparative Study", *Human Rights Quarterly*, cilt 16 (1994), s. 611.

156 Aktaran Esteban Cuya, *Wahrheitskommissionen in Lateinamerika*, Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, s. 35.

larına bilgi vermekle yükümlüdür" şeklindeki kararla, Komisyon'un bu tespitine üstü kapalı da olsa destek verdi.[157]

BM bünyesinde 1995'te gerçekleştirilen bir uzmanlar toplantısında ise, söz konusu hakkın bir uluslararası örf ve adet kuralı statüsü kazandığı savunulmuştur.[158]

Hakikat kavramı

Hakikat arayışından ve hele de hakikat hakkından söz edilince, akla şu soruların gelmesi kaçınılmazdır: Hakikat nedir? Hangi hakikat ya da kimin hakikati?

Felsefenin bu ezeli sorunuyla ilgili pek çok teori ve sonsuz bir tartışma vardır.[159] Hakikat kavramının teolojik ve totaliter çağrışımları olduğunu da hatırlatalım. Nitekim Alex Boraine de, Güney Afrika'daki yapının "Hakikat Komisyonu" olarak adlandırılmasının insanlarda kuşku ve tereddüt yarattığını, çünkü hakikat sözcüğünün insanları savunma konumuna iten uğursuz ve Orwelcı, yankıları olduğunu belirtiyor.[160]

Hakikat kavramıyla ilgili felsefi tartışmaların derinlerine dalmak, nesnel hakikat diye bir şeyin bulunmadığı şeklindeki postmodern fikre savrulma riskini de beraberinde getirir. Bunun, geçmişle hesaplaşma gibi ağır insan hakları ihlallerinin ve somut acıların söz konusu olduğu bir alanda, suçları aklamak ve acılarla alay etmek gibi sonuçlar doğurması hiç de düşük bir ihtimal değildir. Ancak bu tehlikenin varlığı, geçmişle hesaplaşma süreçlerinde de hakikat kavramının karmaşıklığı gerçeğini ve bu karmaşıklığın üstesinden gelmeyi kolaylaştıracak yöntemler arama ihtiyacını ortadan kaldırmaz. Kavramla

157 Bkz. Hayner, s. 611.

158 UN Commission on Human Rights, "Report of the Meeting of Experts on Rights Not Subject to Derogation during States of Emergency and Exceptional Circumstances", Annex I to 8th Annual Report of Special Rapporteur on States of Emergency, E/CN. 4/Sub. 2/1995/20/Corr. 1, 15 Ağustos 1995 (Aktaran Mendez, s. 8).

159 Bunlar için bkz. mesela Harun Tepe, *Platon'dan Habermas'a Felsefede Doğruluk Ya Da Hakikat*, Ankara, 1995.

160 Boraine, s. 272.

en çok içli dışlı olan, hatta kavramın geçmişle hesaplaşma literatürüne bağımsız ve ağrılıklı bir unsur olarak girmesini sağlayan Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu da bu gerçeği görmüş ve çözüm olarak hakikati dört kategoride ele alan bir yöntem geliştirmiştir. Sözü fazla uzatmadan, Komisyon'un nihai raporunda yer alan tespitleri özetleyelim:

Raporun birinci cildinin beşinci bölümünün "hakikat" başlıklı kısmı,[161] "hakikat nedir" ve "kimin hakikati" sorularıyla başlıyor ve bu soruların Komisyon'un çalışmaları boyunca hep tartışıldığı vurgulandıktan sonra, dört hakikat nosyonunda karar kılındığı belirtiliyor:

1) *Olgulara ve delillere dayalı hakikat*: Burada, olgulara dayanan, delillerle desteklenmiş, güvenilir (tarafsız, nesnel) süreçler yoluyla elde edilen kesin bilgi söz konusudur. Komisyon, bunun için, öncelikle insanların başına gelenlerle; yani kimlere, nerede, nasıl, ne zaman, ne olduğu, olup bitenlere kimlerin karıştığıyla ilgili bulguları kamuoyuna sundu. Raporda, bu tür bilgilerin kamusal söylemde sorgulanmadan dolaşabilen yalanların sayısını azaltmaya hizmet ettiği de vurgulanıyor.

2) *Kişisel veya anlatısal hakikat*: Bununla, mağdurların kendi öykülerini anlatmalarıyla ortaya çıkan hakikat kastedilir. Bu öyküler, "acının kavranışı"dırlar ve bir tür "anlatısal hakikat" yaratırlar.[162] Bü tür bir hakikat, geçmişteki acıların bir rakamlar ve vakalar meselesi olmaktan çıkmasını, insani boyutun belirginleşmesini sağlar. Boraine'ın deyişiyle, "karısının ve bebeğinin barbarca öldürülüşünü anlatan bir adamı dinlemek, çok sayıda insanın öldürüldüğü bir katliamı anlatan istatistiklerden daha etkileyici ve daha dokunaklı"dır.[163] Komisyon'un amaçlarından biri, "maruz kaldıkları ihlallerle ilgili öykülerini anlatma fırsatı sunarak, mağdurların insanlık ve yurttaşlık onurlarını yeniden tesis etmekti" Kişisel öykülerin anlatılma-

161 Komisyon raporunun bu bölümü için bkz. http://www.stanford.edu/class/history48q/Documents/EMBARGO/1chap5.htm.

162 Immanuel Wallerstein, *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, çev. Ender Abadoğlu, İstanbul, 2003, s. 117.

163 Boraine, s. 275.

sının sağlanması, öznel deneyimleri gizleyen suskunluk duvarının yıkılması, kolektif unutuş sarmalının kırılması ve toplumsal hafızanın canlanması sonucunu doğurdu.[164]

Öte yandan, "anlatı" ve "anlatısal hakikat", geçmişle yüzleşmeyi geleceğe doğru bir yürüyüş haline getirmek bakımından büyük önem taşıyan toplumsal bütünleşme ve yeni bir ulusal kimlik oluşturma süreçlerinin de yaşamsal unsuru olarak görülür.[165]

3) *Toplumsal ya da diyaloğa dayalı hakikat*: Komisyon raporunun ilgili alt başlığında, esas olarak "toplumsal hakikatten" söz edilir; ancak bu hakikat türü, Güney Afrikalı hukukçu Albie Sachs'a referansla, "diyaloğa dayalı hakikat" olarak da adlandırılır ve şu şekilde tanımlanır: "Etkileşim, tartışma ve müzakereyle oluşan deneyimin hakikati." Komisyon, ilgili herkesin karmaşık güdülerini ve perspektiflerini dikkatle dinleyerek geçmiş bölünmeleri aşma amacına en yakın ve uygun hakikatin bu olduğunu belirtir.

Sachs'a göre, diyaloğa dayalı hakikat, değişik perspektifleri olan çoksesli cemaatleri varsayar. Güney Afrika örneğinde, ağır insan hakları ihlallerinin nasıl meydana geldiğini tarif etmenin tek bir doğru yolu yoktur, mutlak doğruyu görmesini sağlayan kesin bir perspektife sahip olduğunu iddia edebilecek tek bir anlatıcı yoktur. Bu tür bir hakikate giden yol, hakikatin çoksesli ve değişik perspektiflerin yer aldığı bir versiyonuna ulaşmak üzere delillerin dikkatle incelenmesi suretiyle yumuşatılan çok yoğun ve genellikle de çok duygusal bir diyalogdan geçer.[166]

Raporda vurgulandığı üzere, Komisyon sürecine yaşamın her alanından bireyler ve dinî cemaatler, Güney Afrika Ulusal Savunma Gücü (eski silahlı kuvvetler), sivil toplum örgütleri

---

164 Kevin Avruch ve Beatriz Vejarano, "Truth and Reconciliation Commissions: A Review Essay and Annotated Bibliography", *The Online Journal of Peace and Conflict Resolution* 4.2: (2002), s. 40 (www.trinstitute.org/ojpcr/4_2recon.pdf).

165 Bkz. Jyoti Mistry, "(Hi)Story, Truth and Nation. Building a 'new' South Africa", http://www.eurozine.com/articles/2001-04-01-mistry-en.pdf.

166 Albie Sachs, Fourth DT Lakdawala Memorial Lecture (http://www.lrg.uct.ac.za/generic.php?m=/publications/dt_lakdawala.php); ayrıca bkz. Wallerstein, s. 119.

ve siyasal partiler gibi gruplar katılmıştı. Oturumların açık olması ve çeşitli basın araçlarıyla yayımlanması, bu sürece bir bakıma tüm Güney Afrika'nın dahil olmasını sağladı. Böylece diyalog süreci, insan onurunu ve bütünlüğünü teyit etmenin temeline şeffaflığı, demokrasiyi ve katılımı yerleştirdi.

Güney Afrika deneyimi, hakikate ulaşma sürecinin en az hakikati oluşturmak kadar önemli olduğunu göstermiştir.[167]

4) *Sağaltıcı (iyileştirici) ve onarıcı hakikat*: Komisyon, kendisi bakımından merkezî önemde olduğunu vurguladığı bu hakikati, olguları ve bunların ne anlama geldiğini insan ilişkileri –hem yurttaşların kendi aralarındaki hem de devletle olan ilişkiler– bağlamına yerleştiren hakikat türü olarak tanımlar.

Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun kuruluşunu ve çalışmalarını düzenleyen yasa, Komisyon'un hem dönüp geçmişe bakmasını hem de yüzünü geleceğe çevirmesini öngörüyordu. Bu çalışmalarla ortaya çıkarılması gereken hakikat, geçmişte uğranan zararların tazmin edilmesine ve gelecekte de böyle zararların meydana gelmesini önlemeye katkıda bulunmalıydı. Fakat sağaltımın mümkün olabilmesi için, bilgi tek başına yeterli değildir; bunun ayrıca onaylanması ve teslim edilmesi gerekiyor. Bilginin onaylanması, onu kamunun bilgisi ve ulusal kayıt haline getirir. Burada hassas olan nokta, olguların bütünüyle ve açıkça tanınması ve onaylanmasıdır. Onaylama ve teslim, bir kişinin acısının gerçek ve dikkate değer olduğunun kabul edilmesi anlamına gelir; bu nedenle kurbanların onurlarının onarılmasında merkezî öneme sahiptir. Tek tek kurbanların onurlarının onarılmasını hedefleyen bu tür bir hakikat, tüm toplumun sağaltılmasının vazgeçilmez şartıdır.

Soykırımdan sonra geçmişin derin yaralarını ve tarifsiz acılarını onarmak için çeşitli yolların denendiği Ruanda'da cadde ve sokaklara asılan afişlerde şu ibareler özellikle dikkat çekicidir: "Hakikat sağaltır", "yaptıklarımızı itiraf etmek, gördüklerimizi anlatmak, yaralarımızı iyileştirir."[168]

---

167 Boraine, s. 276.

168 Gerd Hankel, "Vergangenheit, die nicht ruhen darf", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 42/2006, 16 Ekim 2006, s. 8.

Hakikat Komisyonları

Hakikat Komisyonları geçmişte işlenmiş ağır insan hakları ihlalleri ve soykırım gibi insanlık suçlarına dair hakikatin ortaya çıkarılması böylece acı dolu geçmişle baş edilmesi bakımından son yıllarda en sık başvurulan araçlardır.

Kuşkusuz, geçmişi aydınlatmak için başka yöntemlerden de yararlanılabilir. Örneğin, hükümetler veya parlamentolar tarafından daha çok "uzak geçmişi" araştırmak amacıyla "tarih komisyonları" kurulabilir; bunun gibi, belli alanlarda özellikle yakın geçmişte işlenmiş insan hakları ihlallerini incelemek için çeşitli komisyonlar oluşturulabilir. Bu tür resmî komisyonların yanında, hükümet dışı aktörlerin, örneğin, bazı ülkelerde kilisenin veya daha genel bir biçimde ulusal ve/veya uluslararası sivil toplum örgütlerinin kurdukları komisyonlar da bu işlevi üstlenebilir.[169]

Kısa sayılacak bir geçmişe sahip olmalarına rağmen Hakikat Komisyonları, özellikle diktatörlüklerden veya iç savaşlardan çıkış ve yeni bir döneme geçiş süreci yaşayan toplumlarda yoğun bir ilgiyle tartışılmakta ve birçok yerde de geniş bir mutabakat temelinde hayata geçirilmektedirler. Bu nedenle, burada diğer yöntemleri bir kenara bırakıp Hakikat Komisyonlarını ayrıntılı olarak ele alacağız.

Hakikat Komisyonlarını doğuran nedenler

Devlet terörüne maruz kalmış ya da kitlesel şiddet deneyimi yaşamış toplumlar, bu dönemlerin ardından, geçmişteki ağır insan hakları ihlalleri ve vahim suçlarla uğraşmak istediklerinde, klasik/geleneksel hukuksal araçların çeşitli nedenlerle yetersiz kaldığı, işlevsel olmadığı ya da riskli olduğu gerçeğiyle karşılaştılar.

Bir defa, bizatihi yargının kendisi, hesaplaşılacak geçmişin bir parçası ve demokratik dönüşüm sürecinin konusuydu; ya-

169 Bkz. Mark Freeman/Priscilla B. Hayner, "Truth-Telling", David Bloomfield/Teresa Barnes/Luc Huyse, *Reconciliation After Violent Conflict. A Handbook* içinde, s. 123-124.

ni dönüştürülmesi gereken bir yapıydı. Ayrıca yargısal yolların işletilmesi halinde, öncelikle af ve zamanaşımı sorunlarının tartışılması ve belki de yargılamaların bunlara sıkışıp kalması söz konusu olacaktı. Çünkü askerî diktatörlüklerin hemen hepsi, iktidarı bırakmadan/bırakmak zorunda kalmadan önce kendi yönetimleri altında işlenen insan hakları ihlallerinden dolayı faillerin "cezasızlığı"nı güvence altına almak amacıyla af yasaları çıkardılar.

Bunun dışında, askerî yönetimlerin uzun sürdüğü ülkelerde, suçların zamanaşımına uğramış veya sıkça rastlandığı gibi cunta dönemlerindeki ihlallere ilişkin önemli delillerin karartılmış olması da ciddi bir ihtimaldir.

Bunlara bir de, geçmişteki ihlal ve suçların çok yaygın, yoğun ve ağır; bunlara doğrudan veya dolaylı bir şekilde bulaşanların sayısının çok yüksek olması nedeniyle sistematik bir ceza takibatının fiilen imkânsız hale gelmesi gibi özel bir durumu da ekleyebiliriz.

Bütün bunlardan dolayı, yargısal süreçlere kilitlenen bir hesaplaşma stratejisi, büyük ihtimalle hakikati ortaya çıkarmaktan ve mağdurları tatmin etmekten uzak olacaktı.

Öte yandan geçiş döneminin, askerî diktatörlük yönetiminin temsilcileriyle yürütülen müzakerelere ve dolayısıyla uzlaşmaya dayandığı Şili gibi ülkelerde, ordunun gücünün yeni dönemde de devam etmesi, yargılama yoluna gitmeyi riskli kılıyordu. Esasen bu gibi durumlarda diktatörler iktidarı devretmeye, çoğu zaman ancak geçmişte işledikleri suçlardan dolayı bir takibata uğramayacakları garanti edilirse yanaşırlar. Kısmen Arjantin'i de dahil edebileceğimiz bu örneklerde, ordunun yeniden müdahale tehdidinde bulunması, kapsamlı ve sonuna kadar giden yargılamalardan kaçınmanın temel gerekçesi olarak gösterilir.

İşte Hakikat Komisyonları, bütün bu şartların yarattığı özgün bir yöntem olarak ortaya çıktılar; yani bir bakıma çaresizlikten doğdular; başka bir deyişle, geçmişteki ihlal ve suçların bir genel afla veya başka nedenlerle cezasız kalmalarını önlemeye yönelik bir seçenek olarak ortaya çıktılar.

Böylesine bir zaruret halinden çıkan Hakikat Komisyonu fikri, uluslararası alanda çatışmaları önleme ve çatışma ya da diktatörlük sonrası yeniden inşa programlarının en önemli unsuru haline geldi. 1980'lerden itibaren giderek yaygınlaşan Hakikat Komisyonları; Şili, Arjantin, El Salvador ve özellikle Güney Afrika'daki deneyimlerden sonra, geçmişle hesaplaşmada ilk akla gelen özgün yöntemler olarak kabul gördüler. Bugün birçok ülkede faaliyet gösteren komisyonların yanında, iç savaştan veya diktatörlükten geçiş süreci yaşayan toplumlarda da bir tür Hakikat Komisyonu kurma çalışmaları sürmektedir. Hatta Hakikat Komisyonları için New York'ta "International Center for Transitional Justice" adında bir uluslararası danışmanlık merkezi bile kurulmuştur.[170]

Tanım ve ölçüt sorunu

Hakikat Komisyonları, belli bir ülkede geçmişte ordu veya diğer devlet güçleri ya da silahlı muhalefet örgütleri tarafından işlenmiş ağır insan hakları ihlallerini araştırmak üzere kurulan organlar olarak tanımlanırlar.[171] Başka bir deyişle, "hakikat komisyonları, ağır siyasal şiddet durumları veya iç savaşla yüz yüze kalmış toplumlara, geçmişle eleştirel bir şekilde hesaplaşma konusunda yardımcı olmak amacıyla oluşturulmuş araştırma organlarıdır."[172]

Hakikat Komisyonlarını genel olarak tasvir etmeye çalışan bu ve benzer tanımlara sıkça rastlamakla birlikte, hangi tür araştırma organlarının Hakikat Komisyonu sayılacağı konusunda ortak ölçütler bugüne kadar geliştirilememiştir. Gerçi konuyla ilgilenen yazarlar çeşitli önerilerde bulunmuşlardır, ancak bu ölçütlerin şimdiye kadar bu amaçla kurulmuş organlar arasında ikna edici bir ayrım yapma imkânı sunacak yeterlikte olduğunu söylemek zordur. Yine de bir fikir vermek için bu önerilerden en azından iki tanesini aktarmakta yarar vardır.

170 Bu merkezle ilgili bilgilere şu adresten ulaşılabilir: http://www.ictj.org.

171 Hayner, s. 600.

172 Cuya, s. 36.

1974-1994 arası dönemi incelediği için aktüel gelişmeleri içermemesine rağmen sık atıf yapılan ayrıntılı bir makalenin yazarı olan Hayner, Hakikat Komisyonu'nun tanımı için dört unsur belirler: "Öncelikle, bir Hakikat Komisyonu geçmişe yoğunlaşır; ikincisi, Hakikat Komisyonu özel bir olay üzerinde çalışmaz, belli bir zaman aralığında gerçekleşmiş insan hakları ihlallerinin ve uluslararası insancıl hukuka aykırılıkların resmini çizmeye gayret eder; üçüncüsü, Hakikat Komisyonu genelde, önceden belirlenmiş geçici bir süre için kurulur, bulgularından oluşan raporun sunulmasıyla işlevi biter. Son olarak; bir Hakikat Komisyonu'na, bilgiye daha rahat ulaşması, raporunun daha etkili olması ve hassas konuları inceleyebilmesi için daha fazla güvenlik ve koruma sağlayan özel yetkiler tanınır."[173]

Aynı yazarın Mark Freeman'la yaptığı çalışmada ise Hakikat Komisyonlarının genel özellikleri şu şekilde sıralanır:[174]

1) Geçici yapılardır; genellikle bir ya da iki yıl çalışırlar;

2) devlet tarafından, bazı durumlarda silahlı muhalefetçe ve bazı durumlarda da barış anlaşmaları aracılığıyla yaptırım gücü, yetki veya destek verilen yapılardır;

3) adli nitelik taşımazlar, kısmi hukuksal bağımsızlığa sahiptirler;

4) genellikle savaştan barışa ya da otoriter yönetimden demokrasiye geçme gibi siyasal geçiş dönemlerinde kurulurlar;

5) geçmişe odaklanırlar;

6) tek bir olayı değil, bir zaman diliminde gerçekleşen kötü muamele biçimlerini ve belirli hak ihlallerini soruştururlar;

7) görevlerini, sonuç ve öneriler içeren bir rapor hazırlayarak tamamlarlar ve

8) insan hakları ihlallerine, bazen de insancıl normlara yoğunlaşırlar.

Bir başka yazarın, Daan Bronkhorst'un açıklamalarından da, bunları doğrudan tanım ölçütleri değil de başarı şartları biçiminde formüle etmiş olsa da, bir araştırma organının Hakikat

173 Hayner, s. 604.

174 Freeman/Hayner, s. 125.

Komisyonu sayılması için bazı ortak özellikler türetilebilir. Bronkhorst'a göre, bir Hakikat Komisyonu'nun başarılı olması, üç şarta bağlıdır:[175]

1) Öncelikle belli ölçülerde resmî desteğe veya işbirliğine ihtiyaç vardır. Bu, hem kuruluş aşaması hem de kurulduktan sonra faaliyet aşaması için geçerlidir.

2) İkinci olarak, bir Hakikat Komisyonu'nun işlevini gerçekten yerine getirebilmesi için, taraflardan birinin ki genelde geçmiş dönemin yönetimidir bu, diğer bütün taraflardan çok daha kapsamlı ihlaller gerçekleştirmiş olması gerekir. Şayet farklı aktörler, büyük çaplı ihlaller gerçekleştirmişlerse, Komisyon'un çalışmaları geçmişi aydınlatmaya yoğunlaşmak yerine; pazarlık, arabuluculuk ve uzlaştırma gibi faaliyetlere kayar.

3) Üçüncü olarak, iç savaşların ardından göreli barış ve güvenlik ortamında kurulmuş olan Hakikat Komisyonlarının görevlerini sürdürebilmeleri, bu ortamın korunmasına bağlıdır. Başka bir deyişle, iç çatışmaların yeniden başlaması, Komisyon'un varlık zemininin ortadan kalkmasına yol açar. Çad'daki Hakikat Komisyonu, 1992'de raporunu açıkladıktan kısa bir süre sonra iç çatışmalar yeniden başladığı için, çalışmalarının ürününü alamamış, dolayısıyla işlevini tam olarak yerine getirememiştir. Benzer durumlar Angola ve Kamboçya'da da yaşanmış, komisyon kurma çalışmaları iç savaşın yeniden alevlenmesi nedeniyle askıya alınmıştır.

Bronkhorst, bunlara ek olarak, bir Hakikat Komisyonu'nun adının hakkını verebilmesi için, yayımladığı raporun toplumun geniş kesimleri tarafından, geçmişte işlenen sistematik insan hakları ihlallerini yansıtmaya yönelik ciddi bir girişim olarak görülmesi gerektiğini de belirtir.[176]

Yukarıda özetlediğimiz görüş ve önerilerden Hakikat Komisyonları için belli ortak ölçütler çıkarılabilir, ama en tartışmalı nokta hakkında doyurucu bir sonuca varmak oldukça

175 Daan Bronkhorst, "Sieben Überlegungen zu Wahrheitskommissionen", Gabrielle von Arnim/Volkmar Deile/Franz-Josef Hutter/Sabine Kurtenbach/Carsten Tessmer (ed.), *Jahrbuch Menschenrechte 2000*, Frakfurt am Main, 1999, s. 39-40.

176 Bronkhorst, s. 34-35.

zor. Bu da, bir komisyonun Hakikat Komisyonu sayılabilmesi için, resmî yoldan kurulmasının gerekip gerekmediğidir. Gerçi yazarlar incelemelerine, resmî olmayan yollardan kurulmuş komisyonları da dahil ediyorlar; ancak burada da, hangi özelliklerin gayri resmi komisyonları Hakikat Komisyonu haline getireceğine dair açık ölçütler ortaya koymuyorlar. Biz açıklamalarımızda daha çok resmî yollardan kurulmuş Hakikat Komisyonlarını esas alacağız.

Hakikat Komisyonları genelde, bir ülkedeki geçiş süreci esnasında veya bunun hemen sonrasında kurulurlar. Bu süreç, Şili ve Güney Afrika'da olduğu gibi tedrici demokratikleşme, El Salvador'da olduğu gibi iç savaşın müzakereler yoluyla bitirilmesi, Uganda ve Çad'da olduğu gibi isyancıların askerî zaferi, Arjantin ve Uruguay'da olduğu gibi baskıcı askerî yönetimden sonraki hızlı demokratik açılım şeklinde gerçekleşebilir.[177]

Ulusal Hakikat Komisyonları genelde devletin yürütme organı tarafından, nadiren yasama organınca kurulur ve himaye edilirler. Bunun dışında, El Salvador ve Guatemala'da olduğu gibi, Birleşmiş Milletler'in girişimleriyle kurulan ve onun himayesinde çalışan Hakikat Komisyonları da vardır.

Hakikat Komisyonlarına gösterilen ilginin yoğunlaşmasında, BM tarafından 1993'te El Salvador'da kurulan Komisyon'un önemli rolü olmuştur. Bu Hakikat Komisyonu'nu oluşturma fikri, geçmişi araştırmak üzere kurulan ulusal insan hakları komisyonlarının bilinen en iyi örnekleri olan Şili ve Arjantin tecrübelerine dayanmıştır. Hükümet ile silahlı muhalefet arasındaki barış anlaşmasının bir parçası olarak kurulan Komisyon'a, ülkede on iki yıldan fazla süren iç savaş sırasında gerçekleşen insan hakları ihlallerinin ve uluslararası insancıl hukuka aykırılıkların kapsamını ana hatlarıyla çizen bir rapor yazması için sekiz aylık süre verilmiştir. Komisyon personeli; tanıkları ve şiddet mağdurlarını dinlemiş, ciddi derinliği olan bir grup vakayı incelemiş ve önüne gelen on binlerce olayı istatistiklere dökmüştür. Komisyon'un nihai rapo-

177 Hayner, s. 608.

ru; silahlı güçler ve ölüm müfrezeleri tarafından sivillere karşı uygulanan yaygın ihlaller ile oldukça az da olsa silahlı muhalefetçe gerçekleştirilen ihlalleri içerir. Rapor aynı zamanda, şiddetten sorumlu olan tarafları belirtir, adli sistemin kusurlarına dikkat çeker ve reform için gerekli tedbirler tavsiye eder. Çoğu kez belirtildiği gibi, nihayetinde Hakikat Komisyonu raporu pek çok kişinin, özellikle El Salvadorluların uzun süredir doğru kabul ettiği gerçeklerin teyidi niteliğindedir; ancak yaygın ihlallerin resmî ağızdan kabulü dahi tek başına önemlidir.[178]

Latin Amerika'nın en uzun süreli iç savaşının yaşandığı Guatemala'da, hükümet ile Guatemala Ulusal Devrimci Birliği (URNG) adlı gerilla örgütü arasındaki barış görüşmeleri BM'nin arabuluculuğu ve gözetiminde yürütüldü. 1994 yılında, bu müzakereler henüz devam etmekteyken, taraflar bir Hakikat Komisyonu kurulması konusunda anlaşmaya vardılar. Barış sürecinin önemli bir unsurunu oluşturan Hakikat Komisyonu, BM'nin desteğiyle ve uluslararası katılımla yapılandırıldı, başkanlığına da Alman hukukçu Christian Tomuschat getirildi. Resmî adı "Tarihi Aydınlatma Komisyonu" olan Guatemala Hakikat Komisyonu, iç savaşı bitiren barış anlaşmasının Aralık 1996'da BM gözetiminde imzalanmasından sonra, 1997 yılında çalışmalarına başladı. Komisyon, sadece "ağır insan hakları ihlalleri"ni aydınlatmakla görevliydi. Aydınlatmadan kasıt, ihlallerin ortaya çıkarılması ve sorumlu "taraf"ın belirlenmesidir. Ancak anlaşma, faillerin ismen belirlenmesine ve belirtilmesine izin vermiyordu. Bununla beraber, anlaşmaya göre, Komisyon'un ordunun yeniden yapılanması ve ihlal kurbanlarına tazminat ödenmesi konularında yapacağı öneriler, bütün taraflar için bağlayıcıydı. Komisyon, çalışmalarının sonuçlarını 1999 yılı başlarında bir rapor halinde yayımladı. Yaklaşık 200.000 insanın hayatını kaybettiği, 45.000 insanın kayıp olduğu, milyonlarca insanın yerini yur-

178 Hayner, s. 599. El Salvador Hakikat Komisyonu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Katya Salazar, "Die Wahrheitskommissionen in Argentinien, El Salvador und Guatemala", (www.dplf.org/staff_pubs/int_Salazar_thesis. pdf).

dunu terk etmek zorunda kaldığı 35 yıl süren (1962-1996) iç savaş, 3.500 sayfa tutan bu raporda özetlendi. İnsan hakları ihlallerini, taraflar arasında ayrım gözetmeden araştıran Komisyon, gerilla hareketinin (URNG) de ihlallerde payı olduğunu, ancak belgelenmiş 626 katliamın % 90'ından fazlasının ordu tarafından gerçekleştirildiğini belirledi. Raporda, ayrıca ordunun, isyanı bastırma gerekçesiyle yürüttüğü operasyonların Maya halkına karşı bir soykırım boyutuna vardığı açıkça belirtildi.[179]

1974'te Uganda'da ve 1982'de Bolivya'da kurulan, fakat ilki onu kuran İdi Amin yönetiminin hışmına uğradığı için, diğeri de yeterince resmî destek ve mali kaynak bulamadığından nihai raporunu yazmadan dağılmak zorunda kaldığı için başarısız olan komisyonları saymazsak, Hakikat Komisyonlarının ilk ciddi örneği Arjantin'de ortaya çıktı. O günden bugüne kadar yirminin üzerinde ülkede bu tür komisyonlar oluşturuldu. Barış alanındaki çalışmalarıyla bilinen, bu bağlamda Hakikat Komisyonlarına da özel ilgi gösteren Birleşik Devletler Barış Enstitüsü'nün (United States Institute of Peace) tespitlerine göre, Hakikat Komisyonu kurmuş olan ülkeler şunlardır: Arjantin, Bolivya, Çad, Şili, Doğu Timor, Ekvador, El Salvador, Almanya, Gana, Guatemala, Haiti, Nepal, Nijerya, Panama, Peru, Filipinler, Sırbistan Karadağ, Sierra Leone, Güney Afrika, Güney Kore, Sri Lanka, Uganda, Uruguay ve Zimbabwe.[180]

Bu ülkelerdeki komisyonlar birbirlerinden etkilenmiş olsalar da, standart bir Hakikat Komisyonu modelinden söz etmek mümkün değildir. Hakikat Komisyonlarının oluşumuna yol açan saikler çeşitli olduğu gibi, adları konusunda da farklılıklar var. Bunun dışında; ortaya çıkış şekilleri, üye yapısı, görev alanı, sahip olunan yetkiler, çalışma süresi gibi hususlarda da önemli farklılıklar gösterirler.

---

179 Birgit Stegmayer, "Endlich Wahrheit – endlich Gerechtigkeit?" (http://www.-amnesty.de/de/j9905/guatemala.htm).

180 Bu bilgiler ve daha fazla ayrıntı için bkz. Truth Commissions Digital Collection, (http://www.usip.org/library/truth.html).

Hakikat Komisyonlarının fayda ve katkıları

Diktatörlükten demokrasiye geçmiş veya bir iç savaşı bitirmiş ya da bitirmek isteyen toplumlarda, geçmişteki ihlalleri araştırmak üzere kurulan bir komisyon, genelde birbirleriyle örtüşen çeşitli amaçlara hizmet edebilir. Hakikat Komisyonlarının faydalarıyla ilgili değişik görüş ve varsayımlar var. Bunların ayrıntısına girmek yerine, başka kaynaklara başvurmaya gerek bırakmayacak kadar sistematik bir liste sundukları için Freeman ve Hayner'in Hakikat Komisyonlarının potansiyel faydalarına ilişkin açıklamalarını aktarmakla yetiniyorum:[181]

1) *Geçmiş hakkındaki hakikatin ortaya çıkarılmasına yardım edebilirler.* Bu kayıt, önceki rejimin (ya da çatışmanın farklı taraflarının) geçmiş hakkındaki kurgusal ya da abartılı anlatılarını çürüterek, geçmişteki şiddetin gerçek boyutlarının ve etkilerinin kamusal bilince çıkmasını sağlayabilirler.

2) *İnsan hakları ihlallerinin faillerini sorumluluklarını üstlenmeye yöneltebilirler.* Davalarda kullanılmak üzere delil toplayarak ve bu delilleri düzenleyip koruyarak, savcıların çalışmalarını tamamlayıcı rol oynayabilirler.

3) *Mağdurlar için kamusal bir platform sağlayabilirler.* Uzun süre kamu tarafından görmezden gelinen ve unutulan mağdurları geçiş sürecinde ön plana çıkarabilir ve sürecin merkezine yerleştirebilirler. Bu durum, kamunun geçmişteki suçların insani etkileri konusunda eğitilmesine yardımcı olabilir.

4) *Kamusal alandaki tartışmalar için bilgi temin edebilir ya da bu tartışmalarda katalizör görevi üstlenebilirler.* Böylece kamunun, geçiş döneminde ele alınması gereken bir dizi ahlaki, siyasi ve hukuki konu üzerinde durmasını teşvik edebilirler.

5) *Mağdurlara tazminat verilmesi konusunda öneride bulunabilirler.* Mağdurlara tazminat vermenin, hem geçmişte yaşadıkları hak ihlallerinin hem de hâlâ yaşamakta oldukları psikolojik, fiziksel ve ekonomik mağduriyetleri telafi etmek için gerekli olduğunu savunabilirler.

---

181 Freeman/Hayner, s. 125-127.

6) *Gerekli hukuksal ve kurumsal reformlar konusunda tavsiyelerde bulunabilirler.* Bu tür reformlara örnek olarak, istihbarat örgütleri ve ordu üzerindeki sivil denetimin güçlendirilmesi; adalet mekanizması için atama, özlük ve disiplinle ilgili yeni kuralların belirlenmesi; seçim sistemi ve siyasal sistemin yeniden biçimlendirilmesi gösterilebilir.

7) *Toplumsal Mutabakatı Teşvik Edebilirler.* Çatışan tarafların, birbirlerinin şikâyetlerini ve acılarını duymalarını sağlayarak, hoşgörü ve anlayışı teşvik edebilirler. Bu şekilde empati kurulmasını sağlayarak, intikam hareketlerini caydırabilir ve geçmişteki olaylardan kaynaklanabilecek düşmanlık duygularının önüne geçebilirler.

8) Bu faydalara ilaveten, Hakikat Komisyonlarının, *ceza yargılaması yoluyla sağlanamayacak katkılar sunma potansiyeline sahip oldukları* da haklı olarak kabul edilir. Hakikat Komisyonları, faillere ve onların savunmalarına bir forum sunmak yerine, mağdurların hikâyelerini merkeze alırlar. Ceza yargılamalarında sınırlı sayıda tanığın dinlenmesiyle yetinilirken, komisyonlardaki dinlemelere pek çok mağdur katılabilir. Sanıkların kaçmış, ölmüş veya cezai ehliyetlerini yitirmiş olmaları nedeniyle ceza yargılamasına konu olamayacak ihlal fiilleri, Hakikat Komisyonlarında ele alınıp belgelendirilebilirler. Ceza yargılamasıyla işlenmesi çok zor olan dolaylı faillik, örneğin ihlallere anlayış gösterme veya engellememe gibi eylemler, komisyonlarda aydınlatılabilirler.[182]

Ancak buradan hareketle Hakikat Komisyonlarını, ceza yargılamasını ikame eden bir alternatif olarak düşünmek doğru olmaz. Çoğu durumda, komisyonların çalışmaları, ceza yargılamasının devreye sokulabilmesi veya etkili bir şekilde kullanılabilmesi için gereken zemini hazırladılar. Ama özellikle Güney Afrika Hakikat Komisyonu deneyimi, bu yöntemin saf hukuksal tekniklerle ilgisi olmayan siyasal, moral ve sosyo-psikolojik işlevler görebileceğini gösterdi.

---

182 Gunnar Theissen, "Chancen und Grenzen von Wahrheitskomissionen: Das Beispiel Südafrika", Alfons Kenkmann/Hasko Zimmer (ed.), *Nach Kriegen und Diktaturen. Umgang mit Vergangenheit als internationales Problem – Bilanzen und Perspektiven für das 21. Jahrhundert*, Essen, 2005, s. 50.

Hakikat Komisyonlarının başarı şartları

Bir ülkede Hakikat Komisyonlarının kurulup kurulamaması ve kurulduktan sonra başarılı olup olmaması, çeşitli faktörlere bağlıdır.

Hakikat Komisyonlarının kuruluş biçimleri bakımından genellikle aşağıdaki ihtimallerden biri söz konusu olur:

1) Yürütme organının çıkaracağı bir kararname,

2) yasama organının çıkaracağı bir kanun,

3) hükümet ile silahlı muhalefet arasında, komisyonun kurulmasını öngören bir anlaşma (ve bunu takip eden bir kararname veya kanun)[183]

4) uluslararası kurumların veya sivil örgütlerin arabuluculuğu, desteği ve katılımı sonucunda yapılacak bir anlaşma, çıkarılacak bir kararname ve kanun.

Görüldüğü gibi bu ihtimallerin hepsinde de, hükümetin bu işe hazır ve razı olması ön şart niteliğindedir. Hükümetin, esasen inisiyatifi başlatan aktör rolüne talip olduğu diktatörlükten demokrasiye geçiş süreçlerinde, Hakikat Komisyonu kurmak için kararname veya kanun çıkarmak konusunda bir sıkıntı yaşanmaz. Yine geçiş sürecinin, bir Hakikat Komisyonu kurulmasını da içerecek şekilde eski rejimin elitleriyle muhalifler arasındaki mutabakata ya da çatışan tarafların anlaşmasına dayandığı durumlarda da, bu konuda önemli bir sorun çıkmaması gerekir. Ancak mutabakat veya anlaşmaya rağmen, taraflardan biri, genellikle de hükümet, çeşitli nedenlerle Hakikat Komisyonu kurulması için gerekli adımları atmaktan kaçınabilir. Bu gibi durumlarda, Hakikat Komisyonu kurulması için başka aktörlerin ve faktörlerin devreye girmesi gerekir. Bunların başlıcalarını da şu şekilde sıralayabiliriz:[184]

1) Hakikat Komisyonu'nun kurulması için kamusal destek, güçlü ve angaje bir sivil toplum;

2) ihlallerin mağdurları için yaygın toplumsal destek, sesi gür ve bağımsız bir medya;

183 Freeman/Hayner, s. 129.

184 Freeman/Hayner, s. 128.

3) sürekli bir uluslararası ilgi ve baskı.

Açık bir geçişin yaşanmadığı, eski rejimin kendi belirlediği çerçevede görünür iktidar mekanizmalarından çekildiği ve geçmişteki insan hakları ihlalleri için herhangi bir mekanizmanın işletilemediği veya iç çatışmaların kesin bir biçimde sona ermediği ama yaygın olmaktan çıktığı, yani bir tür "negatif barış"ın[185] yaşandığı durumlarda da, Hakikat Komisyonu'nun kurulması büyük ölçüde benzer faktörlerin etkisine bağlıdır.

Her iki durumda da, hem Komisyon'un kurulabilmesi hem de işlevini hakkıyla yerine getirebilmesi bakımından, özellikle sivil toplumun sürekli dikkati ve kesintisiz desteği en önemli faktördür. Komisyon'un böyle bir desteğin etkisiyle kurulması, çeşitli toplum kesimlerinin onu sahiplenmesini ve çalışmalarına katılımını da büyük ölçüde teşvik edeceği için, kendisinden beklenen faydaların gerçekleşme şansını da çok yükseltir.[186]

Kuşkusuz Komisyon'un oluşum şekli, üye kompozisyonu, yetkilerinin kapsamı ve niteliği, mali kaynaklarının miktarı, resmî kurumların tutumu gibi faktörler de bir Hakikat Komisyonu'nun başarılı ya da başarısız olmasında önemli rol oynarlar.

Hakikat Komisyonlarına yönelik kuşku ve eleştiriler

Hakikat Komisyonları, ortaya çıkışlarından bu yana, değişik coğrafyalarda geniş çevrelerden ilgi ve kabul gördüler. Örneğin geçmişle hesaplaşma sorununun uzun süre en sıcak odağını oluşturan Latin Amerika'da Hakikat Komisyonlarının, genel olarak, şiddetin nedenlerini ve kaynaklarını ortaya çıkarma, en ağır insan hakları ihlallerini aydınlatma ve sorumluları tespit etme hedefine hizmet etmeleri gerektiği yönünde kuvvetli bir beklenti vardı. Bu hedef çerçevesinde komisyonların çalışmalarının; kurbanların/mağdurların hatırasını canlı tutma, bir

185 "Negatif barış" için bkz. Mithat Sancar, "Kürt Sorununda Barış... Ama nasıl?", *Birikim*, sayı 195, Temmuz 2005, s. 60, vd.

186 Konuyla ilgili daha ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Yasmin Sooka, "The Role Of Civil Society in Dealing With Past And Present Conflicts" (http://www.infid.be/baliconfpaperyasminsooka.html).

telafi politikasının yolunu açma, hukuku hayata geçirme ve insan haklarını doğrudan veya dolaylı ihlal etmiş olanları kamu görevlerinden ayıklama ve böylece hukuk devletini yerleştirme çabalarına önemli katkı sağlayacağı düşünülüyordu.[187]

Gerçekten de, ilk kuruldukları dönemde tam olmasa bile, daha sonraki zamanlarda Hakikat Komisyonları, Latin Amerika'da mağdur çevreleri ve insan hakları örgütleri tarafından adaletin ve toplumsal uzlaşmanın ön şartı olarak görülen "hakikat"i ortaya çıkarma arayışında değerli bir araç haline geldiler.[188]

Başka ülkelerde kurulan komisyonların da dikkate değer başarıları olmuş; incelemeleri, mağdur çevreleri ve insan hakları savunucuları tarafından da beğeniyle karşılanmış, raporları yaygın biçimde okunmuş, hakikate ilişkin tespitleri ikna edici ve adil bulunmuştur. Fakat aynı şeyleri tüm Hakikat Komisyonları için söylemek mümkün değildir. Bazıları, yetki kısıtlaması, politik sınırlamalar, bilgiye ulaşmadaki engeller ya da temel kaynaklardan yoksunluk gibi sebeplerle geçmişin tam ve adil bir hesabını çıkarmaktan ciddi biçimde alıkonulmuş ve hakikatin çok dar bir kesitini rapor etmişlerdir. Bazı durumlarda ise Hakikat Komisyonlarının raporları gizli tutulmuştur.

Bu gerçekler, bazı çevrelerin Hakikat Komisyonu fikrine kuşkuyla yaklaşmalarına neden oluyor. Hakikat Komisyonlarının, geçmiş dönemdeki ihlallere ve acılara dair hakikati ortaya çıkarmaktan çok, hükümetlerin kendilerini meşrulaştırmaya yönelik çabalarına araç kılınabilecekleri şeklindeki kuşku, en yaygın olanıdır. Buna göre, hükümetler, Hakikat Komisyonlarını, kendilerinin yürütmeye pek istekli olmadıkları zor işlerin sorumluluğunu başkalarına havale etmenin bir yolu olarak görebilirler. Bunun için, komisyonları kasten güçsüz bir şekilde yapılandırarak, sonuçlarına sonrada karşı çıkılmasını, örneğin raporlarının itibar görmemesini kolaylaştırabilirler. Böylece, bir yandan geçmişteki ihlaller için hesap mekanizmalarını etkili bir şekilde işletmeyerek sorumluluktan kaçmış, diğer

187 Cuya, s. 36.

188 Aktaran Cuya, s. 35.

yandan da bu ihlallerle ilgili yeterli çalışma yapılmadığı yönündeki eleştirileri etkisizleştirmiş olurlar.

Kuşkusuz, resmî Hakikat Komisyonlarının, geçmişi aklamak ya da geçmişe çizgi çekmek gibi amaçlar için kurulmaları mümkündür. Başka bir deyişle, bir komisyon, devlet tarafından, ülkenin insan hakları politikaları ve uygulamaları hakkında ulusal ve uluslararası kamuoyunda olumlu bir görüntü yaratmaya yönelik manevraların bir parçası olarak da kullanılabilir. Bu yola, daha çok insan hakları karnesini düzeltmesi yönünde uluslararası baskı gören devletler başvururlar.

Geçmişi aklamak amacına hizmet etmesi öngörülen komisyonların tipik örneği, Uganda'da 1974 yılında Devlet Başkanı İdi Amin tarafından, ordu güçleri eliyle gerçekleştirilen kayıplara ilişkin suçlamaları araştırmak üzere kurulan komisyondur. Halkın kayıplar konusundaki tepkisini yatıştırmak ve uluslararası insan hakları örgütlerinin baskısını savuşturmak amacıyla kurulan komisyon, Pakistanlı bir yargıç başkanlığında, Ugandalı iki polis şefi ve bir askerî görevliden oluşmuştur. Komisyon'un raporunda, kayıplardan esas sorumluluğun Kamu Güvenlik Birimi, Devlet Araştırma Bürosu, Amin tarafından kurulan özel güvenlik kuruluşlarında olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Komisyon, polis ve istihbaratın eylemlerini, ordu görevlilerinin de yetki suistimallerini eleştirmiş ve bazı reform önerilerinde bulunmuştur. Raporun sunulmasından sonra, dört komisyon üyesi yaptıkları iş sebebiyle, açıkça devletin hedefi haline gelmişlerdir. Pakistanlı üye hükümetteki işini kaybetmiş, diğer bir üye, hakkındaki uydurma adam öldürme ithamları nedeniyle ölüm cezasına çarptırılmış ve diğeri de, tutuklanmamak için ülkeden kaçmıştır. Devlet güçlerince gerçekleştirilen ihlaller sonraki yıllarda öylesine arttı ki, bunlardan dolayı Amin "Uganda Kasabı" adıyla anılır oldu.[189]

Buna karşılık Şili'deki Komisyon, dar bir görev alanı tanımı dolayısıyla ihlallerin ve faillerin bir kısmını belirleyerek, başka ihlalleri ve faillerin büyük bir bölümünü takibatlardan kurtar-

189 Hayner, s. 608, 611-612.

ma niyeti için örnek sayılabilir; aynı şey, belli ölçülerde Arjantin için de geçerlidir.

Bu gibi durumlarda mağdur/kurban çevrelerinin başta ceza yargılaması olmak üzere başka imkânları devreye sokmaları elbette meşrudur. Üstelik bu yöndeki çabalar, Hakikat Komisyonlarını onların kurulmasına onay ve destek veren güçlerin gizli niyetlerinin aksine, geçmişe çizgi çekmek yerine hesaplaşmayı derinleştiren bir faktör haline de getirebilir. Nitekim Şili ve Arjantin'de böyle olmuş, komisyonların varlığı, başka yöntem ve imkânların kullanılmasını gereksizleştiren ya da engelleyen bir durum olarak kabul edilmemiş, tam tersine komisyonların raporlarındaki tespitler geçmişle hesaplaşma mücadelesinin meşruluğunu pekiştirmiş, raporlarda yer alan bilgiler de ceza yargılamasının harekete geçirilmesi ve sınırlı ölçülerde de olsa başarıya ulaşması için önemli bir dayanak oluşturmuştur.[190]

Hakikat Komisyonlarının değeri hakkında bir değerlendirme

Somut komisyonların başarı ya da başarısızlıklarının ötesinde, genel olarak Hakikat Komisyonları fikri, geçmişle hesaplaşmada bir bakış açısı değişikliğini de beraberinde getirdi. Bu fikir ve fikrin başarılı örnekleri, özellikle de Güney Afrika deneyimi, her şeyden önce, geçmişle hesaplaşmanın merkezini yeniden tanımlamayı sağladılar; fail merkezli değil, "mağdur merkezli" bir çalışma tarzının tanınıp yerleşmesinde çok önemli rol oynadılar. Komisyonlar, bireysel intikam ve yasadışı misilleme eğilimleri dışında bir alternatif oluşturulmasında da etkili oldular. Geçmişte yapılan haksızlıkların adını koymak, devlet terörünü belgelemek, acıyı kamusallaştırıp paylaşmak, mağdurları korur ve güçlendirir. Fiilin kamuya açıklanması, resmen haksızlık olarak tanınması ve mahkûm edilmesi; bireysel travmanın aşılmasında ve mağdurların rehabilitasyonunda küçümsenmeyecek bir rol oynar.

---

190 Bronkhorst, s. 40-41.

Mağdur merkezli hesaplaşma yönteminde, mağdurların ifadelerine fiil/suç hakkında hüküm gücü tanınır ve onların yaslarına kamusal alan ve araç tahsis edilir.[191] Burada, mağdurun ifadesi hakikatin şartı ve hükmün temelidir. Sözün kendisi, kendi başına cezalandırma gücüne sahip bir merci konumundadır.[192] Tazminat ve rehabilitasyon gibi maddi telafiler dışında, bu yolla gerçekleşen toplumsal telafi, mağdur merkezli bir adalet anlayışının alanını genişletir.

Öte yandan diyaloga dayanan araştırma yöntemini başarıyla kullanan Hakikat Komisyonları, geniş bir toplumsal kabul görürler. Sembolik temsile dayalı kamusal müzakere forumu olarak, toplumsal barışa ve bütünleşmeye ciddi katkı sağlarlar.

Bu bağlamda, Hakikat Komisyonları, kolektif hafızanın müzakereci ve olabildiğince çok insanı kapsayan iletişimsel bir tarzda yeniden belirlenmesinde ve kolektif kimliğin bu temelde yeniden tanımlanmasında güçlü bir hareket noktası olabilirler.[193]

Bu nedenlerle, Hakikat Komisyonlarını geçmişle hesaplaşmada son derece önemli bir yöntem olarak görmeye devam etmekte herhangi bir isabetsizlik yoktur. Ancak bunu yaparken, bu yöntemin potansiyelini ve sınırlarını gözden kaçırmamaya, misyonunu abartmamaya ve beklentileri gerçekçi tutmaya da dikkat etmek gerekir. Unutulmamalıdır ki, Hakikat Komisyonu, geçmişle hesaplaşmada kullanılabilecek araçlardan sadece bir tanesidir ve başarısı da pek çok faktörün etkisine ve etkileşimine bağlıdır. Özellikle geçmişiyle hesaplaşmaya yöneltilmek istenen ülkedeki karmaşık dengeleri, geçmişteki ihlal ya da çatışmaların çok yönlü dinamiklerini hesaba katmadan, komisyon fikrine soyut bir "sihirli güç" atfeden yaklaşımların;

---

191 Arenhövel, *Demokratie und Erinnerung*, s. 41.

192 Cornelia Vismann, "Menschenrechte: Instanz des Sprechens – Instrument der Politik", Hauke Brunkhorst (ed.), *Demokratischer Experimentalismus*, Frankfurt am Main, 1998, s. 288.

193 Thomas Fischer, "Die Rekonstruktion politischer Gewalt. Zur Rolle von Wahrheitskommissionen in Lateinamerika", Thomas Fischer/Michael Krennerich (ed.), *Politische Gewalt in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 2000, s. 261.

boşlukta kalma, başka hesaplaşma yöntemlerinin tartışılmasını engelleme ve hayal kırıklığına uğrama gibi sonuçlarla karşı karşıya kalmaları ihtimali çok yüksektir.

GEÇMİŞLE HESAPLAŞMADA HUKUKUN ROLÜ

Hukuk fikri ve hukuksal araçların geçmişle hesaplaşmada oynayabilecekleri roller, hesaplaşma meselesinin hangi şartlarda ve hangi aşamalarda gündeme geldiğine bağlı olarak değişirler. Örneğin, bir devletlerarası savaştan veya bir diktatörlüğün devrilmesinden sonra işletilecek hesaplaşma sürecinde, öncelikle sorumlululara ve işbirlikçilere nasıl davranılacağı sorusuna cevap aranacaktır. Bu soruya verilecek cevaplar, çok büyük ihtimalle geçiş sürecinin bir iç savaşı izlediği şartlarda farklı olacaktır. Bütün bu durumlarda, hukuksal tartışma esas olarak ceza hukukuna odaklanır.

Buna karşılık, özellikle dikatörlüklerden demokrasiye geçiş deneyimlerinde veya Güney Afrika'da olduğu gibi diktatörlükten öte yıkımlar yaşatan bir sistemin tasfiyesinde, "yeniden yapılanma" adı altında kapsamlı hukuksal düzenlemeler yapma ihtiyacı ve/veya isteği söz konusu olur. Bu durumlarda, hukuk tartışmasının ceza hukuku çerçevesini çok aşan, neredeyse hukukun bütün alanlarını içeren bir kapsam ve derinlik kazanması kaçınılmazdır.

Bu kitabın, başta belirlediğimiz çerçevesi, bütün bu boyutların ayrıntılarına girmek bir yana, ana hatlarını bile irdelemeye izin vermez. Burada, geçmişle hesaplaşma tartışmalarında üzerinde en çok durulan konuların en önemli unsurlarını ele almakla yetinmek zorundayız.

Genel olarak hukukun imkânları ve sınırları

Hukuk, geçmişi biçimlendirip düzene sokma fikrine yabancıdır. Esasen geçmişin tamamlanmış ve halledilmiş olması tasavvuru, hukukun doğasında vardır. Bu nedenle geçmişle hesap-

laşma "geçmişi halletme" olarak anlaşılacak olursa, bu konuda hukukun oynayabileceği bir rol olduğunu söylemek çok zor. Örneğin ceza yargılaması, geçmişi yeniden biçimlendiremez, daha iyi bir hale de getiremez. Geçmişin suskunlukla geçirilmesi veya ceza yargılamasının hiç ya da gereği gibi işletilmemesi, eski suçun yapısında bir değişikliğe yol açmaz, fakat yeni bir suça vücut verebilir. Tersi durumda, yani geçmişteki suçlar için cezai takibatın gereği gibi yapılması, ikinci suçu önler, ama birinci suçun ağırlığını değiştirmez.

Ancak hukuk, toplumun ve devletin geçmişe dair yapmak istediği her şeye koşulabilir. Geçmişi unutma ya da bastırma politikaları hukukla desteklenebileceği gibi, hatırlama ve hesaplaşma politikalarında da hukuk önemli rol oynayabilir. Ceza yargılaması, telafi ve tazmin, Hakikat Komisyonları, bu politikalara dayanak oluşturabilecek başlıca hukuksal yöntemleri oluştururlar. Buna karşılık geçmişle ilgili tartışmaları yasaklamak ve af, bastırma politikalarında en çok başvurulan yollardır. Aynı şekilde, geçmişin bugünü belirlemesi konusunda da çeşitli hukuksal imkânlardan yararlanılabilir; geçmişe temel oluşturan zihniyet ve kurumların anayasal ve yasal yollarla korunması gibi.[194]

Geçmişi yaratan ve yaşatan zihniyetin anayasaya, yasalara, yargı pratiğine yansıma şekli geçmişle hesaplaşmanın seyrini de etkiler. Bu nedenle, eski sistemin hukuksal alandaki bütün etkileriyle uğraşmak, bu etkileri bertaraf etmek, geçmişle hesaplaşmanın hukuksal boyutuna dahildir.

Geçmişteki deneyimler, geçmişin zihniyetinin bugüne taşınması ve bugün de sürdürülmesi yönünde kullanılabileceği gibi, geçmişin tekrarını önlemek amacıyla da değerlendirilebilir. Birinci durumda geçmişin sürekliliği söz konusudur; geçmiş, henüz geçmemiştir. Bu şartlarda, geçmişle hesaplaşma bakımından, geçmişin bugün üzerindeki egemenliğini kırma çabası öncelikli hale gelir. İkinci durumda ise, geçmiş esas itibariyle geçmişte kalmıştır, ama geçmişin bugüne sarkan etkileri ve bu etkilerin devamı için uğraşan güçler vardır. Hukuksal he-

194 Schlink, Die Bewältigung von Vergangenheit durch Recht, s. 91-92.

saplaşma, geçmişin deneyimlerini bu etkilerle ve bunların arkasındaki güçlerle mücadelede bir meşruluk ölçütü haline getirme çabasına yoğunlaşır.[195]

Ceza ve hukuku

Geçmişle hesaplaşmanın hukuksal boyutu kısaca aktardığımız bu unsurları içermekle beraber, geçmişle hesaplaşma söz konusu olduğunda, akla ilk gelen hukuk dalı ceza hukukudur. Ceza hukuku, burada "yargısız infaz" ve "kapsamlı genel af" gibi iki uç seçeneğin ortasında değişik imkânlar sunan verimli bir alan olarak durur.

Yargısız infaz

Özellikle bir işgalin ardından düşmanla işbirliği yapmış olanların ve bir diktatörlüğün çöküşünden sonra eski rejimin başlıca sorumlularına nasıl davranılacağı konusunda, akla gelen ve çeşitli ülkelerde uygulanan yöntemlerden biri, "şiddet yoluyla siyasal temizlik" ve bunun bir unsuru olarak "yargısız infaz"dır. Burada, hukukun ve insan hakları değerlerinin tamamen askıya alındığı bir geçiş dönemi, radikal bir temizlik ve hesap görme söz konusudur.

Yargısal mekanizmaları devreye sokmadan linç ve infaz yöntemleriyle gerçekleştirilen "temizlik operasyonları"na, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından bazı Avrupa ülkelerinde rastlıyoruz. Yargısız infazların en yoğun yaşandığı ülkelerin başında Fransa ve İtalya gelir. Örneğin Fransa'da bu yöntemlerle öldürülenlerin sayısı 10 ilâ 20 bin arasında tahmin ediliyor. Aşağıda ayrıca ele alacağımız gibi, İtalya'da da binlerce kişi bu yöntemle öldürüldü.

Ancak yargısız infazlar, bu ülkelerle sınırlı kalmadı; aynı boyutlara uşamasalar da başka ülkelerde de yaşandı.[196] Örneğin

195 Arenhövel, *Demokratie und Erinnerung*, s. 32-33.

196 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. *Die politischen Säuberungen in Westeuropa am Ende des Zweiten Weltkrieges in Deutschland, Österreich, Belgien, Däne-*

Yugoslavya'da, özellikle Hırvatlara ve Alman kökenli topluluklara yönelik yargısız infaz uygulamalarına on binlerce civarında insanın kurban gittiği yönünde ciddi iddialar var.[197]

Yakın zamandan bir örnek olarak, Ruanda'da maruz kaldıkları vahşi soykırımdan sonra yönetimi ele geçiren Tutsilerin Hutulara karşı giriştikleri geniş çaplı linç ve yargısız infaz eylemleri gösterilebilir. Bu olaylarda, bazı çevrelere göre, 200 bin civarında insan hayatını kaybetti.

Yargısız infaz, her ne kadar daha çok öldürme eylemlerini çağrıştırırsa da, başka yöntemleri de bu kapsamda değerlendirmek gerekir. Yargılama yapılmadan özgürlükten veya kamu haklarından yoksun bırakma, işten çıkarma, ekonomik faaliyetlerden alıkoyma gibi uygulamalar da bu çerçeveye girer. Bu tür uygulamalara, 1944-1948 yılları arasında çeşitli Avrupa ülkelerinde değişik biçim ve yoğunluklarda başvuruldu.

Farklı bir konumda olmasına rağmen, Almanya'da yaşananlar da, haklılık ve yerindelik tartışmasından bağımsız olarak, öldürme dışındaki yargısız infaz pratiklerine örnek verilebilir. İşgal kuvvetleri, Almanya'da ilk etapta yaklaşık 430 bin kişiyi tutuklayarak kamplara koydular. Bunların çok büyük bir kısmını NSDAP'ye üye olanlar ile Nazi devlet aygıtında görev yapanlar oluşturuyordu. Savaş suçlusu olarak görülenler için özel kamplar kurulmuştu. Postdam Konferansı'nda alınan "Nazi Parti liderleri, etkili Nazi taraftarları ve Nazi örgütlerini yönetenler ile işgal için tehlike arz edenlerin tutuklanıp kamplara konacakları" yönündeki karar uyarınca, bu kişiler bir ile üç yıl arasında değişen sürelerde kamplarda tutuldular.[198]

Doğu Almanya'da, daha doğrusu o zamanki adıyla Sovyet İşgal Bölgesi'nde 1946 yılı sonuna kadar 400 bin civarında "aktif faşist"in idare ve ekonomi alanlarından uzaklaştırıldığı

---

mark, Frankreich, Großbritannien, Italien, Luxemburg, Norwegen, den Niederlanden und der Schweiz, Oldenburg, 1966.

197 Bkz. Helmut Quaritsch, "Theorie der Vergangenheitsbewältigung: Roman Schnur in Freundschaft zum 65. Geburtstag am 20. Oktober 1992", *Der Staat*, 1992, sayı 31, s. 521.

198 Quaritsch, s. 533-534

belirtiliyor. Berlin ve Mecklenburg'taki tasfiyelerin buna dahil olmadığı dikkate alınırsa, sayının çok daha yüksek olduğu ortaya çıkar.[199]

Yargısız infaz uygulamalarında hukukun bütünüyle intikama feda edildiği, "başka tür bir adalet" fikriyle temellendirilen bir durum söz konusudur. Ancak bu yöntem, bir yandan, geçmişle hesaplaşma sorununu basit bir "temizlik operasyonu"na indirgeme riskini taşırken; çok daha önemli olarak, geçmişle hesaplaşmadan beklenen toplumsal barış ve demokratik istikrar gibi hedeflerin tam aksi sonuçlara yol açar. Örneğin Yugoslavya'nın çöküşü sırasında yaşanan boğazlaşmalarda, geçmişteki bu uygulamalardan beslenen intikam duygularının da rol oynadığı kabul edilir. Ayrıca linç ve intikam eylemleri Ruanda'da geçmişle hesaplaşma sürecini zedeleyen önemli faktörler arasında gösterilir.

Af

Diktatörlükten demokrasiye, iç savaştan barışa geçiş dönemlerinin en tartışmalı konularından birini af oluşturur. Geçmişle hesaplaşmanın cezalandırma boyutunu değişik ölçeklerde devre dışı bırakan af, esas olarak yeni bir başlangıç yapmak için geçmişe çizgi çekme ihtiyacıyla açıklanır.

Diktatörlüklerden demokrasiye geçiş süreçlerinin çoğunda af, geçişin bir ön şartı olarak dayatılmak istenir. Özellikle geçiş sürecinin müzakerelerle gerçekleştiği durumlarda, genellikle eski rejimin yönetici kadroları kendi dönemlerinde işlenen suçlar için af çıkarılmasını veya daha önce kendileri tarafından çıkarılan affın tanınmasını, yönetimi devretmenin bir şartı olarak dayatırlar. Bu durumun tipik örneği, aşağıda ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz Şili deneyimidir. Güney Afrika'daki geçiş müzakereleri sırasında da ırkçı rejimin temsilcileri, şartsız ve kapsamlı bir affı en önemli talep olarak masaya getirmiş ve buna uygun düzenlemeler yapılmasını sağlamışlardı. Ancak,

199 Quaritsch, s. 528.

yine aşağıda göreceğimiz gibi, yeni yönetim "Hakikat Komisyonları" hamlesiyle, affın kapsamını ve şartlarını başta öngörülenden çok farklı bir hale sokmayı başarmıştır.

Bir geçiş şartı olarak dayatıldığı ülkelerde af, diktatörlükler döneminde işlenen ağır insan hakları ihlallerini cezasız bırakma sonucunu doğurduğu, geçişten sonra önemli tartışmalara neden olur. Mağdur çevreleri ve insan hakları örgütleri, geçmiş dönemde çıkarılan afların geçersiz sayılması için yoğun mücadele yürütürler. Mahkemeler, sık sık affın geçerliliği sorunuyla uğraşmak zorunda kalırlar. Yönetici elitler ise, ordunun yeniden müdahale ihtimalini öne sürerek affın geçerli kalması için çaba harcarlar. Ancak özellikle Şili ve Arjantin örnekleri, af yasalarının, geçmişle hesaplaşmayı zorlaştırmalarına rağmen, engelleyemediklerinin başarılı kanıtları olarak gösterilebilirler.

Geçmişin ihlallerinden dolayı hesap verme ya da sorma, sadece hukuksal anlamında suç ve ceza boyutlarından ibaret bir mesele değildir. Fiillerin cezalandırılması imkânını ortadan kaldırmaya yönelik bir tasarruf olarak af, ahlaki ve siyasi sorumluluğun yapısına ve geçerliliğine etki etme kudretine sahip değildir.[200]

Öte yandan, af ile bağışlama arasında da bir ayrım yapmak gerekir. Af, devletin belli bir kişi grubunu veya belli suçları cezai takibattan muaf tutma konusunda devletin bir tasarrufunu ifade eder. "Bağışlama"da ise, mağdurun bireysel bir kararı söz konusudur. Bu nedenle, devletin belli kişi ve suçları affetmesi, mağdurların da onları bağışlaması sonucunu doğurmaz. Mağdurların bağışlaması olmadan toplumsal uzlaşmayı sağlamak ise çok zordur. Geçmişle hesaplaşmanın hedeflerinden biri de, tek tek mağdurların veya mağdur gruplarının failleri bağışlayabileceği şartları yaratarak; yani geçmişteki suçları mümkün kılan yapıları değiştirerek, bu suçların faillerini yargılayarak ve mağdurları tatmin ederek toplumsal uzlaşmayı sağlam temeller üzerine kurmaktır.

---

200 Af ile sorumluluk arasındaki ilişkinin karmaşık boyutları hakkında bkz. Peter Krapp, "Amnesty: Between an Ethics of Forgiveness and the Politics of Forgetting", *German Law Journal*, cilt 6, sayı 1 (Ocak 2005), s. 185 vd.

Diktatörlükten demokrasiye geçişten farklı bir sürecin yaşandığı iç savaş ya da yaygın iç çatışma deneyimlerinde, affa biçilen işlev ya da aftan beklenen etki de çok daha başkadır.

İç savaşlar, genellikle ya taraflardan birinin mutlak üstünlüğü ve kesin zaferiyle ya da doğrudan veya dolaylı müzakereler sonucunda varılan anlaşmayla sona ererler. Birinci ihtimalde af, kazanan tarafın iradesine ve siyasal hesaplarına bağlı bir konuyken; ikinci durumda, genellikle çatışmaları sona erdirme müzakerelerinin bir parçası ve geçiş sürecini başlatmanın bir şartı olarak gündeme gelir.

İç savaş boyutuna ulaşmayan, bir örgütün silahlı mücadelesiyle ortaya çıkan yaygın çatışmalarda da af, başka tedbirlerle birlikte, örgütün silah bırakmasını teşvik etmek suretiyle, çatışmaları sona erdirmede önemli rol oynayabilir.

İç savaş ve yaygın iç çatışma durumlarında affın şartları ve muhtemel sonuçları konumuzun dışında kaldığı için, bu bahsi daha fazla uzatmıyoruz.

Yargılama

İnsanlık suçlarından veya ağır insan hakları ihlallerinden oluşan bir geçmişle hesaplaşma gündeme gelince, bu suç ve ihlallerden sorumlu olanların yargılanıp cezalandırılması da doğal olarak en öncelikli talep veya ihtiyaçlardan birini oluşturacaktır. Suçların tespiti, faillerin araştırılması ve yargılanıp cezalandırılması, geçmişle hesaplaşmanın önemli boyutlarından biridir.

Bununla beraber, yargılama ve cezalandırma, geçmişle hesaplaşmanın önemli olduğu kadar, müşkül ve hassas bir boyutudur da. Bu boyut, eski rejimde devlet eliyle veya devletin bilgisi ve onayı dahilinde ya da devlet politikasına dayanılarak veya en azından bu politikadan teşvikle işlenen suçların ve insan hakları ihlallerinin faillerini yargılayıp cezalandırmaktan oluşur. Dolayısıyla yargılama ve cezalandırma, mağdur/kurban merkezli olmaktan önce ve daha fazla fail merkezli bir hesaplaşma faaliyetidir.

Geçmişle hesaplaşma bağlamında ceza yargılaması yoluna başvurulduğunda da, herhangi bir ceza yargılamasında karşılaşılabilecek soruların yanıtlanması gerekir: Fiil nedir, failler kimdir, ceza nasıl belirlenecektir? Geçmişle hesaplaşmada bu sorulara cevap bulmak, olağan ceza yargılamalarına göre çok daha zordur. Çünkü geçmişle hesaplaşma bağlamında ceza yargılaması yolunun işletildiği durumlarda, "normal" değil, "devletsel suçlar" söz konusu olur. Bunlar, devlet adına, devlet için, bazen devletin hukukuna uygun veya emir üzerine işlenmiş suçlardır. Bu nedenle geçmişle hesaplaşmada, ceza yargılamasına konu edilmek istenen fiillerin en azından bir bölümünün, eski düzenin hukukuna uygun olması ihtimali yüksektir ve faillerin belirlenmesi kolay değildir.[201]

Öte yandan askerî diktatörlüklerin hemen hepsi, iktidarı bırakmadan/bırakmak zorunda kalmadan önce kendi yönetimleri altında gerçekleşen insan hakları ihlallerinden dolayı, resmî ve gayri resmi görevlilerden oluşan faillere "cezasızlık" güvencesi sağlamak amacıyla af yasaları çıkardılar. Ayrıca askerî yönetimlerin uzun sürdüğü ülkelerde, suçların zamanaşımına uğraması ve cunta dönemlerindeki ihlallere ilişkin delillerin de karartılmış olması muhtemeldir. Bu ve benzeri nedenlerden hareketle, geçmişle hesaplaşmada ceza yargılamasının gerekliliğine ve yararına şüpheyle yaklaşanların sayısı az değildir.

Bunun dışında, cezai kovuşturma ve yargılama fikrine, başka nedenlerle sıcak bakmayanlar da vardır. Bu yaklaşımın sade ve açık bir anlatımı olduğu için Heribert Adam'ın görüşlerini özetle aktaralım: Ağır insan hakları ihlallerinin sorumlularını yargılamak, çoğu zaman kazanan ve kaybedenlerin açıkça belli olmasını gerektirir. G. Afrika veya Şili'deki gibi denge (pat) durumlarında, tarihsel uzlaşma arayışları kendini dayatır. Bu durumlarda, yargılama ve cezalandırmanın şiddet veya baskı ortamına yeniden dönmeye yol açacağından kaygılanılır. Diktatörlerin bir an önce yönetimi devretmelerini isteyenler, onları yargılama ve cezalandırmayla tehdit etmekten kaçınmalıdır-

201 Bkz. König, Von Diktatur zur Demokratie, s. 382.

lar; aksi takdirde iktidara daha inatçı bir şekilde sarılırlar. Yargılama ve cezalandırmada ısrar eden bir "adalet köktenciliği", diktatörlere cezasız kalma veya sürgüne gitme seçenekleri yerine iktidarda kalıp baskıya ve vahşete devam etmekten başka yol bırakmaz. Korkunç diktatörlerin vahşi uygulamalarının cezasız kalması ne kadar üzücü olursa olsun, dönüşümü mümkün olduğunca hızlandırmak için çoğu zaman böyle pragmatik bir cezasızlık politikasından başka çare yoktur.[202]

Buna karşılık ceza yargılamasının gerekli ve yararlı olduğunu savunanlar şu dört gerekçeye dayanırlar:[203]

1) Ceza yargılaması sürecinde, ağır suçlar ve failleriyle birlikte, bunların mağdurları da belirlenir. Mağdurluğun yargısal yolla tanınması, aynı mağdurların acılarının kabul edilmesi anlamına gelir. Acının resmen tanınıp kabul edilmesi, mağdurların travmayla baş etmelerini kolaylaştıran önemli faktörlerden biridir.

2) Ceza davaları, geçmişin işlenmesine ve aydınlatılmasına çok önemli katkılarda bulunurlar. Bu davalarda yapılan tanıklıklar ve itiraflar, ortaya konan belgeler, geçmişin aydınlatılmasında çok önemli rol oynarlar. Örneğin, soruşturma ve yargılama aşamalarında ortaya çıkarılan belgeler, sanık ve tanık beyanları; geçmişin işlenmesi, hakikatin öğrenilmesi ve gelecek kuşaklara aktarılması konusunda çok değerli malzemeler sunarlar.

Nürnberg yargılamaları, bu açıdan çarpıcı bir örnektir. Bu yargılamaların en önemli amaçlarından biri, Nazilerin işlediği soykırım ve diğer korkunç suçlara ilişkin kalıcı ve çürütülemez kanıtları ortaya koymak; böylece kesintisiz bir evrensel hatırlamanın temelini atmaktı. Yargılamaların bu amaç bakımından başarılı olduğu şüphe götürmez. Bugün bile dava dosyaları, tarihsel araştırmalar için son derece verimli ve vazgeçilmez bir kaynak durumundadır.

3) Ceza davaları, yeni bir dönemin başladığını ve bu dönemde geçmiştekilerden farklı normların geçerli olduğunu

202 Adam, s. 17-18.

203 Bu argümanlar için bkz. König, Von Diktatur zur Demokratie, s. 382.

gösterme ve bunu kamusal bilince işleme konusunda da önemli işlev görürler.

4) Ceza davalarının bir işlevi de, caydırıcılıktır. Geçmişin suçlarından sorumlu olanların cezalandırılması, geçmişin tekrarını önleyici bir etki yaratır.

5) Ceza davaları, intikama bir alternatif oluşturmak suretiyle, şiddet döngüsünün kırılmasını sağlarlar; böylece uygarlaştırıcı bir etki yaratırlar.

Ceza yargılamasının gerekliliğini savunanlar ve bunda ısrar edenler, esas olarak eski yönetim zamanında uygulanan baskı ve zulüm politikalarının mağdurları, bunların yakınları ve merkezinde insan hakları örgütlerinin yer aldığı "demokrasi güçleri" diye adlandırılabilecek çevrelerdir. Buna karşılık, eski yönetimin siyasal programını yeni şartlarda ve farklı yöntemlerle devam ettirmek isteyen çevreler ile yeni dönemin iktidar elitlerinin büyük bir kısmı, ya ceza yargılamalarına karşı çıkarlar ya da göstermelik yargılamalarla yetinmeyi tercih ederler. Aşağıda göreceğimiz gibi, bu ayrışma özellikle Latin Amerika ülkelerinde çok belirgindir.

Geçmişle hesaplaşmanın tam anlamıyla hedefine ulaşması isteniyorsa, geçmişteki suçlardan ve ihlallerden sorumlu olanların yargılanması ve cezalandırılmasına karşı çıkmak inandırıcı olmaz. Yoğun ve ağır insan hakları ihlallerinin yargısal yolla işlenmesi konusundaki engellerin çokluğu ve başarılı örneklerin azlığı, bu yolun meşruluğunu ve gerekliliğini sorgulamayı ve bu talepten vazgeçmeyi haklı kılmaz. Geçmişle hesaplaşma mücadelesi, bugünün insan hakları sorunlarıyla doğrudan bağlantı içindedir; bunun bir parçası olarak "cezasızlığa" (*impunidad*) karşı mücadele de, insan haklarını yerleştirme mücadelelerinin temel unsurlarındandır. Çünkü eski rejimin ihlallerini cezasız bırakmak, bugünün hukuksal ve moral normlarını demokratik temelde oluşturmaktan feragat etmek anlamına gelir.

Esasen ceza yargılamasına tereddütle yaklaşanlar veya bütünüyle karşı çıkanlar, az ya da çok, açık ya da örtülü bir biçimde, geçmişin üstüne çizgi çekme niyetini de taşırlar. Ancak,

ceza yargılamasına karşı ileri sürülen argümanları, salt bu niyetler açısından ele almak ve tartışmasız reddetmek de yüzeysel bir yaklaşım olur. Bu nedenle, geçmişle hesaplaşma politikasının başarılı olabilmesi için ceza yargılamasının işlevini çok yönlü bir yaklaşımla iyi değerlendirmek ve buna göre tutum takınmakta yarar vardır. Burada özellikle dikkat edilmesi gereken husus, geçmişle hesaplaşmayı ceza yargılamalarına indirgeme sonucunu doğuracak, mahkemelere gereğinden fazla misyon biçen tek yanlı yaklaşımlara saplanıp kalmaktan kaçınmaktır. Mendez'in de vurguladığı gibi, yargılamalar, hakikate katkıda bulunurlar, ancak kendi doğalarına uygun amaçlarla kullanıldıkları sürece. Bunları "tarihî karar mevkii"ne çekmek veya uzun süredir devam etmekte olan politik, sosyal ve ideolojik çatışmaları durdurmaya yarayacak bir araç haline getirmek yönündeki her çaba çifte başarısızlık riskine götürür; bir taraftan alay edilecek bir adalet, diğer taraftan yapay ve tatmin etmeyen bir hakikat şeklinde sonuçlanabilir. Mahkeme tarih dersleri için kullanıldığında, göstermelik yargılama riski çok da uzak değildir. Bu göstermelik yargılamalar iyi bir politika olabilir, ama iyi politika mutlaka hakikate hizmet etmez. Aslında, tarihteki bir anlaşmazlığı, yargılamalar yoluyla halletmeye çalışmak gereksizdir, çünkü tarih asla tüm tartışmaları sonlandıracak bir etkiyle resmen yazılamaz.[204]

Arjantin'in askerî diktatörlükten sonraki ilk seçilmiş devlet başkanı olan Raul Alfonsin bu durumu oldukça yalın bir ifadeyle dile getirmişti: "Son tahlilde ceza sadece bir araçtır, üstelik bir kolektif vicdan oluşturmak için yegâne ve en önemli araç da değildir."[205]

Ceza hukukunun geçmişle hesaplaşmada önemli bir araç olduğunu savunan Wertgen de, geçmişle hesaplaşmayı sadece ceza hukukuna havale etmeye karşı uyarıda bulunur. Wertgen'e göre, geçmişle hesaplaşmanın bir unsuru olarak ceza hu-

204 Mendez, s. 22-23.

205 Gary Smith, "Ein normatives Niemandsland? Zwischen Gerechtigkeit und Verôhnungspolitik in jungen Demokratien, Gary Smith/Aishai Margalit, *Amnestie oder die Politik der Erinnerung*, Frankfurt am Main, 1997, s. 14.

kuku, bir yandan suçun araştırılıp tespit edilmesini, böylece faillerin cezalandırılmasını sağlarken; diğer yandan geçmişle toplumsal hesaplaşmaya da katkı yapar. Ancak bu son işlevin gerçekleşebilmesi için, ceza yargılamasının genel bir öğrenme süreciyle bütünleştirilmesi gerekir. Nürnberg yargılamaları, bu açıdan başarılı bir örnektir.[206]

Bununla beraber, ceza yargılamasına odaklanmış bir hesaplaşma, çoğu zaman geçmişin suçlarını bireysel sorumluluğa indirgeme ve suçların siyasal, kültürel, moral kaynaklarının geniş bir şekilde sorgulanmasını bloke etme riskini de beraberinde getirir; yargılamaların bitmesiyle de geçmişin hesabının görüldüğü, dolayısıyla geçmişe çizgi çekilmesi gerektiği algısının yerleşmesine elverişli bir hava yaratılabilir. Oysa vahşet pratiklerine dayalı bir yönetimden kurtulmak, sadece fiilî egemenlik yapılarından ve bunların kişisel taşıyıcılarından değil, bu yapıya hayat veren değer tasarımlarından ve davranış biçimlerinden kurtulmak olarak anlaşılmalıdır.

Öte yandan, yargılamalar genellikle tüm ihlal fiillerini ve bunların sorumlularını kapsamaz. Nürnberg'te yargılananların sayısı, bu konudaki en çarpıcı, aynı ölçüde hazin örnektir. Bu durumda, mahkeme önüne çıkarılmayan herkes, bir şekilde aklanmış olmaktadır. Agamben'in dediği gibi, "Gerekliliklerinin ve yetersizliklerinin çok açık olmasına karşın (sadece birkaç yüz kişiyi kapsamışlardır) bu duruşmalar, Auschwitz sorunu çözüldü düşüncesinin yaygınlaşmasına hizmet etmiştir. Kararlar onaylanmış, suç delilleri kesin olarak saptanmıştır. Ama hukukun sorunu çözmediğinin, bilakis sorunun bizatihi hukukun sorgulanmasını, hukuku kendi çöküşüne sürükleyecek sorgulanmasını gerektirecek denli büyük olduğunun anlaşılması, nadir zihin açıklıkları dışında, neredeyse yarım yüzyıl sürmüştür."[207]

Ruanda'daki soykırım vahşetinden sonra da ceza yargılaması konusunda benzer sorunlar yaşandı. Ruanda'da cezaevlerin-

206 Wertgen, s. 306.

207 Giorgio Agamben, *Auschwitz'den Artakalanlar. Tanık ve Arşiv*, çev. Ali İhsan Başgül, Bağımsız Kitaplar Yay., Ankara, 2004, s. 19-20.

de tutulan soykırım sanıklarının sayısı, değişik kayıtlara göre 115-130.000 arasında değişiyordu. Düzenli ceza mahkemeleri, bu kadar yüksek sayıdaki sanığın yargılanması konusunda çok yetersiz kaldılar. Bu sorunla baş edebilmek için, düzenli mahkemelerin yanında, Türkçe'ye "çayır mahkemeleri" olarak tercüme edebileceğimiz geleneksel "gacaca mahkemeleri" de devreye sokuldu.[208]

Gacaca mahkemeleri, münhasıran soykırım suçuna bakmakla yetkili cezalandırma yetkisine sahip Hakikat Komisyonları olarak da nitelenebilirler. En küçük yerleşim birimlerinde bile kurulabilen bu mahkemelerin sayısı yaklaşık 11.500 olarak tahmin ediliyor. Bu rakam, düzenli mahkemelerin toplamının çok üstündedir.[209]

Gacaca mahkemelerinde duruşmalar, yerli halkın katılımıyla yürütülür. Yargıçlar, savcılar ve savunmanlar bu insanlardan seçilir. Bu yargılamalarda, hüküm vermekten çok, meydana gelen olaylar hakkında birlikte konuşmak önem taşır. Kurbanların ve hayatta kalanların yakınlarıyla yüzleşme sayesinde, bir yandan faillere eylemlerinin etkileri gösterilmek, bir yandan da diğerlerine faillerin de birer insan olduklarını, çeşitli nedenlerin, özellikle grup baskısının etkisi altında hareket ettiklerini görme imkânı sunulmak istenir. İlk adımın faillerden gelmesi gerektiği konusunda bir görüş birliği vardır. İtiraflar, cezada büyük indirimlerle ödüllendirilir.[210]

Bütün iyi niyetli çabalara rağmen, bu sistemin iyi işlediğini söylemek çok zor. Bir defa, Hutuların büyük çoğunluğu bu mahkemelere ilgi göstermemiş, duruşmalarda konuşmak yerine suskunluğu tercih etmiştir. Bu tutum, faillerin sadece Hutular, kurbanların da sadece Tutsiler olduğu şeklindeki resmî

208 Anne M. Pitsch, "The *Gacaca* Law Of Rwanda: Possibilities And Problems in Adjudicating Genocide Suspects", (http://www.cidcm.umd.edu/ afrtel/research/papers/gacaca_assessment_journal.pdf)..

209 Patrick Fullerton, "Trying Genocide Through Gacaca", (http://www.gjp.ubc.ca/_media/srch/ 030613genocide_through_gacaca.pdf).

210 Anuradha Chakravar Ty, "Gacaca Courts in Rwanda: Explaining Divisions within the Human Rights Community", (www.yale.edu/yjia/articles/Vol_1_Iss_2_Spring2006/chakravarty223.pdf).

bakış açısına bir tepki olarak niteleniyor. Buna göre, resmî yaklaşım, soykırımın yıllarca süren ve her iki tarafın da ağır suçlar işlediği bir iç savaşın parçası olduğunu gözden kaçırıyor.[211] Kurban ve fail konumlarının mutlaklaştırılmasının, özellikle etnik temele dayanan çatışmaların ardından, çok tehlikeli sonuçları olabileceğinin bir örneği söz konusudur burada. Bu ise, şiddet-karşı şiddet sarmalının yeniden işlemeye başlaması için uygun bir zemin sunar.

Gacaca mahkemeleri deneyimi, ceza hukukunun yetersiz kaldığı durumlarda, farklı adalet mekanizmaları arayışlarının da çoğu zaman başka sıkıntılar doğurduğuna bir örnektir. Bu yöntemle "adalet"in sağlanıp sağlanamayacağı, soykırım gibi suçların sonuçlarıyla baş edilip baş edilemeyeceği konusunda yaygın bir tartışma var.[212]

Ancak gacaca deneyiminin sıkıntıları ve yetersizlikleri, onları yeniden canlandıran ihtiyacı, yani geleneksel ceza hukuku yöntemlerinin geçmişle hesaplaşmada her zaman işlevsel ve tatminkâr sonuçlar veremedikleri gerçeğini değiştirmiyor.

Tekrar vurgulayalım ki, bu açıklamaların amacı, ceza yargılamasının gereksiz ve yararsız olduğunu kanıtlamak değil; ceza yargılamasına odaklanmış, neredeyse yargılama talebine sıkışıp kalmış geçmişle hesaplaşma yaklaşımlarının ve pratiklerinin sakıncalarına dikkat çekmektir.

Açıklamalarımızı, hukukun doğası ve yargılamanın işleviyle ilgili felsefi değerlendirme düzlemine çekip biraz daha pekiştirmek için Agamben'den uzunca bir alıntı yapalım: "Gerçeğin hukuki olmayan bir unsuru vardır, öyle ki qıiaeslio faeti (maddi mesele) asla quaeslio iıiris'e (hukuk meselesi) indirgenemez. Hayatta kalanı ilgilendiren tam olarak budur: Bir insan eylemini hukukun ötesine taşıyan, onu bütünüyle Yargılama'nın dışına çeken her şey. (...) En yaygın yanlışlardan biri de –üstelik bu yalnızca kamplarla ilgili tartışmalarda yapılıyor

211 Bkz. örneğin Kusi Hornberger, "Rwandan Gacaca Courts in Crisis: Is There a Case for Judicial Review?", *Africa Policy Journal*, Bahar 2007, cilt 3, s. 1 vd.

212 Rachel Rinaldo, "Can the Gacaca Courts Deliver Justice?", (http://www.globalpolicy.org/intljustice/tribunals/rwanda/2004/0408justice. htm).

değildir– etik kategoriler ile hukuksal kategorilerin örtük bir şekilde birbirine karıştırılmasıdır (daha da kötüsü, hukuksal kategoriler ile dinsel kategorilerin birbirine karıştırılmasıdır ki bu, yeni bir teodiseye yol açmaktadır). Ahlâksal ve dinsel yargılarımızda başvurduğumuz kategorilerin neredeyse hepsi, bir şekilde hukuk tarafından kirletilmiştir: suçluluk, sorumluluk, masumiyet, yargı, bağışlama... Bu durum, bu kategorileri belirli tedbirler almadan kullanmayı güçleştiriyor. Hukukçuların çok iyi bildiği gibi, hukukun amacı adaleti sağlamak değildir. Gerçeğin doğrulanması da değildir. Hukuk, gerçekten ve adaletten bağımsız olarak, sırf yargı peşindedir. Adil olmayan bir hükmün bile kendisinde barındırdığı yargı gücü, bunu hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde kanıtlamaktadır. Hukukun nihai ereği, bir res judicata'nın (kesin hüküm) ortaya koyulmasıdır; öyle ki bu res judicata'da hüküm, yanlışlığına ve adaletsizliğine rağmen doğru addedilerek, doğru ve adilin ikamesi haline gelir. Hukuk, olgu mu kural mı olduğuna karar verilmesi olanaksız olan bu melez ucube sayesinde huzur bulur; hukuk res judicata'sını ortaya koyduktan sonra, daha ileriye gidemez."[213]

GEÇMİŞLE HESAPLAŞMANIN HEDEFİ VE SONUÇLARI

Ağır bir insanlık suçuyla, örneğin bir soykırımla veya ağır insan hakları ihlallerinden oluşan kabarık bir suç dosyasıyla yüklü bir geçmişe sahip bir toplumun, geçmişiyle yüzleşmesinin ve hesaplaşmasının önemi ve sonuçları, çeşitli disiplinlerin yardımıyla muhtelif açılardan tartışılmaktadır. Bunların bir kısmını, yukarıda hatırlamanın önemi ve işlevi bahsinde ele aldık. Geçmişle hesaplaşmanın ön şartını ve en önemli aracını oluşturan hatırlama konusunda yaptığımız tespitler, şüphesiz geçmişle hesaplaşmanın genel önemi ve sonuçları açısından

213 Agamben, s. 17-18.

da geçerlidir. Burada önce geçmişle hesaplaşmanın genel hedefi olarak kabul edilen siyasal kültürü demokratikleştirmeyi veya geçmişin meşruiyet hattından ayrılmayı ele aldıktan sonra, geçmişle hesaplaşmanın toplumsal normalleşme dediğimiz işlevini inceleyeceğiz. Bu bölümü, geçmişle hesaplaşmanın işlevleri tartışmalarında iki özel durum olarak irdelenen "travma" ve "uzlaşma" konularını ele alarak bitireceğiz.

Siyasal dönüşüm ve toplumsal normalleşme

Öncelikle geçmişle hesaplaşmanın, salt tarihsel merakın tatmini ya da teorik bir meşgale olmadığı; aksine ağır insan hakları ihlallerinin yoğun olarak yaşandığı diktatörlük yönetimlerinin ve/veya iç savaşların ardından, bunların "bir daha asla" tekrarlanmaması, insan hakları değerlerine yaslanan bir toplumsal barış ve demokratik bir siyasal kültür inşa edilmesi hedefiyle belirlendiği yönünde bir genel kabulün bulunduğunu belirtelim. Buna göre, geçmişle hesaplaşma mücadelesi, bugünün toplumunun meşruluk dayanaklarını ve kimliğini geçmişle bağlantı içinde belirlemeye; otoriter, baskıcı ve kıyıcı yönetim zihniyetinin meşruluğunu sorgulamaya ve geçersizleştirmeye yönelik siyasal, hukuksal ve moral bir çabadır. Bu nedenle, geçmişe ilişkin olmaktan çok, demokratik değerlerin bugün yerleştirilmesiyle ilgilidir. Diktatörlük sonrası dönemlerde demokratik siyasal kültürün serpilip yerleşmesiyle suç yüklü geçmişe dair eleştirel hatırlamanın sürekli kılınması ve hesaplaşmanın başarılması arasında doğrudan bir bağ vardır.

Örneğin Latin Amerika'da geçmişin yüküyle hesaplaşma ve unutmaya karşı mücadele, doğrudan insan hakları sorunuyla bağlantı içinde ele alınmıştır. Askerî diktatörlüklere karşı ve demokrasiye geçiş için yürütülen mücadelelerde insan hakları örgütlerinin en önemli güçleri oluşturması bu açıdan tesadüf değildir. Bu durum, Güney Afrika için de geçerlidir. Güney Afrika Hakikat Komisyonu'nun alt birimlerinden birinin doğrudan insan haklarına tahsis edilmiş olması, bunun kurumsal göstergesidir.

Horster'e göre, sadece iyi işlenmiş bir geçmiş demokrasinin inşasına ve istikrarına temel oluşturabilir. Hatta Güney Afrika örneği, sadece demokrasinin değil, toplum olmanın da geçmişin iyi işlenmesine bağlı olduğunun bir kanıtıdır.[214]

Değerlendirmelerinde diktatörlükten demokrasiye geçişi esas alan König, geçmişle hesaplaşmanın genel hedefini, geçmişin tekrarını önlemek ve gerçek anlamda yeni bir başlangıç yapmak olarak belirler.[215] Toplumsal barışın sağlanması ve demokrasinin istikrarlı hale getirilmesi, bu hedefin doğal unsurlarıdır. Öte yandan, geçmişin tekrarını önleyecek en önemli hususlardan biri, eski rejim tarafından işlenmiş insan hakları ihlallerini açığa çıkartmaktır. Hesaplaşma kuşkusuz geçmişte bu haksızlıkların işlenmesini mümkün kılan siyasal ve toplumsal yapıları da sorgulamayı gerektirir. Çünkü amaç, bu tür olayların yaşanmasını engellemektir ve bu da ancak bu yapıları değiştirmekle sağlanabilir.

Geçmişle hesaplaşma, yeni bir başlangıç yapma isteğiyle doğrudan ilişkilidir. Burada olumsuz olduğu düşünülen geçmişin bugün üzerindeki iktidarına nihayet verme çabası söz konusudur.

Şiddet ve baskı rejimleri, bireyler ve toplumlar üzerinde etkileri uzun zamana yayılan sonuçlar doğururlar. Bu mirasın yıkıcı potansiyeli, "normalliğe dönüş"ün aldatıcı görüntüsü altında çoğu zaman küçümsenir. Oysa suç yüklü geçmişle hesaplaşma, istikrarlı bir toplumsal barış ortamı yaratma konusunda en önemli meydan okumalardan birini oluşturur. İnsan haklarına dayalı siyasal meşruluğu tesis etmek bakımından ihlal dolu geçmişle hesaplaşmanın önemi çok büyüktür. Geçmişle hesaplaşma, kuşkusuz insan haklarını siyasal meşruluğun eleştirel ölçütleri haline getirmenin ve insan haklarıyla uyumlu siyasal yapıların yerleştirilmesinin tek yolu değildir; ama kalıcı bir demokratikleşme için vazgeçilmez bir şarttır. Bir toplumun şiddet ve suç dolu bir geçmişle ve bu geçmişin kur-

214 Detlef Horster, Vergangenheitsaufarbeitung zur Stabilisierung des demokratischen Staats, (http://www.soz.uni-hannover.de/isoz/krog.htm).

215 König, Von der Diktatur zur Demokratie, s. 378.

banları/mağdurlarıyla nasıl bir ilişki kurduğu, her zaman o toplumun demokratikleşme seviyesini gösteren bir test işlevi görür. Adaleti tesis etmeye yönelik önlemler eşliğinde "geçmişe bakış", aynı zamanda "geleceğe bakış"tır. Çünkü amaç, sadece geçmişin yaralarını geçici çarelerle sarmak değil, yaralara yol açan nedenleri ve yapıları ortadan kaldırarak yeni yaralar açılmasının önüne geçmektir.

Geçmişle hesaplaşma sürecinde faillerin savunma refleksleriyle karşılaşmak şaşırtıcı değildir. Bu refleksler; genellikle soğuk veya öfkeli inkâr, bastırma ve suskunluk, suçu nisbileştirme ve masumlaştırma, yaptıklarını kahramanca davranışlar olarak sunma biçimlerinde ortaya çıkarlar. Bu son durumda, suçu mağdurlara yıkma, böylece bir günah keçisi yaratıp sorumluluktan kurtulma girişimleriyle de sık karşılaşılır.

Psikanaliz alanındaki çalışmalar da, suçla yüklü geçmişe sahip bir öznenin, suçu ahlaken kabul etmeye kolay kolay yanaşmadığını ortaya koymuştur. Suçun vahameti arttıkça onu yüklenme ve üstlenme yeteneği de sınırlanır. Ancak suçu reddetme, onunla yüzleşmekten kaçma ve hesaplaşmaktan kaçınma, demokratik bir kişilikle çelişen ve çatışan tutumların gelişmesine elverişli bir zemin sunar, bunu teşvik eder. Bastırılmış suçluluk duyguları ve hesaplaşılmamış suç yüklü geçmiş, öznenin öz değer duygusunu tahrip eder, inkâra yöneltir ve suçu üzerine atacağı günah keçileri arayışına sürükler. Böyle bir öznede empati kapasitesi düşer, yeni sorunları çözme yeteneği azalır. Geçmişteki "günah"larla yüzleşmek ve hesaplaşmak, bireysel öznenin öz değer duygusunun ve özerk ahlaki eylem kapasitesinin yükselmesine önemli katkıda bulunur.[216]

Geçmişle hesaplaşma tartışmalarının alevlendiği ülkelere bakıldığında, bu belirlemelerin sadece bireysel özneler için değil, kolektif özneler için de geçerli olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ayrıntılar için çeşitli ülkelerle ilgili aşağıdaki açıklamalarımıza atıf yaparak, burada bir-iki örneğe değinmekle yetiniyoruz.

---

216 Bkz. Schwan, s. 124 vd.

Geçmişle hesaplaşmayı Almanya ve Japonya örneğinde karşılaştırmalı bir şekilde inceleyen Hollandalı yazar Ian Buruma, ünlü Japon romancı Kenzaburo Oe ile Alman Günter Grass arasında, 1990 yılındaki Frankfurt Kitap Fuarı'nda düzenlenen panelde geçen diyalogu aktarır. Her iki yazar da, kendi ülkelerindeki ırkçı tehlikeye dikkat çekerler ve her biri kendi ülkesinin daha tehlikeli olduğunu kanıtlama konusunda adeta yarışır. Konuşmanın bir yerinde Oe, Japonya'nın ırkçı bir ülke olduğunu, bunu canlı ve büyük bir tehlike haline getiren hususun da, ülkesinin kendi geçmişindeki vahşetlerle hiçbir şekilde hesaplaşmaya girmemesi olduğunu belirtir.[217]

Almanya'da da ne zaman Yahudilere yönelik bir saldırı söz konusu olsa ya da genel olarak ırkçılık, yabancı düşmanlığı veya Neonazilerin güçlenmesi gündeme gelse, hemen geçmişle hesaplaşma konusuna atıf yapılır. Örneğin, 1959'un sonları ile 1960'ın başlarında Köln, Bonn, Münih ve Frankfurt'ta duvarlara gamalı haç çizme ve Yahudi mezarlarını tahrip etme eylemleri yoğun bir şekilde yaşanır. Savaş sonrası dönemin en yoğun Neonazi kampanyasıdır söz konusu olan ve yurt dışında yol açtığı tepkiler kadar ülke içinde kopardığı fırtına da dikkat çekici boyuttadır. İçerideki tartışma, demokrasinin siyasal ve kültürel dayanakları, daha doğrusu dayanıklılığı ya da dayanıksızlığı noktasında yoğunlaşır. Konu parlamentoda da tartışılır. Kuşkusuz bu, parlamentodaki ilk tartışma değildi, sonuncusu da olmadı; hatta sonraları daha şiddetli tartışmalar da yaşandı. Ancak daha sonraki tartışmaların hiçbirinde, karşıt argümanlar böylesine açık ve radikal tarzda ortaya konmadı. "Almanların suç dolu bir geçmişle hesaplaşma konusundaki zorlukları, onların demokratik olgunluğunu da doğrudan etkilemektedir" tezi, bu tartışmaların merkezinde yer almaktaydı. Bunun için geçmişin ağır suç mirasıyla hesaplaşmaya dayalı bir terapiye ihtiyaç duyulduğu ve bu terapinin amacının ve hedefinin, yeni kurulan demokrasiyi istikrarlı hale getirmek olduğu vurgulandı. Tartışmalarda dikkat çeken söylemlerden biri de,

217 Bkz. Ian Buruma, *Erbschaft der Schuld, Vergangenheitsbewältigung in Deutschland und Japan*, Münih-Viyana, 1994, s. 19-20.

"geçmişle hesaplaşma değil, geçmişle barışma" şeklindeydi. Bu söylem, aslında geçmişin vahşetinde rol oynamış olanlara karşı daha yumuşak davranma, eleştirilerde temkinli olma telkinini de içerir. Dönemin İçişleri Bakanı, bunu açıkça dile getiriyordu zaten: "Sadece Yahudi yurttaşlarımızla ilişkide değil, bütün halkın içinde barışa ve hoşgörüye ihtiyacımız var." Carlo Schmid ise, tam tersi görüşü savunuyordu: Demokrasinin istikrarı, geçmişin görmezden gelinmesiyle ya da geçmişteki suçların veya geçmişteki suçlardan kaynaklanan mirasın önemsizleştirilmesiyle değil; tam tersine geçmişin mirasının sorumluluğunu açık açık yüklenmekle sağlanır. Aksi tutum, demokrasinin istikrarsızlığının başlıca nedeni olacaktır.[218]

Ağır suçlarla yüklü bir geçmiş, hem bireysel hem de toplumsal düzlemde yeni bakış açıları edinmenin önünde bir engel, buna bir tehdit oluşturur. Bu tür bir geçmişi unutma ya da bastırma çabalarını anlayışla karşılamayı mümkün kılacak mantıklı gerekçeler de ileri sürülebilir. Ancak çeşitli deneyimler, bunun verimsiz ve hatta tehlikeli bir yol olduğu görüşünü daha da güçlendirmiştir.

Geçmişle yüzleşmekten, ağır tarihsel deneyimleri bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde mevzu etmekten, tartışmaktan kaçınma; bunlarla bağlantılı duyguların yok olmasını sağlamıyor; aksine bu duygular çeşitli şekillerde alttan alta kaynamaya devam ediyor. Bu kaynamanın ne zaman, nerede ve nasıl patlayacağını öngörmek mümkün değilse de, bir şekilde patlayacağı tarihsel örneklerden hareketle söylenebilir. Bu konudaki tipik örneklerden biri olarak eski Yugoslavya'daki durum gösterilir. İkinci Dünya Savaşı sırasında, daha sonra Yugoslavya çatısı altında bir araya gelecek toplumlar arasında yaşanan vahşet olaylarının kamusal tartışma konusu edilmeleri, Tito yönetimi tarafından engellendi. Bunun yerine, İkinci Dünya Savaşı, kolektif hafızaya halkların ortak acılarının ve birlikte kahramanca mücadelelerinin sembolü olarak işlendi ve Yugoslavya halklarının "kardeşlik ve birlik" (Bratstvo i jedinstvo) içinde

218 Bkz. Sancar, "Geçmişin Hesabı, Geleceğin İnşası", s. 97-98.

bir arada yaşamaları hedefiyle belirlenen yeni düzenin kurucu mitosu haline getirildi. Böylece savaş "etnik açıdan nötralize edildi", savaş sırasındaki tüm suçlar ve erdemler etnik topluluklar arasında eşit bir şekilde paylaştırıldı. Amaç, savaşta bizzat bu halklar arasında yaşanan tatsız ve acı olayların hatırlanmasını engellemek, böylece bunları yeni düzende halklar arasındaki gerilimleri besleyen bir kaynak olmaktan çıkarmaktı.[219] Bu politikanın, yaraları kaşımadan, barışçıl bir yeni başlangıç yapma gibi bir "iyi niyet"e dayandığı kabul edilse bile, elli yıl sonra yaşanan boğazlaşmalara bakıldığında, bunun işe yaramadığı, hatta geçmişle hesaplaşılmamış olmasının bu boğazlaşmalarda çok önemli rol oynadığı söylenebilir.[220]

Geçmişiyle eleştirel bir biçimde uğraşan bir toplum ancak, yeni tehlikelerin farkına varabilir ve yeni ihlallerin ortaya çıkma ihtimalini en aza indirecek yapısal tedbirleri alabilir. Eski yönetim zihniyeti ve egemenlik tarzı varlığını sürdürdükçe, devlet ve toplum içindeki yapılar her zaman kolayca yeniden devreye girebilirler.

Sistem değişikliklerinden sonra gerçekleşen hesaplaşma, eski dönemin etkilerini hemen yok edemez. Zira siyasal ve toplumsal yapılar ve yerleşik alışkanlıklar, uzun ömürlüdürler ve kendilerini yaratan ve besleyen sistemin sona ermesiyle ortadan kalkmazlar; varlıklarını yeni sistemde de korurlar ve uzun süre etkili olmaya devam ederler. Tekrar vurgulayalım ki, geçmişle hesaplaşmada söz konusu olan şey, eski sistemin veya dönemin hattından ayrılıp yeni bir başlangıç yapma çabasıdır. Bu çabanın özü, tarihsel olayların kısa ya da uzun vadeli etkileriyle uğraşmanın ötesinde, geçmişin olumsuz olduğuna inanılan gücüne/iktidarına son vermeye yönelik önlem ve girişimlerde yatar.

---

219 Bkz. Wolfang Höpken, "Vergangenheitspolitik im sozialistischen Vielvölkerstaat: Jugoslawien 1944 bis 1991", Petra Bock/Edgar Wolfrum (ed.), *Umkämpfte Vergangenheit*, Göttingen, 1999, s. 212, 224 vd.

220 Bkz Angela Kühner, "Kollektive Traumata. Eine Bestandsaufnahme Annahmen, Argumente, Konzepte nach dem 11. September", (www.berghof-center.org/publications/reports/complete/br9d.pdf), s. 113; Adam, s. 15.

Bu açılardan bakıldığında, geçmişle hesaplaşmayı bir tür devrim olarak görmek de mümkündür. Uzun ve zahmetli bir süreç olarak kabul edilmesi gereken geçmişle hesaplaşma, devrimlerin kendiliğinden ve doğal olarak hallettikleri varsayılan bir işlevi yerine getirebilir. Devrim, esas olarak eski rejimin zihniyetini ve davranış kalıplarını, onları taşıyan ve yaşatan kurum ve kurallarla birlikte ortadan kaldırma ve başka değerlere dayalı yeni bir başlangıç yapma projesinin en radikal biçimi sayılır. Demokratik ilkelere uygun yürütülen bir geçmişle hesaplaşma faaliyeti, klasik devrimler gibi gösteriş ve kahramanlık unsurlarını içermez; ama serinkanlı ve akılcı bir süreç olarak işlediği takdirde, geçmişin tahakkümünü kırma ve yeni bir başlangıç yapma konusunda bir devrim etkisi yaratabilir.[221]

Geçmişin yükünün özel bir görünümü: Kolektif suç tartışması

Geçmişinde insanlık suçu sayılabilecek olaylar bulunan bir toplumda geçmişle hesaplaşmayı reddeden bir tutumun egemen olmasının, bu suçun üstlenilmesi gibi bir sonuç yarattığı ve suçluluğu kolektifleştirdiği söylenebilir. Tersinden ifade edersek, geçmişle hesaplaşma, suçun kuşaklar boyu kolektif bir yük olmaktan çıkarılmasını sağlayan başlıca imkândır.

Bu bağlamda özel önem taşıyan "kolektif suç" kavramını ve bu kavramla geçmişle hesaplaşmanın etki ve sonuçları arasındaki ilişkiyi kısaca da olsa irdelemeden geçmek doğru olmaz. Bu konuda, kolektif suç ile geçmişle hesaplaşma arasında rasyonel ve inandırıcı bir bağ kurmayı sağladığı için Schlink'in açıklamalarından yararlanabiliriz.

Schlink, öncelikle bir topluluğun bazı üyelerinin suç işlemesinden dolayı topluluğun bütün üyelerinin suçlu olması anlamında kolektif suç fikrinin modern hukuka yabancı olduğunu belirtir;[222] ancak sadece hukuksal normlara atıfla belirlenen

221 Kõnig, Die Zukunft der Vergangenheit, s. 188-189.

222 Bernhard Schlink, "Recht – Schuld – Zukunft", aynı yazar, *Vergangenheitsschuld und gegenwärtiges Recht*, Frankfurt am Main, 2002, s. 11.

suç kavramının, toplumsal yaşamın karmaşık dokusu karşısında çok dar kalacağını da vurgular. Buna göre, toplumsal yaşam, hukuk dışında ahlâk, din, gelenek gibi başka norm düzenlerini de içerir. Bunların yanında toplumsal iletişimin ve etkileşimin işleyişiyle ilgili normlar da, özellikle modern toplumların yaşamını düzenlemede önemli rol oynarlar. Örneğin dayanışmanın sürdürülmesi veya yeniden inşası da bu kurallardandır. Bir kişi bir başkasıyla dayanışma içinde olduğunu açıkladığında ya da dayanışmasını herhangi bir şekilde gösterdiğinde, onunla aynı şekilde değerlendirilmek ve muamele görmek istediğini de belirtmiş olur. Bu dayanışma beyanı, böyle bir talebi açıkça içermeyebilir; hatta beyan sahibi, dayanışmak istediği kişiyle aynı durumu yaşamayı istememiş de olabilir. Bu durumda ise, dayanışma içinde olunan kişiyle aynı itibarı ve muameleyi görmek, dayanışma beyanının bedeli olarak ortaya çıkar. Bu kişiyle dayanışmasını sona erdirmediği sürece, onun bütün davranışları kendisine de izafe edilir. Bu sonuç, özel bir ahlâk ya da gelenek normundan değil, toplumsal iletişim ve etkileşimi düzenleyen kurallardan türetilir. Bu düşünceleri, Nazilerin işlediği insanlık suçlarının "Almanların kolektif suçu" olarak görülüp görülemeyeceği tartışmalarına uyarlayan Schlink, şöyle bir tablo resmeder: Bu suçların doğrudan ve dolaylı failleri yanında, bunlara direnme veya itiraz etme imkânı olduğu halde sesini çıkarmayanlar da vardı. Ancak bunlar, yukarıdaki mantığa göre, işlenen suçlardan "Almanların kolektif sorumluluğu" sonucunu çıkarmaya yetmez. Fakat suçlar işlendikten sonra, doğrudan ve dolaylı faillerle dayanışmanın sürdürülmesi ve bitirilmesi seçenekleri de söz konusuydu. Bu kişilerin reddedilmemesi ve fiillerinin mahkûm edilmemesi, onlarla dayanışmanın sürdüğünü ve topluluğun bir üyesi olarak kabul edildiklerini gösterir. Bu ise, topluluğun suça bulaşmasıyla aynı etkiyi doğurur. Başka bir deyişle, suçlularla dayanışmayı sürdürmek, kendi işlemedikleri bir suçun sorumluluğunu üstlenmek anlamına gelir. Bu açıdan, 1945'ten önce işlenmiş suçlara doğrudan veya dolaylı olarak katılmamış olan Almanlar, 1945'ten sonra faillerle dayanışmayı sürdürmelerinden

dolayı bu suçların ortağı haline gelmiş oldular. 1945 sonrası Alman toplumu, bütün gerçekler ortada olduğu halde failleri ve fiillerini açık ve kesin bir şekilde reddetmediği için, artık suçun kolektif nitelik kazandığı rahatlıkla söylenebilir. Suç ortaklığı, sadece savaş sonrası dönemle de sınırlı değildir; izleyen kuşaklar da, aynı değerlendirme ölçütlerine tabidirler. Bu kuşaklar da, öncekilerle dayanışmayı sürdürdükleri sürece, kolektif suçun unsurları olarak kalırlar. Buna karşılık, kolektif suç çemberinin dışına çıkabilmek için, önceki kuşakların mirasını açıkça reddetmek zorundadırlar. Bu "reddi miras" işlemi gerçekleşmediği sürece, kolektif suç isnadı da ortadan kalkmaz.[223] Kolektif suç tasavvurunun rasyonel çekirdeğini tam da burada aramak gerekir. Kolektif suç, toplumun hasta unsurlarından sağlıklı kısmına bir bakteri gibi bulaştırılan ya da bir kuşaktan diğerine genlerle taşınan bir şey olarak anlaşılamaz; aksi takdirde lanet veya tevarüs gibi irrasyonel açıklama modellerine başvurmak gerekecek. Kolektif suç tasavvuru, topluluğun bir suçun failleriyle dayanışması ve kurbanlar karşısında suçun sorumluluğunu üstlenmesi olarak anlaşıldığında, rasyonel bir temele oturmuş olur. Bu durumda kolektif suçu yaratan faktör, topluluğun mensuplarının belli bir durumda belli bir davranışı tercih etmiş olmalarıdır; yoksa aynı kanı taşımaları veya ortak bir lanete maruz kalmaları değildir.[224]

Bu bahsi kapatmadan önemle vurgulamak isterim ki, geçmişteki büyük katliamlar, kıyımlar ve soykırımlarla hesaplaşmanın amacı, bu vahşetlerin yaşandığı toplumlarda bir halkı ya da milleti topluca mahkûm etmek değil; cinayeti normalleştiren, kıyımı meşrulaştıran söylem, zihniyet ve yapıları açığa çıkarıp mahkûm etmektir. Bu nedenle, geçmişle hesaplaşmada "katil halklar"ın ya da "suçlu milletler"in varlığını iddia etmek ya da ispatlamak değil; insan katletmeyi serbest bırakan ve bireylere cinayet işleme hakkını veren kurumsallaşmış söylemleri hedef almak gerekir.

---

223 Schlink, "Recht – Schuld – Zukunft", s. 27 vd.

224 Schlink, Die Bewältigung von Vergangenheit durch Recht, s. 97-98.

Travmayla baş etmek

Suç ve şiddet yüklü bir geçmiş, bireyler ve toplumlar üzerinde etkileri uzun zamana yayılan sonuçlar yaratır.[225] Bu etkileri tanımlamak, tanımak ve bertaraf etmek için yapılan çalışmalarda travma kavramı önemli yer tutar. Travma kavramı, geçmişle hesaplaşma tartışmalarında da sık başvurulan analiz ve eylem kategorilerinden birini oluşturur. Geçmişle hesaplaşmanın hedef ve işlevlerinden birinin, suç ve şiddet deneyimlerinden kaynaklanan bireysel ve kolektif travmalarla baş etmek olduğu bugün genel kabul gören bir tespittir.

Suç ve şiddet olayları, hayatta kalanlarda ve hayatlarını kaybedenlerin yakınlarında ağır travmalara neden olurlar. Bu travmaların sadece zulüm yöntemlerine doğrudan maruz kalmış veya bunlardan etkilenmiş bireyler tarafından yaşanmadığı, duruma göre hedef alınan grupların ya da bir bütün olarak toplumun bu olaylardan derin bir şekilde etkilendiği, hatta doğrudan veya dolaylı bir şekilde travmatize olduğu konusunda da yaygın bir kanaat vardır.[226]

Bir toplumda bu tür yöntemlerin uygulanabilmesi için, buna imkân veren şartların ve güç ilişkilerinin olması; bunları yapmaya hazır insanların, bu olayları aktif ya da pasif bir şekilde destekleyen veya hoş gören kişi veya grupların bulunması gerekir. Bu açıdan yaygın suç ve şiddet dönemlerinde hiç kimsenin tarafsız olamayacağı, herkesin bu süreçlerin öyle ya da böyle bir parçası haline geldiği söylenebilir.[227] Elbette şiddete doğrudan maruz kalanlar (kurbanlar/mağdurlar) ile şiddeti uygulayanlar (failler) ve destekleyenler (işbirlikçiler) arasında bu deneyimden etkilenme şekli ve derecesi bakımından

---

225 Suç ve şiddet kavramları, burada her türlü insan hakları ihlallerini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bunlar arasında soykırım, toplu katliamlar, yargısız infazlar, kaybetmeler, işkence ve diğer insanlık dışı muameleler, keyfi gözaltılar, sistematik ayrımcılık gibi ağır suçlar ön planda yer alırlar.

226 Kühner, s. 5.

227 David Becker, "Soziale und psychische Probleme der (Nicht-) Aufarbeitung der Vergangenheit in Chile", Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996, s. 169.

derin farklılıklar vardır. Ancak bu deneyimin iki taraf için de bir tür hareket veya referans noktası haline gelmesi de mümkün, hatta kaçınılmazdır, ki bu durumlarda bir tür "karşıt ortaklık"tan söz edilir. Böyle bir durumun en açık teşhis edebileceği vahşet örneklerinin başında kuşkusuz Holocaust gelir. Çünkü Holocaust, hem Yahudiler hem de Yahudi olmayan Almanlar açısından, kendilerine ilişkin algıyı, "kolektif kimliği" belirleyen bir hareket noktası, bir referans haline geldi. Bu topluluklarda, söz konusu olguyu hesaba katmayan özalgı veya kolektif kimlik tartışmalarının açıklayıcı ve inandırıcı olması mümkün değildir. "Mağdur/kurban travması"nın en belirgin ve bilinen örneklerinden biri olan Yahudiler açısından durum oldukça açık. "Fail ulus" konumundaki Almanlar da, başka biçim ve sonuçlarla da olsa Holocaust'ın travmatik etkilerinden azade değildirler. Holocaust'ın sebebi ve faili olmak, Alman kimliğinin derinlerine işlemiş bir olgudur. Bir yazar bu durumu anlatmak için Holocaust'ı "Almanya'nın yazılı olmayan anayasası" olarak nitelemiştir.[228]

Aynı açıklıkta olmasa bile, kitlesel şiddet ve sistematik zulüm deneyimlerinin yaşandığı başka örneklerde de böyle bir "karşıt ortaklığın" ortaya çıkması ihtimali az değildir. Buradaki "ortaklığın" travmanın ortak yaşanması anlamına gelmediğini ayrıca belirtmeye herhalde gerek yoktur. İşte zulüm deneyimlerinin "kolektiviteler" –bunlar ister kurbanların/mağdurların mensup olduğu topluluk, ister toplumun bütünü olsun– üzerinde yarattığı bu tür etkileri ifade etmek üzere "kolektif travma" kavramından yararlanılır.[229]

"Kolektif travma" kavramının, kitlesel şiddet, zulüm ve kıyım deneyimlerinin etkilerini, uzun ve kısa vadeli sonuçlarını ve bunlarla baş etme yöntemlerini araştırmak ve açıklamak bakı-

228 Bkz. Bernhard Giesen, "Das Tätertrauma der Deutschen. Eine Einleitung", Bernhard Giesen/Christoph Schneider (ed.), *Tätertrauma*, Konstanz, 2004, s. 11.

229 Bkz. Kühner, s. 5 vd., özellikle s. 13-14; Reiner Steinweg, "Kollektive Traumata" als politische Zeitbomben und wie sie – vielleicht – entschärft werden könnten Überlegungen zu den möglichen Langzeitwirkungen des 11. September und der Infrastrukturzerstörung im Westjordanland, (www.bpb.de/files/60AZXH.pdf), s. 1 vd.

mından önemli işlevler gördüğü genel olarak kabul edilmekle birlikte; bunun her bir olayın özgül yapısını ve olaylar arasındaki farklılıkları göz ardı edecek ya da önemsizleştirecek şekilde, hepsini kapsayan bir "üst kavram" veya hepsini açacak bir "anahtar kavram" olarak kullanılmasının yanlış ve hatta riskli olduğuna da dikkat çekilmektedir.[230] Bu uyarıyı, tekil örneklerle ilgili açıklamalarda hesaba katacağımızı belirterek, kolektif travmayla ilgili genel sorunları konumuz çerçevesinde ele almaya çalışacağız.

Bireyler gibi topluluklar da, travmatik olaylar karşısında çeşitli tepkiler ortaya koyarlar. Bu tepkileri birbirine karşıt iki eğilimde toplamak mümkündür:

1) Yaşanan korkunç olayları inkâr etmek ve üzerinde konuşmaktan kaçınmak veya

2) bunları kabul etmek, açıkça dile getirmek ve hesaplaşmaya çalışmak.

Bu iki eğilim arasındaki çatışmayı bir yazar, "travmanın merkezî diyalektiği" olarak niteler.[231] Travmanın tek kerelik bir oluş, bir şok olarak değil, değişik aşamalardan oluşan uzun bir süreç olarak yaşandığı dikkate alındığında, bu iki ana eğilimin değişik zamanlarda farklı tutumlara ve sonuçlara yol açacağı kolaylıkla öngörülebilir. Bu açıdan kolektif travma ile kolektif hafıza tartışmaları arasında ciddi paralellikler, önemli bağlantılar tespit edilebilir.

Travma, büyük acı veren olaylarla ortaya çıkar. Acı öyle büyüktür ki, algı, kapılarını bu büyük basınca karşı kapatır. Bireyin kimlik kurgusu çerçevesinde anlatılamaz ve hatırlanamaz nitelikteki bu acı, bilinç tarafından paranteze alınarak izole edilir. Bu şekilde bir köşede kapalı tutulan olay unutulmaz, ama dondurulur. "Normal hafıza", bir hikâye anlatma edimi olarak tanımlanır. "Travmatik hafıza" ise, tersine, kelimesiz ve değişmezdir.[232]

Bu şekilde dondurulan travmatik olay, bir süre sonra da belli semptomlarla dışa vurur. Travma terapisinde amaç, bu so-

230 Bu tartışmaların bir özeti için bkz. Kühner, s. 10-18.

231 Judith Hermann, *Die Narben der Gewalt*, Münih, 1993, s. 9.

232 Judith Herman, *Travma ve İyileşme. Şiddetin Sonuçları, Ev İçi İstismardan Siyasi Terör*e, çev. Tamer Tosun, İstanbul, 2007, s. 227.

yutlanmış olayı bilinçli hatırlamaya dönüştürmek ve bireyin kimliğiyle uzlaştırmaktır. Gerçi bu yolla travma tedavi edilmiş olmaz, fakat yıkıcı gücü büyük ölçüde etkisiz hale getirilebilir.[233] Ne var ki, bu süreç çoğu bireysel ve kolektif travma vakalarında son derece yavaş işleyebilir, travmanın etkileri uzun bir zaman dilimine yayılabilir, semptomlar olaydan çok sonraları ortaya çıkabilir. Aynı şey terapi süreci için de geçerlidir. Travmanın bilinçli hatırlamaya dönüşmesi ve anlatılabilir hale gelmesi için uzun süre beklemek gerekebiliyor.[234] Bu nedenle, travmayla baş etmeyi belli bir tedavinin uygulanmasıyla ortaya çıkacak bir iyileşme programı olarak değil, kesintisiz ve ucu açık bir süreç olarak düşünmek gerekir. Buna bağlı olarak geçmişle hesaplaşma da, belli yöntemlerin belli bir süre uygulanmasıyla halledilecek bir ödev olmaktan ziyade, uzun zamana yayılan çok yönlü bir faaliyetler dizisi olarak görülmelidir.

Özellikle diktatörlükten demokrasiye geçiş aşamasında, kolektif travmanın toplumsal düzlemde nasıl ele alınacağı, bununla nasıl bir ilişki kurulacağı sorunu, çoğu zaman hukuksal bir mesele olarak değerlendirilir. Burada da öncelikli konu, faillerin hukuksal durumu, yani yargılanıp yargılanmayacaklarıdır. Bu konuda takınılacak tutum, mağdurlar açısından da büyük önem taşır. Çünkü mağdurlar, faillere yapılacak uygulamayı, toplumun fiilî değerlendirme şeklinin bir göstergesi olarak görürler. Örneğin faillerin yargılanıp cezalandırılması ve bunun kamuoyu tarafından olumlu bulunması, toplumun kendini mağdurlarla özdeşleştirmesinin ve onlarla dayanışmasının bir ifadesi olarak algılanır. Böylece yaşananların bir "ka-

233 "Acı, kimliğin temellerini zedeler, ancak savunmasız, çıplak ve aşağılanan bir kurbana karşı bilinçli bir şekilde çektirildiğinde hissedilen travma daha şiddetlidir. İşkence ölümden beterdir. İşkence insanda sürekli bir dehşet gediği açarak kimlik duygusunun dağılmasına, kişiliğin parçalanmasına yol açar. İşkenceyi hatırlatan her şey çekilen acıları depreştirir. Bununla birlikte kurtuluş da kaçınılmaz olarak bir an için bu anıları canlandıran bir sözden geçer ama bu insanın yaşamına yeniden sahip olmasının ilk adımıdır. Acının dile getirilmesinin kurtuluş anlamına gelebilecek bir değeri vardır, bireyi travma takıntısı içine hapseden kilidi kırar" (David Le Breton, *Acının Arkeolojisi*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul, 2005, s. 190).

234 Aleida Assmann, Das Gedächtnis – Brücke zwischen den Wissenschaften.

za değil, haksızlık" olarak tescil edildiği düşünülür. Buna karşılık, unutma yönündeki telkinler, af çabaları ve cezalandırma konusundaki isteksizlik, yaşananların onaylanması olarak yorumlanır. Bu açıdan, faillerin cezalandırılması, mağdurların toplumla yeniden bütünleşmelerine yönelik güçlü bir toplumsal ve siyasal irade olarak anlaşılır.[235]

Ancak mağdurların travmayla baş edebilmelerinde hukuksal süreçler her zaman belirleyici olmazlar. Hatta bazı durumlarda yargısal mekanizmalar, işlenen suçların kapsamı ve ağırlığı karşısında işlevsiz bile kalabilirler. Bu değerlendirme, özellikle Holocaust için sıkça dile getirilmiştir. Aynı nedenlerle ve aynı çapta olmasa da, başka deneyimlerde de cezalandırmayı zorlaştıran veya imkânsız kılan şartlarla karşılaşılabilir. Bu durumda başka yöntemlere ihtiyaç duyulur. Daha önce de belirtildiği gibi, Hakikat Komisyonları, bu ihtiyaçtan kaynaklanan arayışların bir ürünü olarak ortaya çıkmışlardır. Güney Afrika örneğinde olduğu gibi, Hakikat Komisyonu tarzında bir kurum, bireysel ve kolektif travmanın işlenmesi ve aşılması konusunda son derece önemli rol oynayabilir. Güney Afrika'da Hakikat Komisyonu, ırkçı yönetimi sona erdirmek amacıyla yürütülen müzakereler sırasında Afrika Ulusal Kongresi'ne (ANC) ırkçı yönetim döneminde işlenen suçlara af yükümlülüğünün dayatılmasına karşı, bir genel affın önünü tıkamaya yönelik çare arayışlarında bir uzlaşma çözümü olarak doğmuştur. Ancak Komisyon kurulduktan sonra, siyah çoğunluğun temsilcileri başlangıçtaki stratejik hesapları hızla arka plana itmiş, Komisyon'un geçmişle hesaplaşmada merkezî bir konuma yerleşmesi için yoğun çaba harcamışlardır. Böylece Komisyon, kötü bir uzlaşmanın işlevsiz ürünü olmak yerine, bireysel ve kolektif travmalar açısından bir "terapi" yöntemi ve ulusal kimliğin yaratılması konusunda da etkili bir araç karakteri kazanmıştır. Komisyon'un resmî isminde bulunan "uzlaşma" terimi, esas olarak "af"fa gönderme içerdiğinden, bütün enerji, isimdeki diğer sözcüğe, "hakikat"e yoğunlaştırılmıştır.

235 Bkz. Kühner, s. 55-56.

Giderek af, ancak ve sadece hakikat karşılığında tanınan bir imkâna dönüşmüştür.[236]

Hakikat Komisyonu modelinin klasik hukuksal mekanizmalara göre travmayla baş etme bakımından sahip olduğu avantajlar, bir karşılaştırma yapıldığında daha iyi görülür. Travmaya neden olan bir olay ceza davasına konu olduğu anda, mağdur artık yargı sürecinin bir unsuru haline gelir. Bu süreçte, travmaya duyarlı bir tutum değil, yargılamanın "nesnel" gerekleri belirleyici olacak; mağdurun başına gelen olayın psikolojik ve toplumsal boyutları özel olarak gözetilmeyecektir. Mağdurun olayla ilgili açıklamaları, herhangi bir tanığın ifadesi kadar bile etkili olmayacak; kuşkuyla, en azından eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilecektir. Bütün bunlar, travmayla baş etmeyi kolaylaştırmak bir yana, travmanın derinleşmesine bile yol açabilirler. Buna karşılık Hakikat Komisyonu'nda başka hedefler ve bunlarla bağlantılı kaygılar ön plandadır. Burada asıl amaç, faillerin peşine düşmekten çok, hakikatin ortaya çıkarılması olduğundan, mağdur öyküsünü dilediği gibi anlatabilir. Çoğu durumda bu öykünün doğruluğu sorgulanmaz. Mağdur, kendisine inanıldığı ve hak verildiği duygusunu yaşamaya elverişli şartlarda bulur kendini. Böylece mağdur, maruz kaldığı ihlalleri, yani kişisel öyküsünü bireysel bir talihsizlik, özel bir kaza olarak yaşama duygusundan kurtulma, daha genel bir bağlama yerleştirme imkânı bulur. Fiili cezalandırmaktan çok, kişisel deneyimleri bütünün bir parçası olarak değerlendirmeyi esas alan böyle bir Hakikat Komisyonu modeli, bu nedenle travmayla baş etme bakımından yargıya göre çok daha elverişli bir alan yaratır.[237] Bireysel öyküler üzerinden geç-

236 Uschwe Merk, "Der Preis der Versöhnung – Südafrikas Auseinandersetzung mit der Wahrheitskommission", medico international (ed.), *Der Preis der Versöhnung*, Frankfurt am Main, 1998, s. 5.

237 "Psikoloji, antropoloji ve felsefede, bilme yetisinin alacağı yönü denetleme, deneyimi anlamlandırma ve hem kişisel hem de tarihsel sürekliliğe sahip bir otobiyografi oluşturma bakımından anlatının önemini gösteren çalışmalar oldukça çoktur. Anlatılar, kendiliğin sürekliliğini geleceğe yansıtmaktan kaynaklanan bir umut yaratabilir. Aynı zamanda retorik amaçlara hizmet ederler: Toplumsal kişiliğimizi başkaları için anlamlı ve değerli bir şey olarak kuran bir öykü ya da özgeçmiş sunarlar bize" (Laurence J. Kirmayer, "Zamanın

mişte yaşananlara dair gerçekleri ortaya çıkarmayı hedefleyen bu model, geçmişi toplumsal düzlemde ve ulusal çapta yeniden kurma faaliyetine önemli katkı sunar. Mağdur, Hakikat Komisyonu'na yaptığı açıklamalarla ortak geçmişin yeniden kurulması faaliyetine katıldığını duyumsar; bu ise, travmanın aşılmasında çok önemli rol oynar.[238]

Bütün bunlar, öncelikle Güney Afrika örneğinde olduğu gibi, geniş yetkilere sahip, mağdurları kamuya açık oturumlarda dinleyen Hakikat Komisyonları için geçerlidir. Ancak bu kadar güçlü olmayan, hatta insan hakları çevrelerinin ciddi tepkisini çeken Şili Hakikat Komisyonu'nun bile, sonuçta travmanın aşılmasında mağdurlara önemli katkıda bulunduğu belirtilir.

Şilili terapist Elisabeth Lira'ya göre, siyasal baskı politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan travmatik deneyimler, bu acının siyasal kaynağının toplumsal düzlemde ileri sürülmesi ihtiyacını yaratırlar. Toplumsal tanıma olmadan, travmalar bireysel bir acı olarak kalırlar ve kolay kolay aşılamazlar. Şili'de Hakikat Komisyonu'nun raporu, bireysel acı ile siyasal alan arasında bir köprü inşa etti. Raporda, bütün o yıllar boyunca bu acılara hiç kulak asılmadığına işaret ediliyordu. Kendilerine yapılan haksızlıkları, yaşadıkları acıları devletin temsilcilerinin huzurunda, herhangi bir aşağılamaya maruz kalmadan anlatma ve bu kişilerden itibar görme deneyimi, mağdurlar tarafından travmadan kurtulma yönünde önemli bir adım olarak değerlendirildi.[239] Bunda, Şili'de Arjantin'deki gibi "son nokta" anlamına gelen kanunların çıkarılmamış olması da etkili olmuştur. Böylece Hakikat Komisyonu'nun geçmişin üstüne kalın çizgi çizmeye yönelik bir manevra olarak değil, geçmişle hesaplaşmada ucu açık bir sürecin ilk adımı ve önemli bir aşaması olarak algılanması mümkün olmuştur.

Dokusu. Bir Var Kalma Poetikası", Kemal Sayar [Hazırlayan], *Kültür ve Ruh Sağlığı. Küreselleşme Koşullarında Kültürel Psikiyatri*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 270).

238 Kühner, s. 103-104.

239 Elisabeth Lira, "Sich erinnern heißt, die Vergangenheit noch einmal mit dem Herzen durchleben", Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996, s. 185.

Baskı politikaları ve şiddet mağdurlarının ve yakınlarının yaşadıkları travmanın psikososyal yönden işlenmesi, geçmişle hesaplaşmanın önemli bir boyutunu oluşturur. Acı dolu geçmişin kamusal işlenişi açısından bu çalışmaların bireylerle sınırlı kalmaması, toplumsal bir diyalog sürecine eklemlenmeleri gerekir. Bunun için de, haksızlıkların ve ihlallerin açığa çıkarılmasını hedefleyen kapsamlı bir hesaplaşma sürecine ihtiyaç vardır.

Toplumsal barış ve uzlaşma

Demokratik bir siyasal kültür zemininde yeni bir başlangıç arayışının ifadesi olan geçmişle hesaplaşmanın temel hedefleri arasında "toplumsal barış"ı yeniden tesis etmek de yer alır. Suç ve şiddet yüklü dönem resmen bittikten sonra, geride bölünmüş toplumlar bırakır. Şiddet deneyimini bir iç savaş veya yaygın çatışma olarak yaşayan toplumlarda bu bölünme daha barizdir. Ancak bir diktatörlük yönetiminin sistematik baskı ve zulüm uygulamalarına maruz kalan toplumlarda da bölünme bundan daha önemsiz değildir. Bu gibi toplumlarda, mağdur ve fail grupları ile bunların taraftarları arasında ciddi bir kutuplaşma, açık bir bölünme yaşanır. Geçmişteki suç ve şiddet pratiklerinin ağırlığı arttıkça, bu bölünme derin bir yarılmaya dönüşür. Bu durumda, siyasal kültürün demokratikleştirilebilmesi için, öncelikle demokrasinin ön şartı olan "demos"un oluşması gerekiyor. Geçmişle hesaplaşmanın hedeflediği "toplumsal barış"la, esas olarak, bu "demos"un yaratılması kastedilir. Geçiş süreçlerinde "hakikat" yanında "uzlaşma" kavramına sık başvurulmasının nedeni de burada aranmalıdır. Ancak "uzlaşma"ya giden yolda çeşitli engellerle karşılaşma ihtimali yüksektir.

Her şeyden önce "uzlaşma"dan neyin anlaşılması gerektiği konusunda, bölünmüş toplumun farklı "bölme"lerinde yer alanlar arasında farklı fikirlerin ve "uzlaşma programları"ndan farklı beklentilerin olacağı gerçeğiyle yüzleşmek gerekir. Örneğin Latin Amerika'da özellikle mağdurlar ve insan hakları örgütleri, uzlaşma kavramının kendisine bile büyük bir şüpheyle yaklaşırlar. Bu şüphenin temeli, iktidar elitlerinin "uz-

laşma" kavramını ve bununla dile gelen isteği kendi siyasal hedefleri ve çıkarları için araçsallaştırdıkları, giderek af ve unutmayla özdeşleştirdikleri konusundaki tarihsel tecrübelerde yatar. Bu nedenle, kavramın hangi taraftan öne sürüldüğü ve uzlaşma sürecinin hangi girişimlere dayandığı sorularına büyük önem atfedilir.

Şilili yazar Tomás Moulián'ın görüşleri, uzlaşma kavramına duyulan şüphenin en uç ve açık sözlü ifadesidir: "Uzlaşma meselesi, bizim açımızdan kesinlikle halledilmiş değildir. Daha doğrusu, uzlaşma hiçbir zaman söz konusu olamaz. Uzlaşma kardeşlik demektir. Yani uzlaşma, bir mücadele yüzünden birbirinden ayrılmış, ama ortak kökene sahip olduklarını, damarlarında aynı kanın aktığını kabul eden iki kardeşin varlığını gerektirir. Fakat Pinochet taraftarları ile karşıtlarının damarlarında aynı kan dolaşmıyor. Uzlaşma, tamamen kötü bir şekilde ortaya konan yanlış bir konudur. Buna göre, hoşgörüyle yaşamayı öğrenmemiz gerekiyor. Ne için? İşkencecileri sevmemiz için! Bu, saf mistik bir illüzyondur. Uzlaşma, siyasal dilin yerine geçmiş olan teoloji dilinin bir sözcüğüdür. Tabii ki, pratik ve etik nedenlerden dolayı; boğazlaşmaları, kıyımları tekrarlamamak için barış içinde yaşamak zorunda olduğumuzu söyleyebiliriz. Ben, kaybedilmiş birinin kardeşi değilim; ailemde de kaybedilen kimse yok. Fakat ben insanları kaybedip öldürenlerle veya işkencecilerle uzlaşmam."[240]

Bu tartışmanın diğer ucunda yer alanların simgesi olan Pinochet'in, 13.9.1995 tarihinde yaptığı bir konuşmada söyledikleri de, Şili ve benzeri ülkelerde "uzlaşma"nın anlamı üzerindeki derin uzlaşmazlığın nedenlerini çarpıcı bir şekilde özetliyor: "Suskunluğu korumak ve unutmak lazım! Bu şartlar altında yapılabilecek tek şey, aradan bu kadar zaman geçtikten sonra unutmaktır."[241]

---

240 Tomás Moulián, "Pinochet ist ein lebendiges Symbol", *Jungle-World*, sayı 33, 06.08.2003.

241 Aktaran Detlef Nolte, "Wahrheit und Gerechtigkeit oder Vergessen?, Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika", aynı yazar (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996, s. 21.

Benzer kutuplaşmalar zorlu geçiş süreçleri yaşayan diğer Latin Amerika ülkesi olan Arjantin'de de ortaya çıkmıştır. Bu ülkede, geçmişle hesaplaşma konusunda girişilen çeşitli denemelere rağmen, iktidar elitleri ordunun da açık baskısı ve desteğiyle uzun süre "geçmişe çizgi çekme" politikasına meylettiler ve bunu da "ulusal uzlaşma" sloganıyla savunup meşrulaştırmaya çalıştılar.

"Uzlaşma" kavramının, unutma ve geçmişi kapatma politikalarına dayanak olarak kullanıldığı bir başka ülke de İspanya'dır. İspanya çeşitli çevrelerce çok uzun yıllar, "uzlaşma yoluyla geçiş sürecinin" en başarılı modeli olarak gösterildi; İspanya sağı da, bununla övündü.

"Uzlaşma" kavramının, zulüm dolu geçmişin sorumluları ve onların savunucuları ile mağdurlar ve onların temsilcileri arasında farklı algılamalara konu olduğu ülkelerden biri de Güney Afrika'dır. Bu ülkede "uzlaşma"dan ne anlaşılması gerektiği konusunda siyahlarla beyazlar arasında ciddi görüş ayrılıkları var. Irkçı rejimin nimetlerinden yararlananlar, "uzlaşma"dan, kayıtsız şartsız bir af ve unutmayı anlarken; bu rejim altında haklardan yoksun bir şekilde yaşayan ve halkın çoğunluğunu oluşturan siyahlar, tam tersini anlıyorlar. Bunlar uzlaşmanın, geçmişteki suçların resmen tanınmasına, yaşadıkları acıların paylaşılmasına ve geçmişteki haksızlıkların sonuçlarının olabildiğince telafi edilmesine bağlı olduğunu düşünüyorlar.

"Uzlaşma" kavramı etrafında ortaya çıkan farklı tutumlar, çıkar hesapları arasındaki farklılıkları da yansıtır. Irkçı rejimin destekçileri geçmişin manevi yükünden kurtulma ve yaşamlarını rahatsız edilmeden sürdürme taleplerine sarılırken; siyahlar, imtiyazlı beyaz azınlığa geçmişten sorumlu olduğunu kabul ettirmeyi ve buradan hareketle toplumsal ve siyasal eşitliğe dayalı yeniden inşa taleplerine meşru bir temel yaratmayı hedefliyorlar.[242]

---

242 Gunnar Theissen, "Weiße Selbstbilder. Der Habitus des Verleugnens", Medico International (ed.): *Der Preis der Versöhnung: Südafrikas Auseinandersetzung mit der Wahrheitskommission*, Frankfurt/M., 1998, s. 55.

1996'da beyazlar arasında yapılan bir anket çalışmasında, siyahların yaşadığı bölgelerdeki baskı ve ihlallerden kimin sorumlu olduğu sorusuna, ankete katılanların % 57'si, "ırkçı rejime karşı mücadele edenler" cevabını verirken, ancak % 46'sı güvenlik güçlerinin ve Ulusal Parti hükümetinin sorumlu olduğunu beyan etmişlerdir. "Geçmişte Ulusal Parti'yi destekleyenlerin tamamı belli ölçülerde sorumludurlar" ifadesini onaylayanların oranı ise % 14'te kalmıştır. Bu da, geçmişte ırkçı rejimi desteklemekten kaynaklanan sorumluluğu, suçu mağdurlara/kurbanlara yıkarak savuşturma eğiliminin ne kadar güçlü olduğunu gösteriyor. Ayrıca beyazların büyük çoğunluğu, siyahların beyazları aşağılamak ve kendilerine çıkar sağlamak için geçmişi araçsallaştırdıklarını düşünüyor ve siyahlardan gelen telafi taleplerini "ırkçılık" olarak niteliyorlar.[243]

Aynı eğilimi savaş sonrası Almanyası'nda da tespit etmek mümkündür. 1991'de yapılan bir çalışmada Alman toplumunun önemli bir bölümünün, başka nedenler yanında, görmezden gelmek veya unutmak istedikleri Nazi dönemini hatırlattıkları için Yahudilerden nefret ettikleri belirlenmiş. "İkincil antisemitizm" olarak adlandırılan bu eğilim, Yahudilerin namuslu ve makul Almanları aşağılamak ve tahkir etmek için Holocaust'u araçsallaştırdıkları inancına dayanıyor.[244]

Yukarıda belirttiğimiz, aşağıda ayrıca ele alacağımız gibi, sonuçta Güney Afrika'da uzlaşmanın, geçmişi unutup kapatma taraftarlarının talebi olan "suskunluk" ve "af" üzerine değil, geçmişi işleme, mağdurlara itibarlarını yeniden kazandırma ve demokratik siyasal kültür inşa etme mücadelesinin şiarı olan "hakikat" temelinde kurulması yolu galip geldi.

Latin Amerika'da da mağdur çevreleri ve insan hakları örgütleri, unutma ve cezasızlık taraftarları kelimeyi kirlettiği için, uzlaşmayı bir amaç olarak kucaklamak konusunda gönülsüz davranmışlardır. Bu da insan hakları örgütlerinin, haksız biçimde, uzlaşmanın düşmanı olmakla itham edilmelerine

243 Theissen, Weiße Selbstbilder, s. 58.

244 Theissen, Weiße Selbstbilder, s. 59.

yol açmıştır. Oysa insan hakları örgütleri de uzlaşmayı gündemlerine almış, fakat kavramın başka anlamında ısrar etmişlerdir. İnsan hakları hareketi, uzlaşmanın ön şartı olarak hakikati görmüş, hakikati de adalete giden yolun temel taşlarından biri olarak kabul etmiştir. 31 Ocak-2 Şubat 2005 tarihlerinde Berlin'de yapılan "Geçmişle Hesaplaşmadan Ortak Bir Geleceğe – Uzlaşma Konusundaki Bölgesel ve Global Meydan Okumalar" başlıklı uluslararası konferansta Latin Amerika Çalışma Grubu'nun raporu, Latin Amerika'da insan hakları hareketinin uzlaşmayı hangi şartlarla ve nasıl bir çerçevede mümkün gördüğüne dair önemli tespitler içeriyor. Aşağıdaki açıklamalar, bu rapordaki görüşlerin bir özetidir.[245]

Uzlaşma, dışarıdan dayatılacak bir reçete değil, içerideki dinamiklerle gelişmesi gereken bir süreçtir. Mağdur çevreleri ve insan hakları örgütleri, hakikat ve adaleti uzlaşmanın ön şartları ve temel değerleri olarak görürler; bu nedenle iktidar elitlerinden gelen "af ve unutma" (son nokta – punto final) telkin ve dayatmalarını kesin bir şekilde reddederler. Buna göre, uzlaşma öncelikle devletin görev ve sorumluğundadır; toplumun görevi bundan sonra gelir. Devletin görevi; demokratikleşmeyi, güçler dengesinin yeniden düzenlenmesini, sosyo-ekonomik telafinin uzun vadede gerçekleştirilmesini, toplumun aktif katılımının sağlanmasını kapsar. Bütün bunların asıl işlevi, baskı ve şiddet yönetiminin ve yöntemlerinin tekrarlanmasını önleyecek kurumsal ve siyasal reformlara temel oluşturmaktır.

Geçmişle hesaplaşmanın ve buradan hareketle oluşacak bir uzlaşmanın temel ilkeleri de şu şekilde belirlenir: Bu sürecin uzun vadede toplumsal meşruiyet kazanabilmesi için, geçmişte dışlanmış olanların yeniden toplumsal ve siyasal yaşama "dahil edilmesi" şarttır. Dışlayıcı bir "uzlaşma politikası", şiddetin yeniden ve daha yoğun bir şekilde canlanmasına, top-

245 "Von Vergangenheitsbewältigung zu einer gemeinsamen Zukunft – Regionale und globale Herausforderungen von Versöhnung", Internationale Konferenz 31. Januar – 2. Februar 2005, Berlin von FES und GTZ, Regionalbericht Arbeitsgruppe: Lateinamerika (www.gtz.de/de/dokumente/de-gesamtbericht-versoehnung.pdf).

lumsal travmanın derinleşmesine ve inandırıcılık kaybına yol açar. Bu nedenle uzlaşma politikasının sadece hükümetler veya uluslararası topluluk tarafından biçimlendirilmesinden kaçınmak, toplumun çeşitli kesimlerine özerk bir eylem alanı tanımaya özen göstermek gerekir. Ancak bu şekilde uzlaşma kavramı toplumda geniş yer bulabilir ve kamusal tartışma ve mutabakatın konusu haline gelir.

Silahlı taraflar arasında imzalanan "barış anlaşmaları", çoğu zaman sadece toplumsal sorunların köküne kapsamlı bir şekilde inmeyen "siyasal uzlaşma" niteliği taşıdıklarından, gerçek anlamda toplumsal barış ve bütünleşmeyi sağlamak yerine, bunlara engel oluştururlar.

Öte yandan uzlaşmayı bireysel bir süreç olarak kabul eden bir anlayışa da ihtiyaç vardır. Failleri yargılamak ve cezalandırmak ve mağdurların acılarını ve kayıplarını sembolik nitelikte de olsa maddi ve manevi yönden telafi etmek bu açıdan büyük önem taşır. Burada asıl görev devlete düşer.

Adalete giden yol, mağdurların acılarının ve kayıplarının tanınmasından ve faillerin yargılanıp cezalandırılmasından geçer. Şiddete yol açan kurum, yapı ve bireylerin tespiti, hakikat ve adalet arayışının temelini ve uzlaşma sürecinin diğer bir şartını oluşturur.

Bu tespitleri, Mendez'in görüşleriyle tamamlayalım: "Bir kere, uzlaşma kararnamelerle uygulanamaz, her insanı onurlu ve değerli bir varlık olarak kabul eden süreç çerçevesinde, toplumun tüm bireylerinin zihninde ve yüreğinde inşa edilmelidir. İkinci olarak, uzlaşma hakikatin bilinmesini gerektirir. Bağışlaması istenen kişi tam olarak neyi bağışladığını bilmiyorsa, bağışlama talep edilemez. Üçüncü olarak, uzlaşma ancak özür dilemenin ardından gelebilir. Bağışlamadan yararlanacak kişilerin, hiçbir pişmanlık hareketi ya da yapılan yanlışlığın itirafı olmaksızın, mağdurlardan bağışlama dilemesi, geçmişte işlenen suçlara yeni bir adaletsizlik ekliyor gibi görünmektedir."[246]

246 Mendez, s. 17.

İKİNCİ BÖLÜM

Dünya Deneyimlerinden Örnekler

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana yaşanan geçmişle hesaplaşma deneyimlerinin sadece bilançosunu çıkarmak ve temel özelliklerini açıklamak bile, başlı başına bir kitap konusu olur. Geçmişle hesaplaşma sorunlarının genel çerçevesini çizmeyi amaçlayan bu çalışmada böyle bir yola başvuramayacağımız açıktır. Burada yapabileceğimiz en anlamlı iş, geçmişle hesaplaşma sorunlarını en iyi okuyabileceğimiz temsilî deneyimleri ele almaktır. Bu amaçla, dört kıtadan klasik sayılabilecek örnekler seçtik.

GENEL OLARAK AVRUPA

Avrupa, 20. yüzyılın ilk yarısını derin ekonomik bunalımlar, bunlara eşlik eden iç ve dış savaşlar, bunların doğal sonucu olan köklü siyasal sarsıntılar ve büyük bir istikrarsızlıkla geçirdi. Şiddet yaşamın her alanına yayıldı, baskı günlük hayata damgasını vurdu. Avrupa'nın kalbinde benzersiz bir soykırım ve tarifsiz bir yıkımla simgelenen İkinci Dünya Savaşı, bu gidişin vardığı en derin nokta; bu dönemin son bulduğu büyük kesinti, tarihsel bir dönüm aşaması olarak ortaya çıktı. Daha doğrusu, egemen tarih yazımı, 1945'le birlikte Avrupa tarihi-

nin acılı ve karanlık bölümünün kapandığı öncülü üstüne inşa edildi. Bu tarih tasarımının işleyebilmesi için, kolektif hafızanın da buna uygun bir biçimde kurgulanması zorunluydu. Bu nedenle 1945'ten 1960'ların ortalarına –bazı ülkelerde daha da ileri tarihlere– kadar, 20. yüzyılın acı dolu sorunlu yılları, özellikle de savaş sırasında yaşanan deneyimler solmaya, silikleşmeye terk edildi. Unutmak, bütün taraflara en iyi yol olarak göründü; kendisinin veya yakınlarının yaptıklarını unutmak, kendisine veya yakınlarına yapılanları unutmak, tanık olunan veya bilinen şeyleri unutmak. Bugünü geçmişten ayırma ve 1945'i bir "sıfır noktası" olarak algılama yönündeki bu çok güçlü eğilim, en genel anlamda, 1939'dan önce ve 1939 ile 1945 yılları arasında neler olduğu sorusuyla yüzleşmekten kaçınma çabasında yansımasını buldu. Bu eğilimin, geçmişte işlenen korkunç suçlara dair kolektif bilginin içinde kaybolacağı bir "hafıza boşluğu" yaratma beklentisiyle bağlantılı olduğu söylenebilir. Yoğunluğu ve biçimleri değişmekle birlikte bu eğilim ve beklenti, birçok Avrupa ülkesinde teşhis edilebilir.[1]

Savaş sonrası yıllarda Avrupa'nın büyük bir bölümü, kolektif bir unutmanın arkasına sığındı. Faşist yönetimler ve işgal güçleriyle uzlaşma, savaşta işbirliği, maddi sefalet, kişisel trajediler gibi nedenlerle milyonlarca Avrupalı yüzünü yakın geçmişten çevirdi veya kendilerini rahatlatacak hatıra kurgularına sarıldı. Savaş sırasında yaşananları kabul etmekten kaçınma ve bunlara ilişkin hatırlamayı bastırma ya da savaş sonrası toplumların kırılgan bağlarına zarar vermeyecek şekilde kurgulama isteğini Henry Rousso "Vichy Sendromu" olarak adlandırır. Bu sendrom, sadece Fransa'ya özgü değildir. İşgal edilmiş bütün ülkeler, kendi Vichy Sendromlarını geliştirdiler. Bu sendromun çarpıcı yansımaları, kurban ve direniş mitoslarıdır. Bu "mitos"lar, "suskunluk" tutumunu rasyonelleştirme ihtiyacını gidermenin araçları olarak kullanıldılar. Bu "mitos"lara başvuran ülkelerde, bir yandan savaşta kendi insanlarının yaşadığı acılar ön plana çıkarılmış, böylece kendilerinin başkalarına yaşattıkları

1 Bkz. Tony Judt, "Europas Nachkriegsgeschichte neu denken", (http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=250&Itemid=426).

acılar hafızalardan kaçırılmak istenmiştir. Örneğin İtalyanlar, Balkanlarda ve Afrika'daki sömürgelerinde yaptıkları zulmü, savaş sırasında yaşadıkları acılara aşırı vurgu yaparak kamusal tartışmanın dışına sürmüşlerdir. Savaş sonrası imajlarını "direnişçi millet" olarak kurgulamaya özel önem veren Hollandalılar, savaştan önce ülkede yaşayan yaklaşık 140.000 Yahudi'den 110.000'inin toplama kamplarına gönderildiğini ve bunlardan sadece 5.000'inin geri dönebildiğini; yine yaklaşık 23.000 Hollandalı'nın gönüllü olarak Waffen-SS'e katıldığını, böylece Waffen-SS'teki en büyük Batı Avrupalı birliği oluşturduklarını unutturmak istediler.[2] 1960'ların ortalarına kadar da bunu başardılar. Fakat Almanya'yı etkileyen gelişmeler, bu yıllarda Hollanda'ya da yansıdı ve yakın tarihin kara sayfaları gün yüzüne çıkmaya başladı. Resmî kabul ve özür ise, ancak Kraliçe Beatrice'in 1995'te yaptığı İsrail gezisinde geldi.

Avusturya'da da, Nazilere verilen coşkulu destek daha sonra "zorla ilhak" olarak gösterilmiş ve Avusturyalıların bu dönemde işlenen vahim suçların sorumlusu ya da işbirlikçisi değil, bunlara yol açan politikaların mağduru/kurbanı oldukları tezi işlenmiştir. Aynı şekilde Fransa da, 1990'ların ortalarına kadar Nazilerle işbirliği ve fakat bilhassa Yahudilerin sevki ve teslimi konusundaki rolünü tartışmaktan kaçınmış, bunu yaparken de Fransızların en az yarısının, hatta "bir avuç hain ve şaşkın dışında tüm Fransızların Alman işgaline karşı direndiği" mitosundan bolca yararlanmıştır.[3]

Almanlar, Yahudilere yaşattıklarını inkâr edemiyorlardı; ama bunlardan söz etmekten kaçınabiliyor, kendi acılarını öne çıkarmayı becerebiliyor, bütün suçu bir avuç Naziye yıkmayı başarabiliyorlardı. Almanya'da savaş sonrası yıllarda tarih eğitimi Kayzer döneminde sona eriyor, Nazi dönemi tamamen konu dışı bırakılıyordu.

Yeni başlangıç isteği ile kolektif unutma arasında kurulan bu ittifak, 1980'lere kadar savaş sonrası tarih yazımına açıkça dam-

2 Bkz. Tony Judt, *Geschichte Europas von 1945 bis zur Gegenwart*, Münih-Viyana, 2006, s. 939-940.

3 Nora, Gedächtniskonjunktur, s. 3.

gasını vurdu. Egemen tarih yazımı, "kötü geçmiş"in "iyi gelecek" için beslenen umutları ve duyulan heyecanı zehirlememesi için, kesin bir kopuş varsayımına dayanan yeni bir başlangıç yapma özlemini rasyonel bir ilke olarak benimsedi. Buna uygun olarak, savaşın Avrupa'nın yeniden inşasında hareket noktası olarak alındığı durumlarda da, savaş "yeniden doğuş"tan önceki bütünsel çöküş anı olarak tasvir edildi; savaşın bazı açılardan etkilerini sürdürdüğü düşüncesi ise, ciddi bir rahatsızlık faktörü olarak görüldü ve tartışmaların dışına veya kıyısına sürüldü.

1989'daki gelişmeler, bu egemen tarih yazımı paradigmasının çözülmesine yol açtı. Çünkü bu anlatının temel motifi olan bölünmüş Avrupa olgusu ortadan kalktı. Şimdi artık savaş sonrası Avrupa tarihinin yeniden düşünülmesi ve yazılması gerekiyordu. Bu ise, bastırılan hatıraların geri gelmesiyle, kolektif hafızanın açılmasıyla mümkün olabilirdi. Gerçi bu süreç 1960'larda Almanya'da başlamış, kısmen ve sınırlı bir biçimde başka Avrupa ülkelerinde de hareketlenmişti; yeni kuşak, savaşta ve sonrasında gerçekten neler yaşandığı, bu denli korkunç olayların 1960'lara kadar neden böylesine yaygın bir mutabakatla suskunluğa, unutuşa havale edildiği sorularını yüksek sesle dillendirme eğilimindeydi. Lakin 1989'daki gelişmeler, bu sürecin yeni boyutlarla ve bütün Avrupa'yı kapsayacak şekilde yoğunlaşmasını kaçınılmaz kılmıştı.

Bu soruların çekim merkezini, Nazilerin gerçekleştirdiği soykırım oluşturur; ama bu merkezin etrafı işbirlikçilik ve direnişe ilişkin sorularla da çevrilir: Nazilere bu soykırımda kimler neden yardım etmişti? Kimleri direnişçi saymak gerekir? Savaş sonrasında hemen hemen Batı Avrupa'nın tamamında tedavüle sokulan ve yeniden inşa sürecinde manevi bir tutkal işlevi gören direnişe dair kahramanlık öyküleri ne kadar inandırıcıdır? Bunlara başka sorular da eklenir: Geçmişin kara sayfaları, ulusal tarihle nasıl ilişkilendirilecek; bu tarihin bir parçası olarak mı kabul edilecek, yoksa bu tarihe ait olmayan bir parantez muamelesi mi görecek?

Bu tutumlardan birinin tercih edilmesiyle de sorun çözülmüş olmaz; çünkü her bir tercih yeni ihtimalleri de gündeme

getirir. Örneğin suç yüklü bir geçmişin ulusal tarihin bir parçası olarak alınması tercihi, doğrudan bu dönemde yapılanları tanımak, hakikati ortaya çıkarmak ve mağdurlardan/kurbanlardan özür dilemek gibi bir politikayla bütünleşebileceği gibi; ulusal tarihin ve ulusun itibarını kurtarmak için, geçmişte işlenen vahşetlerin boyutunu küçültme, bunlardan kaynaklanan sorumluluğu daraltacak "makul nedenler" arama hesaplarına da dayanabilir. Geçmişi bir parantez olarak görme seçeneği ise, en iyi ihtimalle, kolektif sorumluluk tartışmalarına girmeyi engelleyecek şekilde vahşetin sorumluluğunu belli kişilere yıkma ve onları mahkûm etme eğilimini öne çıkarır. Bu tercihler ve bunlara dayanak oluşturacak politikalar arasındaki gerilim; bir süreden beri İsviçre, Fransa, Avusturya gibi ülkelerde kamusal tartışmalara damgasını vuruyor; diğer ülkelerde de tartışmaların merkezine doğru ilerliyor.[4]

Böylece "tarihsel ipoteklerin dönüşü" diye adlandırılan bir süreç değişik ülkelerde işlemeye başladı. Aşağıda ayrıca ele almayacağımız ülkelerden Avusturya ve Fransa'nın durumunu, örnek olsun diye kısaca aktaralım.

Avusturya'da kırılma noktasını, Kurt Waldheim etrafında kopan tartışma oluşturdu. Bu tartışmalar, Avusturya'da uzun süre kullanımda kalan "kurban/mağdur mitosu"nun çökmesi ve giderek Avusturya'nın Nazi yönetimiyle işbirliği yaptığının ve yaşanan vahşetlerde sorumluluğu bulunduğunun kabul edilmesi sonucunu doğurdu. Nihayet 1991 Haziranı'nda dönemin başbakanı Vranitzky, parlamentoda okuduğu bildiriyle bu kabulü resmîleştirdi. Ancak bununla sorun bitmiş değil, yeni bir aşamaya girmiş oldu. Haider'in FPÖ'sünün seçim başarısı, bir yandan geçmişle hesaplaşmanın bunca zaman bastırılmış olmasının bir sonucu olarak görüldü; diğer yandan tartışmaların yeni boyutlarda ve daha derin yürütülmesine vesile oldu. Avusturya'nın hem Waldheim hem de Haider vakalarında uluslararası kamuoyunda zor durumlara düşmesi, uluslararası ilişkilerde, örneğin AB içinde ciddi sorunlar yaşaması,

4 Tony Judt, Europas Nachkriegsgeschichte neu denken.

geçmişle yüzleşmedeki gecikmelerin doğrudan sonucu olarak kabul edilir.[5]

Uzun yıllar "direniş (resistancé) mitosu"na sığınarak geçmişi tek yönlü ve çarpıtılmış bir biçimde hatırlayan Fransa, 1980'lerin başlarından itibaren "Vichy sendromu" başlığı altında geçmişle yeniden yüzleşmeye ve hesaplaşmaya başladı. Gerçi de Gaulle'nin ölümünün hemen ardından, 1970'lerin başında "direniş"in resmi ve tek geçerli yorumu sorgulanmaya ve Vichy rejimine ilişkin bulanık hatıralar canlanmaya başlamıştı. Ancak Barbie ve Papon davaları, "direniş mitosu"nun sarsılmasına ve Nazilerle işbirliği ve Yahudilerin sevki konusunun açık ve yoğun bir şekilde tartışılmasına giden süreci de geri dönülmez bir şekilde harekete geçirdiler.[6] Nihayet Jacques Chirac 16 Temmuz 1995'te yaptığı bir konuşmada Fransa'nın sorumluluğunu resmen kabul etti. Böylece elli yıl süren bir "devlet yalanı" da çökmüş oldu.[7]

Fransa'daki tartışmalar İkinci Dünya Savaşı'yla da sınırlı kalmadı; başta Cezayir olmak üzere başka konuları da kapsayarak genişledi. Cezayir meselesinin, hem Fransa birliklerinin baskı ve katliamları devam ederken hem de ondan sonra uzun süre genel ilginin kıyısına itilmiş bir tür tabu olarak kalmasında, Fransa'nın İkinci Dünya Savaşı'yla ilgili "geçmiş politikası"nın da önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Dönemin askerî şeflerinden biri olan General Jacques Massu'nün Cezayir'de işkencenin olağan bir yöntem olduğunu ve Paris yönetiminin onayıyla yapıldığını, ancak kendisinin bundan dolayı pişmanlık duyduğunu açıkladığı Haziran 2000'den bu yana, "Cezayir tabusu"na belirleyici darbeyi vuran kapsamlı ve yaygın bir tartışma da başlamış oldu.[8]

Sonuç itibariyle, 1989'daki gelişmeler, kökleri İkinci Dünya Savaşı öncesine uzanan pek çok hesabın kapanmadığını da

---

5 Bkz. Wolfgang Neugebauer, "Zur Problematik der NS-Vergangenheit in Österreich", (http://swi.priv.at/~doew/problnsverg.html).

6 Bu süreçle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Karin Urselmann, *Die Bedeutung des Barbie-Prozesses für die französische Vergangenheitsbewältigung*, Frankfurt am Main, 2000.

7 Pierre Nora, "Untergang einer Staatslüge", (http://zeus.zeit.de/text/2002/12/200212_nora_xml).

8 Bkz. Dorothea Hahn, "Folter gehörte zum guten Ton", *taz*, 24.6.2000.

gösterdi. Eski Yugoslavya, bunun en dramatik örneğidir, ama tek değildir. Bütün bunlar, birçok kişi ve çevreyi; geçmiş, politika ve kolektif hafızaya dair karmaşık sorunlar yumağının daha fazla tartışılmasını Avrupa için yakıcı bir ihtiyaç, hatta kaçınılmaz bir görev olarak görmeye yöneltiyor.

Çeşitli araştırmalar, parçalanmış toplumlarda ulusal kimliği yeniden inşa etmek ve "uzlaşma"yı sağlamak için, "bütünleştirici mitoslar" yaratma eğiliminin çok güçlü olduğunu; yerel ve istisnai değil, evrensel karakter taşıdığını ve Avrupa'nın savaş sonrası travmasının güçlü bir unsurunu oluşturduğunu gösteriyor. Sadece Fransa, Avusturya, İtalya gibi Batı Avrupa'nın en çok bilinen örneklerinde değil, en az onlar kadar Doğu Avrupa ülkelerinde de bu amaçla "direniş mitos"ları oluşturulmuştur. Doğu Avrupa sistemlerinde, faşizme karşı kahramanca yürütülen direniş, resmî söylemin değişmez referanslarından biriydi. Bu açıdan, yukarıda da belirtildiği gibi, "Vichy Sendromu" olarak adlandırılan olgu, yani savaş sonrası Fransası'nda Nazi işbirlikçisi Mareşal Pétain rejimine dair hatıraların inkâr edilme, çarpıtılma, bastırılma, istismar edilme şekli, sadece Fransa'ya özgü değildir; denebilir ki, bütün Avrupa ülkelerinin kendi "Vichy Sendrom"ları vardır. Her bir ülkenin sendromu, ancak o ülkenin genel toplumsal ve siyasal tarihi içine yerleştirilerek daha iyi anlaşılabilir.[9]

Esasen birçok Avrupa ülkesinde her iki Dünya Savaşı, Nazizm ve faşizm hâlâ sıklıkla ulusal tarih perspektifiyle ele alınır. Bunun başlıca nedeni, anılan olguların bazı Avrupa ülkelerinin ulusal kimliklerini yeniden tanımlamalarına ilişkin tartışmalarda belirleyici rol oynamalarıdır. Almanya'daki "tarihçiler kavgası", Fransa'da Birinci Dünya Savaşı ya da Vichy rejimine ilişkin tartışmalar ve İtalya'da faşizmin ve Antifaşizmin mirası etrafında kopan fırtınalar buna örnek gösterilebilir.[10]

---

9 Tony Judt, Europas Nachkriegsgeschichte neu denken.

10 Henry Rousso, "Das Dilemma eines europäischen Gedächtnisses", Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, Online-Ausgabe, 1 (2004), sayı 3, (http://www.zeithistorische-forschungen.de/ 16126041-Rousso-3-2004), s. 2.

Bununla birlikte, hiçbir ülkedeki deneyim, diğer ülkelerdekinden bağımsız olmadığı için, daha iyi bir kavrayış, aradaki bağlantıları da dikkate almayı gerektirir. Bu ihtiyaç, Avrupa'da kolektif hafızanın ulusal sınırların ötesine taşması olgusunu ve bir "ortak Avrupa hafızası" arayışlarını da teşvik ediyor.

Avrupa'nın 1945'ten bu yana yaşadığı gelişmeleri, tek tek ülke örneklerinde incelemeye geçmeden önce, genel bir manzara çizmek yararlı olacaktır. Bu konuda, böyle bir tabloyu yetkin bir şekilde tasvir eden Rousso'nun yardımına başvuracağım.

Avrupa'daki gelişimi, kabaca birbirini izleyen üç aşamalı bir süreç olarak tasvir eder Rousso:

1) Savaşın hemen ardından, Naziler tarafından işgal edilmiş ülkelerde, yeniden inşa hedefi lehine geçmişin görmezden gelinmesi ile "kahramanları" ve "kurbanları" onurlandırma, işbirlikçileri, faşistleri ve "yerli" antisemitistleri cezalandırma gereği arasında bir gerilim yaşandı. Fransa ve İtalya bu gerilimin tipik yansımalarının gözlendiği ülkelerin başında gelirler.[11]

2) Bu ilk aşamayı, uzun bir resmî suskunluk, bastırma ve unutma dönemi izledi. Bu kavramları, devletlerin ve kamuoyunun bilinçli tutumu olarak anlamak lazım; yoksa bireylerin işlenen cinayetleri ve çekilen acıları gerçekten unuttukları anlamında değil. Devletlerin yeniden inşası süreci ve Avrupa'da birlik çabaları eşliğinde işleyen bu aşama, yaklaşık on beş yıl, yani 1960'ların sonlarına kadar devam etti.[12]

3) Nihayet 1970'lerin başında Batı'da, 1989'dan itibaren Doğu'da olmak üzere Avrupa'nın hemen hemen bütün ülkelerinde "yeniden hatırlama" (Anamnese) süreci başladı. Bu aşamada, en geniş anlamda faşist geçmişe ilişkin sorular, özellikle işgal edilen ülkelerde Nazilerle işbirliği, işgal edilmemiş ülkelerde de faşist ittifaka (Mihver devletlerine) destek meselesi öne çıktı.[13]

Rousso, "Holocaust'u konuşabilmek ve sorumluluğu teslim etmek için neden bu kadar uzun süre beklendi" sorusunun, "neden savaşın üzerinden altmış yıl geçmesine rağmen hâlâ

11 Rousso, s. 6.

12 Rousso, s. 7.

13 Rousso, s. 7.

konu hakkında bu kadar konuşuluyor" sorusuyla tamamlanması; ayrıca Holocaust'un hatırlanmasının AB'de neden bu kadar önemli hale geldiğinin de açıklanması gerektiğini belirtir.

Rousso'ya göre, bu sorulara iki türlü cevap verilebilir: Bu cevaplardan biri, Holocaust'un tarihsel benzersizliğinden hareketle, hafızadaki yerinin de benzersiz olduğu argümanına dayandırılabilir. Bu ise, hatırlamanın bugünkü ağırlığını tarihsel olayın istisnai karakteriyle açıklamak anlamına gelir. Böylesine benzersiz bir olayın hatırlanmasının da benzersiz olması şaşırtıcı değildir buna göre. Vahşetin tekilliği ve sonuçlarının üç kuşaktan beri aşılamaması, elli yıl sonra hâlâ siyasal süreçlere konu olmasını da açıklar. Bu süreçler bakımından "zaman aşımına uğramazlık" fikri, sadece biçimsel hukuka ve hukuk pratiğine ilişkin bir yenilik olmakla kalmaz; aynı zamanda yargıya egemen olan geleneksel zaman algısını ve hukuk ile tarih arasındaki ilişkiyi de kökten değiştirir. Çünkü bir yandan yargıçlarla olaylar arasında eşzamanlılık ilişkisi yok; diğer yandan yargı kararları doğrudan tanıklıklardan çok tarihsel analizlere dayanmak durumunda.[14]

Bu açıklama modeline, Holocaust'la karşılaştırılabilir tezahürlere çok yakın zamanlarda da rastlandığı gerekçesiyle itiraz edilebilir. Son zamanlarda yeniden geçmişle hesaplaşma tartışmalarının konusu haline gelen Fransa'nın Cezayir'deki kıyım politikası buna iyi bir örnektir. Avrupa'nın dışında, Latin Amerika'daki diktatörlükler, Güney Afrika'daki ırkçı rejim ve 1945'ten sonraki en kanlı soykırımlara sahne olan Kongo ve Ruanda gibi ülkelerde ortaya çıkan benzer durumlar çok daha dikkat çekicidir. Rousso, burada da yukarıdakine benzer bir gelişimin tasvir edilebileceğini belirtir. Diktatörlüğün veya savaşın son bulmasının hemen ardından; kurumsal geçiş, sorumluların yargılanıp cezalandırılması, geçmişin izlerinin belgelenmesi gibi sorunların ön planda yer aldığı bir dönem başlar. Bu arada, gelecekte ulusal hafızaya dayanak oluşturacak ilk tarihsel anlatılar da ortaya çıkar. Bu dönemi, çok geçme-

14 Rousso, s. 8.

den, devletlerin ve kamuoylarının geçmişe bakmaktan vazgeçmeyi ve geçmişteki dramların üstünü suskunluk şalıyla örtmeyi tercih ettikleri bir dönem izler. Bu ülkelerin hangi şartlar altında üçüncü dönem olan yeniden hatırlama ve geçmişi harmanlama aşamasına geçeceklerini açıklamak için, dünyada yaşanmakta olan dönemin özelliklerine bakmak gerekir.[15]

Rousso, içinde yaşadığımız dönemin kendine özgü bir "tarihsellik rejimi" (régime d'historicité) yarattığını belirtir ve bu rejimi, ana hatlarıyla şu şekilde tasvir eder:[16]

Bu rejimin ilk unsuru, "telafi"dir. İster gönüllü, ister çeşitli çevrelerin baskısı sonucu olsun, devletlerin geçmişte işlenen suçlardan ve yapılan hatalardan dolayı "telafi" girişimleri, giderek sistematik bir hal alıyor. "Telafi" için denenen yolları üç grupta toplamak mümkün:

1) bireylerin maddi kayıplarını gidermeye yönelik mali telafi ya da tazminat,

2) dava açma yoluyla hukuksal telafi,

3) ilgili devletlerin en yüksek düzeyde temsilcilerinin özür dileyen konuşmaları yoluyla simgesel telafi.

Tarihsellik rejiminin ikinci unsurunu, travmatik olayların yargısal yolla işlenmesi eğilimi oluşturur. Yargı, ya olayların hemen ardından ya da aradan uzun sayılabilecek bir zaman geçtikten sonra devreye girer. Birinci duruma, eski Doğu Bloku ülkeleri; ikinci duruma ise Fransa ve Almanya örnek gösterilebilir. Yargının müdahalesi, ulusal düzeyde gerçekleşebileceği gibi, uluslararası düzlemde de gerçekleşebilir; ceza hukuku yoluyla olabileceği gibi, özel hukuk araçlarıyla da olabilir. Yargısal nitelik taşımamakla birlikte, parlamentoların biçimsel açıklamaları ya da kararları da, geçmişe hukuksal müdahale olarak değerlendirilebilir. Bu son durumun tipik örneğini, Ermeni olaylarına ilişkin girişimlerde gözlemek mümkün. Burada tarih, kamusal ya da bilimsel tartışmalardan değil, yasalardan kaynaklanan normlara dayandırılır.

---

15 Rousso, s. 8.

16 Rousso, s. 9-10.

Üçüncü unsur, tarih yazımının giderek yoğunlaşan bir şekilde "kurban/mağdur perspektifi"ni benimsemesidir. Burada ilginç olan, "kahraman" ile "mağdur" statülerinin yer değiştirmesidir. Eskiden Nazilere karşı direnenler için "kahraman" veya "şehit" figürü uygun görülürken, bugün mağdur/kurban statüsü tanımakta beis görülmez. Zira Yunanca'da yarı tanrı anlamına gelen kahramanların, telafi ve tazmin için mahkemeye başvurmaları düşünülecek bir şey değil. Burada, geçmişin siyasal algısının yerine, artan şekilde moral algısı geçer. Devletler, muzafferler veya alimler tarafından belirlenen tarih yazımında unutulan kurbanlarla/mağdurlarla özdeşleşme, moral bakış açısının ağırlık kazanmasına yol açar.

Dördüncü bir unsur olarak, tarihin ulusallıktan kurtulması gösterilebilir. Uluslararası toplum, AB gibi oluşumlar, sivil toplum örgütleri, çeşitli ülkelere kendi tarihleriyle belli bir biçimde hesaplaşmaları için baskı yapıyorlar. Pinochet olayı buna iyi bir örnektir. Pinochet'yi Şili'de yargılamanın önündeki engeller nedeniyle yurt dışında yargılamaya çalışmak, aynı zamanda Şili'nin kendi geçmişiyle nasıl hesaplaşması gerektiği sorusunu burada ortaya atmak anlamına gelir. Buna benzer girişimler, çok uzun süre ulusal bir sorun olarak kabul edilen geçmişin yorumlanması konusunu giderek bu çerçevenin dışına taşıma sonucunu doğurur.

1945'ten sonra çeşitli Avrupa ülkelerinin geçmişle ilişki konusunda geçirdikleri aşamalar ve yaşadıkları deneyimler, Rousso'nun çizdiği bu tabloyla büyük ölçüde örtüşür. Genel hatlarıyla bile olsa bütün örnekleri incelemek, tek bir kitabın altından kalkabileceği bir girişim değildir. Bu nedenle, çalışmamızı Avrupa'daki gelişimin ana doğrultusunu ve temel dinamiklerini teşhis etmeye, ayrıca geçmişle hesaplaşma konusunun teorik boyutlarını ve pratik sorunlarını anlamaya en elverişli örneklerle sınırlayacağız.

Almanya'nın böyle bir çerçevenin değişmez başlangıç noktasını oluşturduğuna herhalde kimse itiraz etmez.

Almanya dışındaki örnekler arasında İtalya'ya özel bir yer vermek, aynı ölçüde doğal sayılmaz, ama anlaşılmaz da değil-

dir; faşist ittifakın Avrupa'daki diğer ayağında geçmişle ilişkinin seyrini göstererek, bir karşılaştırma yapma imkânı sunmak gibi son derece makul bir nedene dayanır. Fakat bunu tek gerekçe saymak da, İtalya'nın özgünlüğünü bir çırpıda harcamak olur. İtalya'yı özgün kılan hususlardan en önemlisi, geçmişle ilişkinin kuruluş şekli, akış yönü ve sonuçları itibariyle diğer bütün örneklerin neredeyse aksi bir yol izlemiş olmasıdır.

Burada incelenecek örneklerden İsviçre ise, savaşta resmen "tarafsız" bir statüde olmasını, uzun yıllar bir meziyet olarak görmüş, temiz bir geçmişe sahip olmakla övünmüş bir ülkedir. Geçmişi hakkındaki bu kurgu, 1990'lardaki global hesaplaşma dalgası karşısında kısa sürede çökmüş ve birçok açıdan öğretici bir yüzleşme ve hesaplaşma süreci başlamıştır.

İspanya'ya gelince; "uzlaşma yoluyla barışçıl geçiş" parolası altında, geçmişinin iki acılı ve zalim dönemiyle ilişkisini suskunluk üzerine kurmuş bu ülke, geçmişle hesaplaşmanın oldukça uzak ve görece yakın dönemler söz konusu olduğunda ve bunlar iç içe girdiğinde ne gibi sorunlar yaratacağına dair iyi bir örnek oluşturduğu için incelemeye dahil edildi. Burada kendilerine ayrı bir başlık tahsis edilmeyen ülkelere de, yeri geldiğinde elbette değinilecektir.

ALMANYA

Geçmişle hesaplaşma tartışmalarının anayurdu olan Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden bugüne kadar olan tarihi oldukça karmaşıktır. Savaştan sonra iki Alman devletinin kurulması ve bunların birbirlerinden çok farklı "geçmiş politikaları" izlemeleri, Nazi döneminin mirasını üstlenmek durumunda olan Batı Almanya'da ise çeşitli dönemlerde farklı "geçmiş politikalar"ının egemen olması, bu dönemlerin her birinde de değişik eğilimlerin birbirini kesmesi nedeniyle, bu ülkenin durumu bir özete veya genellemeye pek izin vermez.

Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana önemli dönüm noktalarından geçen bu dinamik ve değişken tarihi; geç-

mişle hesaplaşma ve hatırlama politikaları tartışmalarına da damgasını vurmuştur. Almanya'da konusu veya hareket noktası tarih olan toplumsal ve siyasal tartışmaların yaşanmadığı bir tek günün bile geçmediğini söylemek abartı sayılmaz. Esasen Almanya'daki tartışmaların büyük bir kısmını, 20. yüzyıl Alman tarihine dair asgari bir bilgi olmadan anlamak da neredeyse imkânsızdır. Bundan dolayı, Almanya'nın geçmişle hesaplaşma bilançosunu çıkarmaya ve aktarmaya çalışmak; bu ülkenin savaş sonrası siyasal, toplumsal, kültürel ve düşünsel tarihini resmetmeye kalkışmak anlamına gelecektir. Bu çalışmadan böyle bir teşebbüsün beklenemeyeceği açıktır. Bu nedenle, burada söz konusu süreci kronolojik olarak tasvir etmekten çok, geçmişle hesaplaşma ve hatırlama tartışmalarının karmaşık gelişimine ve sorunlarına ışık tutacak temel noktalar üzerinde durulacaktır.

Almanya'nın 1945'ten bugüne kadar uzanan geçmişle hesaplaşma tarihini değişik ölçütler kullanarak farklı şekillerde dönemlendirmek mümkün.[17] Burada, bu süreci iki döneme ayırarak kısaca inceleyeceğiz: 1) Suskunluk ve bastırma dönemi, ki bu dönem de kendi içinde iki alt döneme ayrılabilir: 1945-1949 arası ve 1950'ler, 2) Hatırlama ve hesaplaşma dönemi, ki bu da iki alt dönemde incelenebilir: 1960-1990 dönemi ve 1990 sonrası.

1945-1949: Hesap yılları

1945-1949 arasını kapsayan ilk dönemi, biri müttefiklerin Almanya'nın geçmişiyle hesaplaşmaları, diğeri Almanların kendi geçmişleriyle kurdukları ilişki olmak üzere iki açıdan incelemek gerekir.

Müttefiklerin geçmişin hesabını görmeleri

4-11 Şubat 1945 tarihlerinde Yalta Konferansı'nda bir araya gelen müttefikler, "Alman militarizmini ve Nazizmi yok etme

17 Örnek olarak bkz. Helmut König, *Die Zukunft der Vergangenheit. Der Nationalsozialismus im politischen Bewusstsein der Bundesrepublik*, Frankfurt am Main, 2003.

ve Almanya'nın bir daha asla dünya barışını tehdit edemeyeceği şartları garanti altına alma" konusunda fikir birliğine vardılar. Bu hedefi gerçekleştirmek için iki yol izlenecekti. Bunlardan biri, Alman savaş suçlularının uluslararası bir askerî mahkemede yargılanıp cezalandırılmaları; diğeri de, kamu kurumlarının, kültürel ve ekonomik hayatın her türlü Nazist ve militarist etkilerden temizlenmesi olacaktı.[18]

Müttefikler, savaşın bitiminden hemen sonra, her iki tedbiri hızla ve yoğun bir şekilde hayata geçirdiler. Nürnberg'te kurulan Uluslararası Askerî Mahkeme, aralarında Hermann Göring ve Rudolf Hess'in de yer aldığı Nazi rejiminin hayatta kalan üst düzey yönetici kadrolarını 20 Kasım 1945'te yargılamaya başladı. "Ana dava" olarak anılan bu yargılamalar, toplam 24 sanıktan 12'si hakkında idam, üçü hakkında müebbet hapis, üçü için beraat, diğerleri için de değişen oranlarda hapis cezası kararıyla 1 Ekim 1946'da sona erdi.

Yargılamalar bundan sonra da devam etti, ama artık uluslararası nitelikteki bir mahkemede değil, ABD askerî mahkemelerinde. Bu mahkemelerde; 1948 sonlarına kadar hukukçular, hekimler gibi değişik alanlardan savaş suçu sanıklarına karşı açılmış toplam on iki dava görüldü.

Nazileri kamu görevlerinden, kültürel ve ekonomik hayattan tasfiye operasyonu da, savaşın hemen ardından sistematik bir biçimde uygulanmaya başladı. İlk aşamada Nazilerin alt düzey kadroları olduklarından ve suçlara karıştıklarından şüphelenilen 200.000 civarında kişi gözaltına alınıp kamplara yerleştirildi. Birkaç ay içinde bunların yarısı serbest bırakıldı; sadece SS ve Gestapo mensupları ile parti görevlileri tutuldu. Bunun dışında, savaştan sonraki bir yıl içinde yaklaşık 150.000 kişi kamu görevlerinden, 70.000 kişi de ekonomik faaliyetlerden uzaklaştırıldı.[19]

Nürnberg yargılamaları da, "temizlik operasyonu" da, Almanların kendi geçmişleriyle hesaplaşmalarının değil, mütte-

18 Reichel, *Vergangenheitsbewaeltigung in Deutschland*, s. 30.

19 Bkz. Reichel, *Vergangenheitsbewaeltigung in Deutschland*, s. 31 vd.

fiklerin Almanya'nın geçmişiyle hesaplaşmalarının daha doğrusu bu geçmişin hesabını görmelerinin yöntemleridir. Bu nedenle, konumuzu doğrudan değil, dolaylı bir biçimde ilgilendirirler. Bu çalışma açısından, Alman toplumunun bu uygulamaları nasıl algıladığı ve bu yöntemlerin daha sonra devreye giren öz hesaplaşma sürecini nasıl etkilediği meselesi daha önemlidir. Biz de, bu uygulamaların ayrıntılarına girmeden, sözünü ettiğimiz iki boyutla ilgili genel bilgileri aktarmakla yetiniyoruz.

Nürnberg yargılamalarının o dönemde ve sonraki yıllarda Alman toplumu ve genel olarak geçmişle hesaplaşma üzerinde ne gibi etkiler bıraktığı konusu, tahmin edilebileceği gibi, çok tartışmalıdır. Bu tartışmadan birkaç görüşü aktarıp daha ayrıntılı değerlendirmeleri başka çalışmalara havale edelim.

Bir görüşe göre, Nürnberg yargılamalarının, Almanların tarih bilincinin asli unsuru haline geldiklerini söylemek zordur. Özellikle "savaş suçluları ana davası", bir siyasal eğitim süreci olarak tasarlanmıştı; ancak tam aksine, Hitler ve etrafındaki lider kadrosu ile onlar tarafından kandırılmış Alman halkı arasındaki ayrımın aşırı derecede vurgulanması, böylece Nazi kıyımından ve savaş aygıtının işlemesinden neredeyse sadece bu kadroların sorumlu görülmesi gibi bir algının pekişmesi sonucunu doğurmuştur.[20]

Buna karşılık, Nürnberg yargılamalarını adaletin hukuk yoluyla hayata geçirilmesinin tutarlı bir yöntemi olarak niteleyen Jeffrey Herf, bu yargılamalarla Nazi vahşetinin gerçekliğine, yani gerçekte olup olmadığına ve boyutlarına, yani hangi kapsamda gerçekleştiğine ilişkin olası şüphe ve tereddütler izale edilmiş, bu tür soruların inandırıcılığı ve samimiyeti çok erken zamanda bertaraf edilmiştir. Herf'e göre, bu yargılamalardan sonra Almanya'nın her iki yakasındaki siyasal elitlerin hiçbirinin "gerçeklik ve kapsam" meselesini sorgulamamış olmalarının temel nedeni budur. Önde gelen bütün siyasetçiler olguyu kabul etmiş, ancak buna yol açan faktörler, bunun kamusal

20 Cornelissen/ Klinkhammer/ Schwentker, s. 16.

alanda ele alınış ve sunuluş biçimi gibi konularda birbirinden farklı görüşlerin temsil edildiği bir tartışmaya girmişlerdir.[21]

Wertgen de, Nürnberg yargılamalarının Nazi dönemiyle hesaplaşmanın temellerini attığı görüşündedir. Yargılamalar sırasında, belgelerin ortaya konması, toplama kamplarına toplu ziyaretler organize edilmesi, kampların görüntülerini içeren belgesel filmler yayımlanması ve yargılamalarla ilgili düzenli bilgi aktarılması gibi yollarla, toplum da Nazi döneminin vahşetleri hakkında aydınlatıldı. Böylece ceza hukuku aracılığıyla toplumda bir hermenötik süreç işletilebildi. Hatta bu yöntemler, Nürnberg yargılamalarına karşı toplumda varolan eleştiri ve tepkilerin yaygınlaşıp keskinleşmesini de önemli ölçüde engellediler.[22]

König de, benzer görüşleri savunur. Buna göre, Nürnberg yargılamalarında, bir yandan "insanlığa karşı suç" gibi yeni bir kategori yaratılarak, tek tek kişileri bundan sorumlu tutacak bir yargılama süreci izlendi; diğer yandan Alman halkının siyasal ve moral sorumluluğu sorgulandı. Bu yargılamalara eşlik eden, Almanya'yı faşizm ve militarizmden arındırmaya yönelik pedagojik ve kültürel tedbirlerle birlikte, ileride "geçmişle hesaplaşma" başlığı altında tartışılacak bütün konuların temeli atılmış oldu.[23]

Almanların kendi geçmişleriyle ilişkileri

1945-1949 yılları arasında Almanya'da egemen olan tutumu, yani "geçmiş"e ilişkin algıyı kavrayabilmek için, "ortalama Alman"ı değil, Nazi rejimine pek bulaşmamış ya da kıyısından köşesinden ilişkilenmiş elitleri ölçü almak gerekir. Çünkü toplumsal örgütlenmenin dağıldığı, siyasal kamunun çözüldüğü, devletsel kurumların çöktüğü bu dönemde "sokaktaki insan"ın algısını tespit etmek fiilen çok zordur. Bu şartlar altında çeşitli çevrelerden elitler değişik toplumsal grupların, giderek "Alman halkı"nın sözcüsü olarak ortaya

21 Jeffrey Herf, *Zweierlei Erinnerung. Die NS-Vergangenheit im geteilten Deutschland*, Berlin, 1998, s. 440-441.

22 Wertgen, s. 307.

23 König, Von Diktatur zur Demokratie, s. 371-372.

çıktılar. Bunları da, öncelikle kiliselerin temsilcileri, akademisyenler, yeni oluşmakta olan siyasal partilerin kadroları, yazarlar vb. olarak tespit etmek mümkündür.[24]

Savaş sonrası dönemin ilk yıllarında bu çevrelerden gelen açıklama, değerlendirme, tahlil ve tespitlere bakıldığında, Nazi dönemine çok az yer verildiği görülür. Çoğu zaman bu dönemde yapılanlara, sadece esas mesele olarak görülen bugünkü duruma gelmek için giriş babında değinildiği, yani döneme ilişkin beyanların bir tür "zorunlu hareketler" niteliği taşıdığı dikkat çeker.

Geçmişe ve sonuçlarına yönelik nedenlerin akılcı bir şekilde tahlil edilmesinden kaçınılması da, bu dönemin özelliklerindendir. Akademik çevrelerin bu eğilimi benimsemiş, hatta teşvik etmiş olmaları da ayrıca kaydedilmesi gereken bir husustur. 1945/1946 yıllarında üniversitelerde yeniden eğitime başlama dolayısıyla yapılan açılış konuşmaları, geçmişi, karşı konulması ve açıklanması imkânsız bir şey olarak gösteren akıl dışı metaforlarla doludur; maruz kalınan lanet, içine düşülen ağ, başa gelen kader, afet, musibet, felaket gibi. Bu akıl dışı kadercilik, sıkça başvurulan ve insanın gücünü aşan bir şey anlamı yüklenen "trajedi" kavramında da yansıma bulur.

Soykırım ve bundan sorumluluk konuları da büyük ölçüde suskunlukla geçiştirilmek istenmiştir bu dönemde. Bunlardan söz edildiği durumlarda da, doğrudan soykırım ve Holocaust kelimeleri yerine, "ırk çılgınlığı", "antisemitist ideoloji", "toplu öldürmeler" gibi olgunun nesnel algılanışından çok, üstünün örtülmesi ya da hafif gösterilmesi sonucunu doğuran dolaylı ifadeler tercih edilmiştir. "Yahudi" sözcüğüne de bu dönemin kaynaklarında çok ender rastlanır; buna karşılık Yahudi karşıtı klişelerin kullanımı yaygın olarak sürmektedir.

---

24 Eike Wolgast, "Vergangenheitsbewältigung in der unmittelbaren Nachkriegszeit", (http://www.uni-heidelberg.de/uni/presse/RuCa3_97/ wolgast.htm). 1945-1949 yıllarını kapsayan bu ilk dönemle ilgili açıklamalarımız, konuya dair yazında genellikle benimsenen değerlendirmeleri özetleyen iyi bir bilanço denemesi olduğu için, esas olarak Wolgast'ın bu yazısına dayanmaktadır. Her alıntıda ayrıca atıf yapmamamızın nedeni, internetten alınan bu yazıda sayfa numarası gösterme imkânının olmayışıdır.

Kolektif suç ya da genel olarak sorumluluk konusunda ise, iki tutum öne çıkmaktadır: Kendini masum gösterme, yapılanları mazur görme. Nazi döneminde yaşamış sıradan insandan en üst düzey devlet görevlilerine kadar hemen herkes savaştan sonra; sevk trenleri, toplama kampları, gaz odaları, krematoryumlardan oluşan ölüm makinesinden ve burada milyonlarca insanın vahşice katledilmesinden haberi olmadığını ya da yapılanların bu çapta olduğunun aklına gelmediğini söyleyerek, bireysel sorumluluk suçlamasından ve muhasebesinden kurtulmaya çalışmıştır. Bizzat başta Hermann Göring olmak üzere Nürnberg ana davasında yargılanan Nazi kadroları bile savunmalarını bunun üzerine kurmuşlardı.

"Bilgisizlik" mazereti, en geç savaşın hemen ardından ortadan kalkınca da, vahşeti hafifletme veya rasyonelleştirme eğilimi hâkim oldu. Boşaltılan toplama kamplarından kurtarılanların oluşturduğu uzun konvoyların şehirlerden ve köylerden geçişi, müttefik birliklerinin kamplara yakın yerleşim birimlerinde yaşayan Almanları bu kampları görmeye zorlamaları, toplu mezarların ve kamplardan dehşet verici görüntülerin yer aldığı görsel malzemenin sürekli yayımlanması "bilmeme" gerekçesine sığınmayı imkânsızlaştırınca, soykırım ve bunu gerçekleştiren yapı hakkında bir değerlendirme yapma baskısı da arttı. Bu durum karşısında, suçu kabullenme ve bunu doğuran nedenleri sorgulama yerine, yapılanları hafifletmeye yönelik argümanlar üretme ve bunlara sarılma tutumu belirgin bir şekilde öne çıktı.

Bu argümanlardan ilki, müttefiklerin de savaş sırasında ve sonrasında vahşi suçlar işledikleri ve bundan dolayı Almanları yargılama konusunda herhangi bir ahlaki hakka sahip olmadıkları şeklindedir. Özellikle Alman şehirlerinin yerle bir edilecek şekilde bombalanması ve Naziler tarafından işgal edilen (özellikle) Doğu Avrupa ülkelerindeki Almanların sürülmesine onay verilmesi, en az Nazilerin kullandığı yöntemler ve işledikleri suçlar kadar, hatta onlardan bile daha kötü olarak değerlendiriliyordu. Bu değerlendirmeye "mağdur/kurban" algısı da eşlik ediyordu. Buna göre, Almanlar fail veya suçlu değil, savaşın ve hatta Nazi rejiminin mağduru/kurbanıdırlar.

Müttefiklerin işlediği düşünülen suçlar ile Naziler tarafından işlenen bütün suçların birbirine mahsup edilmesi, suçu hafifletmek için kullanılan diğer argümandır. Bunun bir adım ötesi, Almanların uğradıkları kayıplar ile Yahudilerin kayıplarının denkleştirilmesi operasyonudur. Bu mantığın bir uzantısı da, Almanların yaşadığı kayıplar, çöküş ve sefaletin Naziler döneminde işlenen suçların kefareti olarak gösterilmesi, böylece suç ve sorumluluk konusuna nokta konmasıdır.

Bu dönemde Almanya'da egemen olan havayı en iyi yansıtan olaylardan biri, Martin Heidegger'in 20 Ocak 1948'de Herbert Marcuse'ye yazdığı mektupta söylediği sözlerdir: Yahudilerin imhası hakkında söylenen her şey, aynen müttefikler için de geçerlidir. Marcuse'nin cevabı şu olmuştur: "Bu ifadenizle, insanlar arası bir konuşmanın herhangi bir şekilde mümkün olduğu boyutun, Logos'un dışında duruyor olmuyor musunuz?"[25]

Zaman içinde Nazi dönemini normalleştirmeye ve giderek aklamaya yönelik bir başka argüman olarak "antikomünizm" de devreye sokuldu. Bu argümana göre, Nazilerin asıl amacı, Avrupa'yı komünizm belasından korumaktı. Birçok kişi, Nazi yönetiminde görev almayı ve destek vermeyi bu gerekçeyle açıklamaya çalıştı. Bunun pratik yararı, müttefiklerin yürürlüğe koyduğu "Nazilerden arındırma programı" kapsamına alınıp kamu görevlerinden uzaklaştırılmaya ve dışlanmaya karşı bir güvence elde etmekti.

1950'li yıllar: Unutma ve bastırma

1950'li yıllarda da Alman toplumunda "geçmişi bastırma" ve "kamusal suskunluk" tutumunun egemen olduğu konusunda genel bir kabul vardır. Almanya Federal Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, müttefiklerin yöntemlerini ve tedbirlerini bir dayatma olarak algılayan geniş bir toplumsal mutabakat oluşmaya başladı. Geçmişle hesaplaşmayı reddeden bu tutum, savaş sonrası Alman toplumunun 1960'ların başına kadar sü-

25 Bu mektuplar için bkz. Ahmet Demirhan (der.), *Heidegger ve Nazizim*, Vadi Yay., Ankara, 2002, s. 79 vd.

recek ilk dönemine damgasını vurmuştur. Bu mutabakat, sadece siyasal aktörlerin ve kurumların bir isteği ve edimi olarak ortaya çıkmamıştı. Sanat, edebiyat, bilim, kitle iletişimi gibi alanlarda da geçmişin konu edilmesinden kaçınılmıştı.[26]

Bu dönemde Alman siyasal elitleri ve yönetici kadroları, her ne kadar Nazizmle aralarına normatif bir çizgi çektiklerini belirtseler ve bir geçmişle hesaplaşma retoriği kullansalar da, gerçekte izledikleri politika, 1945-1949 arasında müttefiklerce veya onların dayatmasıyla uygulanan "geçmişle hesaplaşma tedbirleriyle hesaplaşma", daha kısa deyişle "geçmişle hesaplaşmayla hesaplaşma" olmuştur. Bu politikanın başlıca amacı da, o dönemde uygulanan "siyasal temizlik" programının etkilerini ortadan kaldırmaktı.[27]

Nazi vahşetini hafızalardan silme politikası, 1950'lerin başında bir resmî hükümet politikası haline geldi. Federal Almanya'nın ilk başbakanı olan, bu dönemin tamamında (1949-1963) görev yapan Konrad Adenauer, unutmayı açıkça savunmuş ve telkin etmiş, hatta bir "tabula rasa" ihtiyacından söz etmişti.[28] Aynı Adenauer, 20 Eylül 1949 tarihli ilk hükümet bildirisinde Yahudilerin katledilmesi hakkında tek bir sözcük sarf etmemiş, bunun yerine "geçmişi geçmişte bırakmak"tan dem vurmuştu.[29] Yine 22 Ekim 1952 tarihli Meclis (Bundestag) oturumunda, Başbakanlık bürokratlarından birinin Nazi yönetiminde önemli görevler üstlenmesiyle ilgili tartışmada, hükümeti oluşturan partilerin alkışları altında, "Nazi avcılığına son verme" çağrısında bulunmuştu. Bu tutumun temel gerekçesi, benzer durumlarda sıkça duyulduğu gibi, geçmişe yö-

---

26 Bkz. Werner Bergmann, "Kommunikationslatenz und Vergangenheitsbewältigung", Helmut Kõnig/Michael Kohlstruck/Andreas Wöll (ed.), *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*. Leviathan, Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Sonderheft 18/1998. Opladen/Wiesbaden, 1998, s. 395-396.

27 Norbert Frei, "Vergagenheitspolitik – Produktivität der Verdrängung?", (http://www.ruhr-uni-bochum.de/rubin/rbin1_00/Pdfs/Beitrag6.pdf), s. 1.

28 Hans Daniel, "Tabula Rasa Oder: Vergessen und zudecken", *Junge Welt*, 17.1.2000.

29 Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, Münih, 1996, s. 27.

nelmenin yaraları kaşıma ve çatışmaları körükleme anlamına geleceği, bunun yerine geleceğe bakmanın ve enerjiyi yeniden inşa çabasına yoğunlaştırmanın daha yararlı olacağıdır. Burada geçmiş, siyasal sebeplere dayalı bir gelişme olarak algılanmaz; aksine bir felaket, bir doğal afet, kötü bir yazgı gibi değerlendirilir ve bir parantez muamelesi görür. Geçmiş, tarihteki bir kazadır bu bakış açısında; böyle tatsız bir konu üzerinde konuşmanın, anlamı da faydası da yoktur.

Ancak tarihte benzeri görülmemiş vahşetin yaşandığı ve suçların işlendiği bir dönemi, hiçbir şey olmamış ve hiç kimse sorumlu değilmiş gibi susarak geçiştirmek mümkün olmadığından, bu tutumu rasyonelleştirecek argümanlara da ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacı karşılamak üzere, Nazi döneminin vahşet uygulamalarının sorumluluğunu tek başına Hitler'e ve onun dar çevresine havale eden, Almanları aklı çelinmiş veya kandırılmış bir kitle olarak gösteren, hatta savaşın ve onun sonuçlarının bizatihi kurbanı olarak takdim eden bir yorum geliştirilmiş ve bu yorum 1950'lerin ortalarında kamusal bilinçte kendini kabul ettirmişti.[30]

Bu politikanın en önemli göstergelerinden biri, 1952 ile 1957 yılları arasında, dolaylı af anlamına gelecek şekilde, Naziler tarafından işlenen suçların takibi konusunda ciddi bir isteksizlik ve hareketsizlik tavrı sergilenmiş olmasıdır. Af talebi, o dönemde açıkça da dile getiriliyordu zaten. En az bu talepler kadar, hatta onlardan daha çarpıcı olan ise, bunların temeline yerleştirilen mantık ve gerekçelerdir. Örneğin, Nazilerin ilk dönem ideologlarından Carl Schmitt, Nazi yönetiminin, iki taraf arasında yaşanan bir iç savaşın sadece taraflarından birini oluşturduğunu ve artık bu iç savaşın bir ceza muafiyetiyle kesin bir biçimde sona erdirilmesi gerektiğini belirtir.[31]

Schmitt'le benzer teorik tespitleri paylaşan, yani hukukla sınırlanmamış bir olağanüstü hal yönetiminin, daha doğrusu "tedbir devleti"nin teorisyenlerinden olan, Nazi yönetiminin

30 Frei, *Vergangenheitspolitik*, s. 405.

31 Carl Schmitt, "Amnestie ist die Kraft des Vergessens", *Sonntagsblatt*, 15.1.1950.

Paris büyükelçisi olarak "Yahudilerin sevki"nde önemli rol oynamış, savaş sonrası ilk hükümetin ortaklarından FDP'de ağırlıklı bir yer edinmiş olan Werner Best'in affa ilişkin temellendirmesi de, "sinik karakter"in ürpertici bir yansıması olarak okunabilir. Best'e göre, Nazi devletinin cinayetleri, sıradan suçlardan bir siyasal eylem olmaları itibariyle farklılaşırlar; bu nedenle de, bir genel afla cezadan muaf tutulmaları, unutmaya terk edilmeleri gerekir.[32]

Vahşetin boyutunu küçültme çabası, 1950'li yıllarda, yargıda, hukuk doktrininde, kilise ve askerî tarih yazımında egemen olan Nazi devletini "normalleştirme" ve uyguladığı vahşeti özünde iyi işleyen ve kendi hukukuna uyulmasını talep etmeye hakkı olan bir devletteki olağan sapma, bir yan tezahür olarak görme eğilimiyle uyuşmaktadır. Nazi rejiminde de yüksek mahkeme yargıçlığı yapan dönemin Yargıtay Başkanı Hermann Weinauf'un 1956'da yazdığı şu sözler, bu zihniyetin iyi bir örneğini oluşturur: Gerçi nasyonal sosyalist devlet, varlığı boyunca bizzat uyguladığı en ağır haksızlıklar ve işlediği korkunç suçlar dolayısıyla kendi kendini lekelemiştir. Buna rağmen onun devlet karakterine sahip olduğu inkâr edilemez; zira belli bir devletsel ve toplumsal yapıyı ayakta tutuyordu. Her devlet, yerine getirmekle yükümlü olduğu düzen işlevi dolayısıyla, iç ve dış varlığına yönelen saldırılara karşı kendini ceza tehdidiyle koruma hakkına sahiptir.[33]

Bu ve benzeri pek çok örnek, demokratik hukuk devletinin, Batı Almanya'nın ilk döneminde sadece doğrudan siyasal anlamı olmayan günlük sorunlarda geçerli olduğunu, ancak Nazi rejiminin cinayetlerine karşı sistematik bir biçimde uygulanmadığını açıkça gösteriyor. Devlet iktidarının ve devletin bütün organlarının hukukla bağlılığı ilkesi, sistematik unutma politikasına kurban edilmişti.

---

32 Joachim Perels, "Zerstörung der Erinnerng als Herschaftstechnik. Adornos Analysen zur Blockierung der Afarbeitung der NS-Vergangenheit", Helmut König/Michael Kohlstruck/Andreas Wöll (der.), *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*, Opladen/Wiesbaden, 1998, s. 61.

33 Bkz. Perels, s. 62-63.

Almanya'da savaş sonrasında egemen olan suskunluk ya da bastırma tutumu, daha sonraki zamanlarda da çeşitli gerekçelerle açıklanmaya, giderek mazur gösterilmeye çalışılır. Bu gerekçelerden en yaygın olanı, geçmişle açık bir hesaplaşmaya girişebilmek için belli ölçülerde bir "normalleşme"ye ihtiyaç olduğu yönündedir. Oysa geçmiş henüz çok yakındı; hatta birçok açıdan geçmiş bile sayılmazdı; dönemin maddi ve manevi sonuçları günlük hayatın her alanında doğrudan yaşanıyordu. Bugünün sefaletinin nedenlerini ve kaynaklarını sorgulamak için yeterince, hatta haddinden fazla vesile vardı.

Schlink de, Almanya'da hatırlama ve hukuksal hesaplaşmanın 1950'li yıllarda durmuş olmasının nedenleri arasında, Almanların savaş, yıkım ve sürgünlerden dolayı tükenmiş, kendi geçmişleriyle uğraşmaktan yorulmuş ve enerjilerini yeniden inşa çalışmalarına yoğunlaştırmış olmalarının önemli yer tuttuğunu savunur. Schlink'e göre, ilk hesaplaşma dalgası, müttefiklerin çalışmaları ve dayatmaları olmasaydı, çok daha erken zamanda biterdi.[34]

Bazı yazarlar ise, sonraki tarihlerde geçmişle hesaplaşmanın başlamış ve başarıyla yürütülmüş olmasının, ancak ilk dönemdeki bu suskunluk sayesinde mümkün olduğunu savunurlar. Bu tezin en ünlü savunucularından Hermann Lübbe, çok yankı uyandıran bir yazısında, Nazi dönemine ilişkin kamusal suskunluk ve bastırma tavrını, "iletişimsel suskunluk" olarak niteler ve bunun son derece işlevsel olduğunu, Almanya'da demokrasinin yerleşmesinin anahtarı işlevi gördüğünü belirtir. Lübbe'ye göre, geçmişin kamusal tartışma dışında tutulması, Alman halkının Nazi cemaatinden demokratik topluma dönüşmesini sağlamıştır.[35]

Bu tespit çok çeşitli yönlerden eleştirilmiş, açıkça geçersiz kılınmıştır. Ayrıntılara girmeden denebilir ki, suskunluk politikası toplumun olgun yasının yararlı bir sonucu değil, büyük ölçüde bilinçli bir tercihti. Bundan vazgeçilmesi ise, aksine gönüllü bir tercih değil, sancılı gelişmelerin etkisiyle bu politika-

34 Schlink, Die Bewältigung von Vergangenheit durch Recht, s. 95.

35 Hermann Lübbe, "Der Nationalsozialimus im deutschen Nachkriegsbewusstsein", *Historische Zeitschrift*, yıl 1983, sayı 236, s. 579 vd.

nın bir çıkmaz sokak olduğunun anlaşılması, geçmişin mirasıyla hesaplaşmadan kaçılamayacağının öğrenilmesidir.[36]

Ortaya atıldığı zaman sert tepki ve kızgınlık yaratan Lübbe'nin yaklaşımı, 1990'ların sonlarında yeniden taraftar bulmaya başladı. Yeni kuşak muhafazakâr tarihçiler, Almanya'nın ilk dönemlerinde egemen olan geçmişle hesaplaşmadan kaçınma tavrının, aslında yararlı bir politika olduğu ve sağaltıcı bir işlev gördüğü tezine sarılarak, "unutmanın faydaları"nı yeniden keşfetmeye koyuldular.[37]

Buna karşılık başka düşünürler, bu argümanın geçerli olmadığını, bu tür çabaların geçmişi masumlaştırma ve bugüne etkilerini gözlerden kaçırma sonucunu doğurduğunu belirtirler.

Bu düşünürlerin başında gelen Adorno, daha o zamanlar, bu dönemi "hatırlamanın imhası" veya "hafızanın çökertilmesi" olarak tercüme edebileceğimiz "Zerstörung der Erinnerung" kavramıyla açıklar ve bu çerçevede Alman toplumunda çeşitli savunma mekanizmalarının kullanıldığını belirtir. Bunlardan biri de, "suçun küçültülmesi" yöntemidir: "Bugün olanları inkâr etmeye ya da küçültmeye teşne olunduğunu hepimiz biliyoruz; altı değil de en fazla beş milyon Yahudi'nin gaz odalarında öldürüldüğünü bir argüman olarak ileri sürmeye utanmayan insanları anlamak ne kadar zor olsa da."[38]

Adorno'nun bu dönemdeki tutumlara ilişkin tahlillerinde kullandığı bir kavramın altını özel olarak çizmek gerekir: Suçların mahsup edilmesi (Aufrechnung der Schuld). "Sanki Dresden Auschwitz'in tazminatıymışçasına suçları birbirine mahsup etmek de akıldışıdır. Bu tür hesapların tasarlanmasında, karşı suçlamalarla kendini tefekkür etmekten muaf tutma telaşında, öncelikle insanlık dışı bir şey var." "Diğerlerinin suçu" argümanı ve bunu Nazilerin uygulamalarıyla aynı kefeye koyma mantığı o dönemde çeşitli çevrelerde yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Adorno'ya göre, "İşlenen suçun ölçülere sığmaması, onu haklı çıkarmaya bile yarıyor. Uyuşuk bir bilinç,

36 Kõnig, *Die Zukunft der Vergangenheit*, s. 30 vd.

37 Frei, "Vergagenheitspolitik – Produktivität der Verdrängung?", s. 1-2.

38 Adorno, s. 127-128.

kurbanlar herhangi bir sebep yaratmamış olsalardı böyle bir şey olmazdı zaten, diyerek kendini avutmakta ve bu muğlak 'herhangi bir' keyfice geliştirilip yaygınlaşmaktadır. Körleşme, son derece farazi bir suç ile son derece gerçek ceza arasındaki aşikâr dengesizliğe hiç aldırmıyor."[39]

Adorno, bütün bu savunma ve bastırma mekanizmalarının, psikopatolojiden çok, genel toplumsal durumdan hareketle kavranması gerektiğini belirtir. Bütün bunlar, Nazi dönemindeki toplumsal güç ilişkilerini ve o sistemi taşıyan işlevsel elitleri geri getirmeye yönelik kapsamlı bir sürecin sonuçlarıdır: "Faşizmin hâlâ yaşıyor olması, o çok sözü edilen geçmişin işlenmesinin bugüne kadar başarılamamış ve kendi karikatürüne, içi boş ve soğuk unutuşa dönüşmüş olması, faşizmi olgunlaştıran nesnel toplumsal şartların hala geçerli olmasından ileri gelmektedir."[40]

Adorno, Almanya'nın 1950'li ve 1960'lı yıllarına dair siyasal ve sosyolojik tahlillerinde, "geçmişin işlenmesi" konusundaki eksikliği, siyasal ve hukuksal kesintiye rağmen, genel toplumsal düzenin sürekliliğinin temel unsuru olarak değerlendirir ve bu düzenin değişmesini Nazi egemenliğinin ve etkilerinin esastan aşılmasıyla özdeş görür.[41] Başka bir deyişle, Adorno'ya göre, Nazi döneminin zihinsel ve kurumsal egemenliği, ancak geçmişle samimi ve kapsamlı bir hesaplaşmayla aşılabilir; bu konulardaki süreklilik, aksi yöndeki bütün iddialara rağmen, geçmişle gerçek bir hesaplaşmanın yaşanmadığının tartışmasız kanıtıdır.

Almanya'nın geçmişle hesaplaşmayı başaramamasına ve bunun sonuçlarına ilişkin benzer görüşler, sonraki zamanlarda başka yazarlar tarafından da dile getirildi. Bu yöndeki tespitlerin en çarpıcılarından bir tanesi, Mitscherlichlerin "yas tutma yeteneksizliği" olarak formüle ettikleri eleştiridir.[42]

Ralph Giordano ise, Nazizmin bugüne kadar aşılamamış olmasını Almanların "ikinci suçu" olarak nitelemiştir. Buna gö-

---

39 Adono, s. 127.

40 Adorno, s. 139.

41 Perels, s. 53.

42 Alexander ve Margarete Mitscerlich, *Die Unfähigeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*, 1. baskı 1967, Münih, 1988.

re, Nazi vahşeti ve Yahudi soykırımı "birinci suç"u oluştururken, bununla hesaplaşmadaki isteksizlik, yetersizlik, beceriksizlik, bunun sonucu olarak Nazizmin Alman toplumunun zihin dünyasında varlığını sürdürmesi "ikinci suç"a vücut vermiştir.[43]

Hafızanın uyanması ve geçmişle hesaplaşma

Almanya'da "geçmişi unutma ve bastırma politikası" erken sayılabilecek bir zamanda çözüldü. 1950'lerin sonu, 60'ların başıyla birlikte, Almanya'da içeriden yoğun çabaların ve dışarıdan gelen baskıların etkisiyle geçmişin çok yönlü irdelenmesi süreci de başladı. Savaş sırasında doğmuş ya da savaşı çok küçük yaşlarda yaşamış kuşağın gençlik çağına denk gelen bu dönem, bütün dünyada yerleşik sistem ve değerleri köklü bir şekilde sorgulayan 68 Hareketi'nin de ortaya çıktığı yıllardır. Alman gençliği, bu hareketin yarattığı ideolojik ve kültürel atmosferden de beslenerek, geçmişe ilişkin yerleşik tavrı sorgulamaya, giderek sarsmaya başladı.[44] Kısa sürede toplumun geniş kesimlerini etkisi altına alan bu dinamizm, geçmişe ilişkin suskunluk ve bastırma politikasının da çökmesini sağladı.

Doğu Almanya'nın sürekli gündemde tuttuğu, Batı Almanya'nın siyasal ve toplumsal elitlerinin önemli bir bölümünün Nazilerden devşirildiği suçlaması, bu süreci harekete geçiren en önemli dış faktörlerden birini oluşturdu. Batı Almanya'nın bu suçlamayı reddetmek yerine, geçmişi sorgulamaya ve geçmişle kapsamlı bir hesaplaşmaya girişmesinin, Batı Almanya'nın meşruluğunun pekişmesinde ve itibarının yükselmesinde önemli rol oynadığı kabul edilir.[45]

Böylece başlayan geçmişle hesaplaşma süreci, toplumsal ve siyasal yaşamın bütün alanlarına büyük bir hızla yayıldı.

---

43 Ralph Giordano, *Die zweite Schuld oder von der Last ein Deutscher zu sein*, Hamburg, 1987.

44 Norbert Frei, "Die Achtundsechziger und der Nationalsozialismus", (http://www.asf-ev.de/zeichen/02-2-04.shtml).

45 König, Von Diktatur zur Demokratie, s. 372.

1958'de Ulm'da açılan "Einsatzgruppen davası", geçmişle hesaplaşmada yeni bir dönemin başlangıcını simgeler. Böylece Nazi rejiminin sorumlularına karşı Alman yargısı devreye girmiş oldu. Bu dönemde, aralarında ünlü "Auschwitz davası" da olmak üzere Alman mahkemelerinde bir dizi ceza davası açıldı. Bu dönemin en önemli özelliği, Alman toplumunda geçmişle hesaplaşma konusunda çok daha eleştirel ve açık bir tutumun ortaya çıkmış olmasıdır.

Savaşın sona erişinin 25. yıldönümü olan 1970'te simgesel değeri yüksek siyasal gelişmeler yaşandı. 8 Mayıs 1970'te Alman Parlamentosu'nda ilk defa bir anma töreni düzenlendi. Dönemin Başbakanı Willy Brandt'ın bu törende yaptığı konuşma, geçmişle hesaplaşmanın gereğine ve amacına dair yalın açıklama olmasının ötesinde, Almanya'nın resmî politikasının geldiği noktayı da açık bir şekilde gösteriyor: "Bir halk, tarihine serinkanlılıkla bakabilmelidir. Zira sadece olup bitenleri hatırlayanlar, bugünü kavrayabilirler ve geleceği öngörebilirler. Bu, özellikle genç kuşaklar için geçerlidir. Hiç kimse miras aldığı tarihten azade değildir."[46]

Aynı Brandt, aynı yılın sonlarında yaptığı resmî Polonya gezisinde, bu yaklaşımını tarihsel bir jestle pekiştirdi. 7 Aralık 1970'te İkinci Dünya Savaşı'ndaki vahşetin en önemli sembollerinden biri olan Varşova Yahudi Getto'su kurbanlarının anısına dikilen anıtı da ziyaret etti ve anıtın önünde diz çöküp soykırımın kurbanlarından ve bütün dünyadan Alman halkı adına özür diledi.

Devletin hesaplaşma konusunda daha aktif tavır alması ve kitle iletişim araçlarındaki gelişmelerin de katkısıyla geniş bir kamuoyu ilgisi ve desteğinin oluşması, 1970'lerin belirleyici özellikleridir. 1980'lerde de genel hava, bundan esasta farklı değildir. Bu yıllarda hesaplaşma fikri ve pratikleri iyice yerleşmiş; hatta bu konuda kendine özgü bir rutin oluşmuştur.

---

46 Ilko-Sascha Kowalczuk, "Aufklären, Mahnen, Gedenken. Aspekte der historischen Aufarbeitung in Deutschland Ost und West seit 1945", (http://www.-havemann-gesellschaft.de/info11.htm).

1990'lar: Birleşme ve hesaplaşma

İki Almanya'nın birleşmesinden sonra, geçmişle hesaplaşmaya yeni boyutlar eklenir. O güne kadar esas itibariyle Batı Almanya'nın bir sorunu olarak görülen Nazi dönemiyle ilişki sorunu, artık ortak konu olarak tartışılacaktı. Bunun dışında, Doğu Almanya'nın 1949'dan sonraki tarihiyle, yani sosyalist rejimin politikaları ve uygulamalarıyla da bir hesaplaşma süreci başladı.

Bu durum, Nazi dönemine yönelik kamusal ilginin yoğunluğunda bir değişiklik yaratmadı. Ancak bu ilginin temelini oluşturan akademik ve politik tartışmalarda, önceki dönemlerde de hep varolmuş bir eğilim, başka gerekçelerle desteklenerek yeniden öne çıkmaya başladı. Buna göre, geçmişle hesaplaşma adı altında Alman toplumunun vicdanına ipotek koyma tutumundan artık vazgeçilmelidir. Almanya'yı sürekli anormal bir ülke konumuna mahkûm eden yaklaşımlar bırakılmalı, Almanya'nın "tamamen normal" bir ülke olduğu kabul edilmelidir. Kuşkusuz tartışmalar bunun üzerine kesilmedi; tam tersine bu çıkışlar, karşı tezlerin de yeniden ve daha yaygın bir şekilde işlenmesini ve dillendirilmesini sağlayarak, geçmişe ve hesaplaşmaya dair kamusal ilginin canlanması sonucunu doğurdu.[47]

Bu konuyu, Başbakan Schröder'in savaşın sona erişinin 60. yıldönümü dolayısıyla söylediklerini aktararak bağlayalım: "Savaşa ve Nazi döneminde işlenen soykırıma dair hatıralar, bizim yaşayan anayasamızın bir parçası olmuştur. Bazıları için bu parçayı taşımak zor olabilir. Fakat bu, söz konusu hatırlamanın ulusal kimliğimize dahil olduğu gerçeğini değiştirmez."[48]

Ve Bubner'in sözleriyle bitirelim: "Federal Almanya'yı oluşturan her şey, en küçük ayrıntıya kadar, her jeste ve her sözcüğe varana dek, siyasal açıdan Nazi egemenliği deneyimi tarafından belirlenmiştir."[49]

---

47 Bu tartışmaların bir dökümü ve değerlendirmesi için bkz. Marcus Hawel, "Die normalisierte Nation? Geschichtspolitik und Umgang mit historischer Wahrheit im wiedervereinigten Deutschland", (http://www.sopos.org/ aufsaetze/3a40b27f3be98/1.phtml).

48 Aktaran Tjark Kunstreich, "Endkampf gegen das Vergessen", *Konkret* 3/05, s. 26.

49 Rüdiger Bubner, *Drei Studien zur politischen Philosophie*, Heidelberg, 1999, s. 40.

Faşizmin ilk iktidara geldiği ve Nazi Almanyası'yla en sıkı işbirliği yapan ülke olan İtalya'da, İkinci Düya Savaşı'nın hemen sonrasındaki döneme, "Holocaust'un kavurucu ışınlarının dışında kalma" kaygısı ve çabası damgasını vurmuştur. Bunun için de, faşist yönetime verilen halk desteğinin ve geniş sayılabilecek bir toplumsal mutabakata dayanan Nazi Almanyası'yla ittifakın yeniden yorumlanması yoluna gidildi. Bu yoruma göre, halk faşizmin destekçisi değil, kurbanıydı; savaş da İtalyan halkının değil Mussolini'nin savaşıydı. İtalyan askerleri, bu savaşa isteksizce katıldılar, işgal bölgelerindeki halka da iyi davrandılar. Esasen faşist rejimin halkın mücadelesi sonucunda yıkılması (8 Eylül 1943) ve bu tarihten sonra işgalci Nazilere ve "faşist hainlere" karşı İtalyan halkının büyük bir bölümünün katılımıyla yürütülen direniş de bütün bunların kanıtıdır.[50]

Böylece ulusal kimliğin yeniden inşası sürecinde; ülkenin mağdur/kurban konumunda bulunduğu Alman işgali dönemi (1943-1945) ve bu dönemdeki "direniş hareketi" (Resistanza) belirgin bir biçimde öne çıkarıldı; Yahudilerin Almanya'daki toplama kamplarına sevk edilmesi, sömürgelerde işlenen korkunç savaş suçları ile Balkanlarda uygulanan vahşi baskı politikaları tamamen arka plana itildi.[51] Direnişin yüceltilmesi, giderek mitoslaştırılması, savaş sonrası dönemin en belirgin özelliklerindendir.

Hıristiyan Demokratların "sola açılma" politikasını benimsediği ve sosyalistlerle ortak hükümet kurduğu 1960'tan sonra ise, antifaşizm ve direniş, cumhuriyetin siyasal temelini belirleyen unsur olmanın da ötesine geçerek, deyim yerindeyse "ulu-

50 Filippo Focardi, "Gedenktage und politische Öffentlichkeit in Italien, 1945-1995", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 210 vd.

51 Wolfgang Schneider, "Kriegsregime des 20. Jahrhunderts. Deutschland, Italien und Japan im Vergleich", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 29.

sallaştı" Resmî törenlerde ve basında, direnişin kitlesel karakteri abartılı vurgularla kutlanmaya başladı; böylece "militan antifaşizmin" 1925-1943 yılları arasında İtalya halkının geniş katılım ve desteğine dayanmadığı, aksine bir azınlık tezahürü olduğu, 1943-1945 yılları arasındaysa sınıfsal çelişkilere dayanan bir iç savaş boyutu içerdiği gerçeğinin üstü örtüldü.[52]

Öte yandan faşist geçmişten ve faşizmin yeniden canlandırılması tehlikesinden korunmak için, faşist rejimin yıkılmasının hemen ardından geniş çaplı bir tasfiye, bir "temizlik operasyonu" (Epurazione) uygulandı. 1943-1946 yılları arasında gerçekleştirilen bu operasyon çerçevesinde herhangi bir yargılama yapılmadan öldürülenlerin sayısı 12.000 civarında tahmin ediliyor. Aralarında ilgisiz, suçsuz kişiler bulunsa da, bu infazlarda faşist rejimin birçok önemli ismi öldürüldü. Faşist geçmiş ile arasına böylece kesin bir çizgi çektiğine inanan İtalya'da, geçmişin halledildiği, geçmişle hesaplaşmanın tamamlandığı fikri egemen hale geldi. Temizlik operasyonunun ikinci boyutunu, faşistlerin sosyal ve siyasal alandan uzaklaştırılması oluşturdu. Bu amaçla kurulan binlerce komisyonun çalışmaları sonunda, yüz binlerce kişi işten atıldı, binlerce kişi tutuklandı.[53]

Temizlik operasyonunun üçüncü boyutu, yargısal düzlemde gerçekleştirildi. Faşist cinayetlerin sorumlularını yargılamak için mevcut organlarla yetinilmedi, olağanüstü mahkemeler kuruldu, özel yargılama usulleri uygulandı. Olağanüstü mahkemelerin görev yaptığı 1945-1947 yılları arasında faşist rejimin temsilcilerine ve işbirlikçilerine karşı tahminen yirmi ile otuz bin arasında dava açıldı, bin civarında idam ve binlerce müebbet hükmü verildi. Geçmişin suçlarıyla yargısal düzlem-

52 Brunello Mantelli, "Revisionismus durch 'Aussöhnung'. Politischer Wandel und die Krise der historischen Erinnerung in Italien", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 227-228.

53 Hans Woller, "Der Rohstoff des kollektiven Gedächtnisses. Die Abrechnung mit dem Faschismus in Italien und ihre erfahrungsgeschichtliche Dimension", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 67 vd.

de böylesine bir hesaplaşmanın başka bir örneğine ne İkinci Dünya Savaşı bağlamında ne de başka bir dönemde rastlandı.[54]

Ancak daha yargılamalar devam ederken çıkarılan Af Yasası (22.6.1946) ile operasyon hızını kaybetti, kısa süre içinde de durdu. Ardından benzer bir hız ve yoğunlukla işleyen bir rehabilitasyon süreci başladı.[55]

Böylesine bir hız ve karmaşa içinde yürütülen hesaplaşmanın, ardında ciddi sorunlar bıraktığı, ama sonuçsuz da kalmadığı, İtalya'da kolektif hafızanın şekillenmesinde önemli rol oynadığı kabul edilir. Faşist rejimin zulüm politikalarına ve cinayetlerinin çapına ilişkin somut örneklere dayalı dolaysız bilgilerin büyük bir kısmı bu yargılamalar sırasında ortaya döküldü, kamusal bilince taşındı. İtalya'daki antifaşist toplumsal mutabakata temel oluşturan kolektif hafıza büyük ölçüde bu bilgiler üzerinden şekillendi. Bütün bunlar, af yasasıyla başlayan süreçte bir ideoloji ve tarihsel bir sistem olarak faşizmin değil, bireylerin rehabilite edildiğini gösterir. Ancak "temizlik operasyonu"yla açığa çıkan bilgilerin, faşist rejime dair hakikatin tamamını kapsamadığını, rejimin başka birçok vahşetinin karanlıkta kaldığını, dolayısıyla kolektif hafızada önemli boşluklar oluştuğunu da belirtmek gerekir. Özellikle Habeşistan (Etiyopya) ve Libya'nın işgali sırasında ve Balkanlarda yapılan zulüm ve katliamlar bu süreçte pek işlenmedi. Zaten antifaşist koalisyonun 1946'da dağılmasından sonra, geçmişe yönelik kapsamlı bir hesaplaşma iradesinin oluşum süreci de kesildi.[56]

Savaştan sonra bütün önemli siyasal akımların farklı saiklerle de olsa geçmişle hesaplaşmayı bir şekilde engellediği ve "direnişten doğan cumhuriyet mitosu"yla idare edilen İtalya'da, 1990'ların başından itibaren "tarihin kamusal kullanımı" konusu tartışmaların merkezine doğru hamle etti; faşizm, işbirlikçilik, direniş, iç savaş gibi konular kitle iletişim araçlarında, ede-

54 Yargısal hesaplaşma konusunda karşılaştırmalı bilgiler için bkz. Jon Elster, "Emotions And Transitional Justice", (http://web.utk.edu/ ~sounding/pdf-files/elster.paper.pdf).

55 Woller, s. 67 vd.

56 Woller, s. 73 vd.

biyatta, sinemada ve siyasal platformlarda yoğun bir biçimde gündeme gelmeye başladı. Geçmişi hatırlamanın ve geçmişle hesaplaşmanın hassas noktalarını oluşturan işbirlikçilik ve iç savaş meseleleri, direniş konusu öne çıkarılarak suskunluğa havale edilmiş ve savaş sonrası dönem yeni bir başlangıç olarak kabul edilmişti. Bu mutabakat, direnişin anıtsallaştırılmasıyla da pekiştirilmişti. Böylece yakın geçmiş; faşizmin yükselişinden, iktidara gelmesinden ve iktidar sürmesinden hiç kimsenin sorumlu olmadığı, ama yenilgisine herkesin katıldığı bir "direniş mitosu" altında suskunluğa ve unutmaya terk edilmişti. Ancak soğuk savaşın sonuyla birlikte suskunluk ve unutma mutabakatı da sarsıldı ve geçmişin yeniden yorumu siyasal gelişmeleri belirleyen önemli tartışma konularından biri haline geldi.[57]

İtalya'da hatırlama ve geçmişle hesaplaşma konusunda ortaya çıkan tablo, diğer ülkelerdekilerden oldukça farklı. Bu çalışmada ele aldığımız uzak geçmişle hesaplaşma örneklerinin hepsinde, esas itibariyle geçmişteki suçları açığa çıkarma, bu suçları mümkün kılan yapıları sorgulama, bu suçlar dolayısıyla "kolektif sorumluluğu" tartışma, giderek bu sorumluluğu kurbanlardan/mağdurlardan resmen özür dilemeyi içerecek şekilde kabul etme gibi unsurlar belirleyiciyken; İtalya'da tam tersi sonuçlara hizmet ediyor. Hatırlama kültürü ve kolektif hafıza çalışmaları ışığında biraz yakından bakıldığında, bunun sürpriz olmadığı görülebilir. Çünkü geçmişin yeniden masaya yatırıldığı bütün ülkelerde, öncelikle ve ağırlıkla kolektif hafızadaki kara delikler gündeme gelir, genel mutabakatın dışında kalan konular tartışmaların merkezine yerleşir. İtalya'da da durum farklı değil. Burada da savaş sonrası dönemde hatırlama ve unutma konularında oluşan genel mutabakatın dışındaki konular, kolektif hafızadaki boşluklar öne çıkıyor. Bu tartışmaların hangi amaçlara hizmet edeceği, ne gibi sonuçlar doğuracağı, çok büyük ölçüde her bir ülkedeki siyasal güç dengelerine ve bu dengelere etki eden iç ve dış faktörlere bağlıdır. İtalya da bu tespitin dışında değildir.

57 Arenhövel, *Demokratie und Erinnerung*, s. 76-77.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, İtalya'nın o dönemdeki şartları, geçmişle hesaplaşmada izlenen yöntemler ve kolektif hafızanın belli unsurlar üzerine inşa edilmesine dayanan yaygın mutabakat sonucu, geçmişle hesaplaşma süreci erken zamanda kesilmişti. Bundan sonraki yıllarda, geçmişle hesaplaşma, kamusal ilginin kıyısına itilmiş, neredeyse sadece akademik çevrelerin uğraştığı bir konu haline gelmişti. Özellikle yirmi yıllık faşist diktatörlük dönemi tartışma gündeminden öylesine uzaklaştı ki, sanki bu rejim altında olup bitenler İtalya'da değil de uzak diyarlarda yaşanmıştı. Direnişin gereksiz yere abartılması da, içi boş tarih dışı bir olgu olarak algılanması sonucunu doğurdu; direnişin büyük bir kitlesel hareket olarak sunulması ise, faşist rejimin uygulamalarından dolayı toplumsal sorumluluk ve "kolektif suç" konularının açık ve yaygın bir şekilde tartışılmasını engelledi. Oysa direnişin itibarını, kitleselliğinde değil, tam da azınlıkta olmasına rağmen kazandığı büyük başarılarda aramak gerekiyordu.

İşte bütün bunlar, Mussolini'nin ve faşist rejimin "o kadar da kötü" olmadığı temasının, neofaşistler tarafından konjonktüre göre değişen yoğunluklarda işlemesine elverişli bir zemin sundu; tarih alanındaki revizyonist çabaları kolaylaştırdı.

Başını, altı ciltten oluşan binlerce sayfalık bir Mussolini biyografisinin yazarı olan Renzo De Fellice'nin çektiği revizyonist tarihçilerin tezleri şöyle özetlenebilir: Faşizmin de iyi ve kötü yanları vardı; iyi yanlar, 1945'ten sonra komünistlerin egemenliği altındaki tarih yazımı tarafından göz ardı edildi. Oysa faşizm, Aydınlanma geleneği içinde yer alan, yükselen orta sınıflara dayanan bir modernleşme hareketi olarak, İtalya'da devletin ve toplumun modernleşmesine ve gelişmesine çok büyük katkılar yaptı. Faşist egemenlik vahşi değil, "kerim" bir yönetim yarattı. 1938'de çıkarılan ırkçı yasalar ise, Nazi Almanyası'nın dayatmalarının bir sonucuydu. Mussolini'yi bu yasaları kabul etmeye yönelten asıl kaygı, Yahudilere yönelik "tedbirler"in sınırlı kalmasını sağlamak, böylece Nazileri daha kapsamlı operasyonlardan alıkoymaktı. Savaş sonrasında bilinçli olarak birçok mitos yaratıldı. Bunlardan biri de,

direnişin kitlesel bir hareket olduğuydu; oysa bu hareket esasen bir azınlığın eseriydi.; halkın büyük bir kısmı direniş ile faşist yönetim (Repubblica Sociale Italiana) arasında tarafsız bir tutum takınmıştı.[58]

Kanıtlanmış birçok tarihsel olguyu açıkça çarpıtmaktan çekinmeyen revizyonist tarihçileri asıl ilgilendiren, gerçeklerin ortaya çıkarılması değil; esas olarak tarihsel faşizmin rehabilite edilmesi suretiyle neofaşist hareketlerin meşruiyet zemininin güçlendirilmesidir. Bunun için de, 1989'daki gelişmelerle birlikte sarsılmaya başlayan solun İtalya'daki "kültürel hegemonyası"na dayanak oluşturan noktalara saldırdılar.

1990'ların başından itibaren yaşanan gelişmelere bakıldığında, bu hesapların büyük ölçüde tuttuğu söylenebilir. Her şeyden önce tarihsel faşizmin ve Mussolini'nin rehabilite edilmesi konusunda ciddi adımlar atıldı. Bu adımların atılmasında önemli rol oynayan aşırı sağcı partiler İtalyan siyaset sahnesinde yükselişe geçti. Savaştan sonra faşist rejimin mirasçılığını üstlenen İtalyan Sosyal Hareketi'nden (Movimento Sociale Italiano – MSI) doğan Gianfranco Fini liderliğindeki "Ulusal İttifak" (Alleanza Nazionale), 1994 seçimlerinde büyük bir başarı göstererek, % 14 civarındaki oy oranıyla üçüncü büyük parti haline geldi ve Berlusconi başkanlığında kurulan koalisyona girerek faşistlerin ilk defa hükümette yer almasını sağladı. "Ulusal İttifak", oyları % 11 civarına düşmesine rağmen 2001 seçimlerinden sonra kurulan koalisyon hükümetinde de yer aldı. Irkçı motifler kullanan aşırı sağcı "Kuzey Birliği"nin (Lega Nord) de aynı hükümetlerde yer aldığı düşünülürse, İtalya'da faşizmi "normalleştirme" sürecinin ne kadar yol aldığı daha iyi anlaşılır.

"Ulusal İttifak", lideri Fini'nin merkez sağ bir görüntü çizme çabalarına rağmen; taban profili, örgütlenme şekli, programı itibariyle, Avrupa'nın diğer aşırı sağ partilerinden farklı bir

58 Bu özet için bkz. Jens Renner, "Rehabilitierter Faschismus. Mussolinis 'Marsch Auf Rom' Vor 80 Jahren", Freitag, 18.10.2002; Michael Gehler, "Zeitgeschichte zwischen Europäisierung und Globalisierung", (http://www.bpb.de/publikationen/E86BQA.html).

biçimde "neofaşist" değil, "postfaşist" olarak nitelendirilir.[59] Gerçekten de, yapılan anketler, parti üyelerinin Mussolini'nin faşist ideallerine bağlı olduklarını gösteriyor. Partinin lideri Fini de, "Hitler tarafından dayatılan talihsiz ırk yasaları bir kenara bırakılırsa, faşist devrimin eserini olumlu değerlendirmek gerek"tiğini belirtmiş, Mussolini'yi "Avrupa'nın bu yüzyıldaki en büyük devlet adamı" olarak nitelemiştir.[60] Her ne kadar sonraki yıllarda artık aynı fikirde olmadığını, "değiştiğini" söylese de; "Ulusal İttifak"ın Mussolini'nin rehabilite edilmesi, faşizme yönelik algının yumuşaması, faşist geçmişin vahşetlerinin kolektif hafızada silikleşmesi gibi konularda önemli rol oynadığı açıktır.[61] Anayasanın antifaşist temellere dayanan hükümlerinin değişmesi, özellikle faşist parti kurmayı yasaklayan maddelerin kaldırılması talebini ikinci Berlusconi hükümetinin programına sokmayı başaran "Ulusal İttifak", bugün sadece bir partinin adı değil, cumhuriyeti "direniş mitosu"ndan arındırma ve yeniden temellendirme doğrultusundaki sağcı mutabakatın da etiketi durumundadır.

Bütün bunlardan hareketle, İtalya'da "yeni bir Roma yürüyüşü"nün başladığı ve epeyce yol aldığı sıkça dile getiriliyor.[62] Çalışmamızın çerçevesini aşacağı için bu tartışmanın ayrıntılarına girmiyoruz. Ancak İtalya'daki gelişmeleri "hatırlama kültürü", "geçmişle hesaplaşma", "kolektif hafıza" bağlamında kısaca değerlendirmeden geçmek de elbette doğru olmaz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, faşizmin rehabilitasyonu ve yeniden yükselmesi, kolektif hafızanın yeniden biçimlenmesini hedefleyen revizyonist tarih çalışmalarıyla doğrudan bağlantılıdır. Revizyonizmin başarısında da, geçmişle hesaplaşmada izlenen yöntemler sonucu kolektif hafızada oluşan kurguların

---

59 Bkz. Albert Scharenberg, "Rückkehr der Führer? Rechtsparteien in Europa", *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 2005/5, s. 576-577.

60 Bkz. Udo Gümpel, "Laut und leise feiern sie ihren 'Duce'", *Berliner Zeitung*, 27.01.1995, s. 7.

61 Ulrich Ladurner, Schwarzhemd und Dreiteiler, (http://www.zeit.de/2002/06/200206_fini.xml?page=all).

62 Gerhard Feldbauer, "Ein neuer Marsch auf Rom?", (http://www.antifaschistische-nachrichten.de/2003/03/rom.php).

ve boşlukların kolaylaştırıcı bir rol oynadığı söylenebilir. Ancak bu rolü mutlaklaştırmaktan özenle kaçınmak, siyasal ve toplumsal gelişmelerin temelinde yatan karmaşık nedenler ve nedensellikler yumağıyla birlikte düşünmek gerekir. Siyasal mücadelenin önemli bir alanı ve etkili bir aracı olan kolektif hafızanın, siyasal gelişmelere etki eden ulusal ve küresel bütün faktörlerle sürekli bir etkileşim içinde olması kaçınılmazdır.

İSPANYA

Almanya, Japonya gibi örneklerde suskunluk ve inkâr, devlet tarafından teşvik edilmiş ve çoğu zaman resmî politikalarla desteklenmiş olsa da, doğrudan bir emir ve yasak dayatmasından kaynaklanmamıştır. Buna karşılık, "unutma kültürü"nün en önemli örneği olarak gösterilen İspanya'da durum farklı olmuştur.

Gerçekten de İspanya'da diktatörlükten demokrasiye geçiş süreci, uzun süre barışçıl sistem değişikliğinin başarılı bir örneği olarak değerlendirildi; öyle ki, Doğu Avrupa ülkelerindeki dönüşüm tartışmalarına model olarak sunuldu. Kendine özgü tarihsel şartlar altında ve belli bedeller ödenerek yaşanan İspanya'daki geçiş sürecinin bu ülkelere model olabilirliği tartışmasını bir yana bırakarak, bu sürecin öyle sorunsuz işlemediğini belirtelim.

Franco diktatörlüğü, aynı kuşakta değerlendirilen diğer iki ülkeden, Yunanistan'daki gibi askerî bir yenilgi veya Portekiz'deki gibi bir darbe sonucu değil, Franco'nun doğal ölümüyle sona erdi. Böyle olunca da, geçiş süreci eski rejimin temsilcileri ve destekçileriyle geniş bir koalisyondan oluşan muhalefet arasındaki müzakereler yoluyla, ama esas olarak Francocu kurumların denetiminde ve o dönemin siyasal elitlerinin bir kısmının yönetiminde gerçekleşti. Otuz beş yıldan fazla süren diktatörlük yönetimi, kendi kuruluş mitosu olarak kullandığı travmatik iç savaş deneyimini sürekli hatırlattı, kolektif hafızada canlı tutmak için uğraştı. İç savaşın ikiye böldüğü İspanya'nın barışması ve "uzlaşması" talebi, bu durumda muhalefete kalı-

yordu; bunun için de, Franco yönetiminin aksine "hatırlama"yı değil "unutma"yı esas almak muhalefet için uygun bir siyasal strateji olarak ortaya çıktı. Geçiş sürecine ağırlığını koyan Francocu siyasal kadrolar da, "unutma" talebini, Franco dönemini de kapsayacak şekilde sahiplendiler. Böylece hem iç savaşı hem de onu takip eden Franco diktatörlüğünü "unutmak", resmî politika haline geldi. Kral başta olmak üzere, devleti temsil eden şahıs ve kurumların resmî açıklamalarında Franco'dan hiç söz edilmez oldu, basın da o dönemle hesaplaşma anlamına gelecek tutumlardan kaçındı. Bu "resmî unutma politikası", Ekim 1977'de kabul edilen ve diktatörlük yönetiminin failleri ile mağdurları arasında ayrım yapmayan genel af yasasıyla da pekiştirildi. İç savaş travması, bu politikanın temel meşruluk kaynağı olarak kullanıldı. "Unutma pahasına uzlaşma politikası"na yönelik eleştiriler, bu travmaya atıf yapılarak susturuldu, savuşturuldu. Suskunluk politikasından Franco'nun kendisi kadar, yeni dönemde de önemli roller üstlenen diktatörlük döneminin siyasal kadroları ve görevlileri de yararlandı.[63]

Böylece otuz beş yıl süren diktatörlük döneminde yaşanan baskı ve zulmü "unutmak", demokrasiye geçişin bedeli olarak ortaya çıktı. "Mutabakat" ve "uzlaşma" parolaları ile "geleceği kazanmak için geçmişi geride bırakmak" sloganı, yeni İspanya demokrasisinin kurucu mitosları haline geldiler. Bu mitosların kalın örtüsü altında, sadece diktatörlük dönemi değil, 1931-1936/1939 yıllarını kapsayan İkinci Cumhuriyet'in demokrasi mirası, bu rejimin yıkılmasıyla sonuçlanan Frankocu darbe ve iç savaştaki vahşetler de unutmaya havale edildi.[64]

Aslında geçiş döneminin "unutma politikası", daha o dönemde İspanya'nın bütününü kapsayan bir mutabakata dayan-

---

63 Bu bilgiler için bkz. Julia Macher, *Verdrängung um der Versöhnung willen? Die geschichtspolitische Auseinandersetzungmit Bürgerkrieg und Franco-Diktatur in den ersten Jahren des friedlichen Übergangs von der Diktatur zur Demokratie in Spanien (1975-1978)*, s. 116 vd., (http://library.fes.de/pdf-files/historiker/01441.pdf).

64 Alexandre Froidevaux, "Die Demokratie hat ihren Preis. Die Franco – Diktatur wird in Spanien bislang weitgehend verdrängt", iz3w, Mayıs/Nisan 2006, sayı 292, s. 12.

mıyordu; örneğin Bask bölgesinde ciddi bir tepkiyle karşılanmıştı. Franco sonrası İspanyası'nda yeni bir başlangıcın temel simgesi olarak kabul edilen anayasa için 1978'de yapılan referanduma katılım oranının Bask bölgesinde genel ortalamanın epeyce altında kalmış olması, anayasa müzakereleri ve af yasası tartışmaları sırasında esasa ilişkin eleştirilerin çok büyük ölçüde Basklı milletvekillerinden gelmiş olması bunun kanıtıdır.

Franco diktatörlüğünün baskı politikalarının Bask ve Katalan bölgelerinde daha ağır yaşanmış olması, örneğin bölgesel dillerin kullanımının yasaklanması bu bölgelerde "unutma yoluyla uzlaşma" stratejisine desteğin düşük kalmasının en önemli nedenleri arasında gösterilir. ETA, bugün dahi Franco dönemindeki baskıları kendi politikalarına bir argüman olarak kullanır ve yeni yönetimi o dönemin bir devamı olarak niteler. Anayasanın 1978'de kabulüyle uzlaşma sürecinin başarıyla tamamlandığını ve geçmişe nihai olarak çizgi çekildiğini varsayan genel mutabakatın yarattığı havada bu ve buna benzer eleştiriler ve huzursuzluklar görmezden gelindi. Bu ise, Bask ve ETA meselesiyle daha derin ve kapsamlı bir yüzleşmeyi engelleyerek, sorunların büyümesine yol açtı. Öte yandan Franco döneminin suskunlukla geçiştirilmesi, Franco'yu muteber bir figür olarak yaşatmak isteyen çevrelerin çabalarını teşvik etti ve Fuerza Nueva gibi neofaşist hareketlerin Franco'nun tarihsel kişiliğini ve misyonunu açıkça sahiplenerek kayda değer bir güce ulaşmalarına elverişli bir zemin hazırladı. Ordu ve güvenlik aygıtının reformu konusunda benimsenen çekingen tutumun bir sonucu da, Albay Tejero öncülüğünde Şubat 1981'de yaşanan darbe girişimi oldu.[65]

Geçmiş hakkında susmak, yine de Franco dönemiyle hesaplaşmayı engelleyemedi, sadece geciktirdi. Franco'nun ölümünün 25. yıldönümü olan Kasım 2000'den başlayarak geçmişle hesaplaşma sorunu artan yoğunlukla İspanya'nın gündemine yerleşti. İç savaş, Nazi Almanyası'yla işbirliği ve Franco diktatörlüğü döneminde işlenen ağır insan hakları ihlalleri, bu tar-

65 Bkz. Macher, s. 120 vd.

tışmaların başlıca ayaklarını oluşturuyor. 2000 yılında kurulan "Tarihsel Hafızayı Yeniden Kazanma" adlı yurttaş girişimi, iç savaşta ve Franco diktatörlüğü döneminde kaybolan binlerce kişinin akıbetini araştırıyor. Bu çalışmalar başka örgütler tarafından da yürütülüyor, toplu mezarlar tespit ediliyor, açılıyor, ölüler yeniden gömülüyor.[66]

Sosyalistlerin Mart 2004'teki seçim zaferinden sonra işbaşına gelen Zapatero hükümeti, geçmişle hesaplaşma talebinin takipçisi olan toplum kesimlerinin umutlarını güçlendirdi. Zira sosyalistler, seçim kampanyaları boyunca, geçmişin üzerine örtülen kalın ve küflü perdenin kaldırılacağını, diktatörlüğün haksızlıklarının telafi edileceğini ve tarihsel hafızanın yeniden canlandırılacağını vaat etmişlerdi.

Nitekim ilk adım Haziran 2004 başlarında parlamentodan geldi. Bask ve Galiçya bölgelerinden üç partinin, kurbanlara yönelik manevi ve maddi tanıma ve telafi talebini içeren önergesi, Halk Partisi (PP) dışındaki tüm partilerin oylarıyla kabul edildi. Yasa niteliği taşımamakla birlikte bu karar, geçmiş hakkındaki suskunluk duvarında önemli bir gedik olarak değerlendiriliyor.[67]

Aynı yıl parlamento, bütün Franco heykellerinin kaldırılmasını öngören bir başka karar aldı. Bunun üzerine hükümet, ülkenin çok çeşitli bölgelerinde bulunan yüzlerce Franco heykelinin sökülmesi için yoğun bir çalışma başlattı. Hükümetin geçmişle hesaplaşma çerçevesinde attığı adımlardan biri de, yurttaş girişimleri tarafından başlatılan "hatırlama ve tarihsel hafızayı yeniden kazanma" faaliyetlerine nasıl ve ne ölçüde katkıda bulunabileceğini araştırmak üzere bir komisyon kurmak oldu.[68]

Bunun dışında hükümet, fiilî etkisi sınırlı olsa da, simgesel değeri yüksek bir jestle, "savaş çocukları" diye bilinen mağ-

66 Bkz. "Francos langer Schatten. Spanien beginnt mit der Aufarbeitung seiner Vergangenheit", (http://www.3sat.de/3sat.php?http://www.3sat.de/ kulturzeit/themen/72582/index.html); "Spanien gräbt seine Toten aus. Jahrzehnte nach dem Bürgerkrieg hat das Schweigen ein Ende", (http://www.3sat.de/ 3sat.php? http://www.3sat.de/kulturzeit/themen/72582/index.html).

67 Bkz. Ralf Streck, "Die spanische Vergangenheitsbewältigug des Faschismus kommt spät in Gang", (http://www.heise.de/tp/r4/artikel/ 17/17612/1.html).

68 Froidevaux, s. 13.

durlara emeklilik maaşı bağlanmasını kararlaştırdı. 1936'daki Francocu askerî darbeden sonra, cumhuriyetçi hükümet, ailelerden çocuklarının tehlike bölgelerinden tahliyesini talep etti. Bask şehri Guernika'nın, Hitler yönetimine bağlı "Legion Condor" tarafından bombalanmasından sonra yoğunlaşan tahliye işlemi sonucunda, çoğu Bask ülkesinden olmak üzere yaklaşık 40.000 çocuk, başka bölgelere ve ülkelere nakledildi. Bugün yetmiş yaşına gelmiş olan ve çoğu Rusya'da yaşayan sayısı yaklaşık beş yüzü bulan bu insanlara Mart 2005'ten bu yana 500 Euro tutan bir emeklilik maaşı ödenmektedir.

Yasama ve yürütmeden gelen bu adımlardan sonra, geçmişle hesaplaşmada yargının da üzerine düşeni yapması gerektiği görüşü, bir süredir daha yüksek bir sesle dillendiriliyor. Burada Franco dönemindeki ihlallerden sorumlu olanların yargılanmasından ziyade, o dönemde muhaliflere karşı askerî mahkemelerde açılan davaların ve verilen hükümlerin gözden geçirilmesi ve kaldırılması ya da düzeltilmesi talebi ön planda yer alıyor. Yasaların böyle bir girişime izin vermediği yönünde sağ güçlerden gelen gürültülü itirazlara karşı hükümet, bu yolun açılabilmesi için hangi yasalarda ne gibi değişikliklerin gerekli olduğunu ve yüksek mahkemenin hangi dairesinin bu işlere bakabileceğini tespit etmek üzere 2005 yılında bir çalışma başlattı.[69]

Hükümet, bütün bu girişimlerin daha güçlü bir hukuksal temele dayanması için, 2006 yılında "Tarihsel Hafıza Yasası" adı altında bir tasarı hazırladı. Bu tasarıda, diktatörlüğün sembollerinin tasfiyesi, iç savaşta katledilen cumhuriyetçilerin kalıntılarının aranmasının desteklenmesi, diktatörlüğü yücelten faaliyetlerin yasaklanması, Franco döneminde alınan politik mahkûmiyet kararlarının adil olmadığının resmen tanınması gibi geçmişle hesaplaşma bakımından kritik önem taşıyan düzenlemeler yer alıyor.[70]

---

69 Bkz. Ralf Streck, "Die spanische Regierung beginnt mit der Aufarbeitung der Franco-Diktatur", (http://www.heise.de/tp/r4/artikel/ 19/19948/1.html).

70 Paul Stuart, Spain: "Law of historical memory" continues cover-up of Franco's crimes, (http://www.wsws.org/articles/2006/sep2006/spai-s11.shtml).

İç savaşın başlamasının üzerinden yetmiş, Franco diktatörlüğünün sona ermesinin üzerinden otuz yılın geçtiği İspanya, ihlal ve suç dolu geçmişin suskunluk, unutturma ve bastırmayla kolayca geçmeyeceğinin çarpıcı bir örneği olarak önümüzde duruyor.

İSVİÇRE

İsviçre, İkinci Dünya Savaşı sonrasında geçmişle ilişkisini ve toplumsal kimliğini "temiz tarafsızlık mitosu" üzerine inşa etti. Yıllarca tarih kitaplarında yer alan resmî yaklaşıma göre, İsviçre güçlü bir orduya sahip olduğu için Nazi Almanyası tarafından işgal edilmedi, bağımsızlığını korudu ve tarafsız kaldı. Böylece İsviçre, zorlu bir sınavdan yüzünün akıyla çıkmış oldu.

Soğuk Savaş şartları, bu ideal tarih tasavvurunun 1945'ten sonra sorgulanmadan sürdürülmesini sağladı. Özellikle ABD'nin, istikrarsızlığı engellemek gerekçesiyle Doğu Bloku dışında kalan ülkelere gösterdiği kolaylıklardan, yani geçmişin sorunlu, daha doğrusu kirli sayfalarının bu ülkelerde gündemden düşürülmesine göz yumma, hatta bunu teşvik etme tutumundan İsviçre de geniş ölçüde yararlandı. Naziler tarafından gasp edilen altınlar konusu, bu politikanın en açık ve dolaysız teşhis edilebileceği alanların başında gelmektedir.

Savaşın hemen ardından Batılı müttefikler, İsviçre'nin bu altınlar dolayısıyla tazminat ödemesi ve Almanya'nın tarafsız ülkelerdeki varlıklarının da tazminat amacıyla kullanılması gerektiğini savunurlarken, 1948'den itibaren bu tutumdan vazgeçtiler. Soğuk Savaş'ın başlangıcı olarak kabul edilen bu dönemde, Almanya'nın yeniden inşa edilmesinin ve "Sovyet tehlikesi"ne karşı güçlü bir ülke olarak Batı'nın saflarında yer almasının, bu taleplerden çok daha önemli olduğu görüşü ağırlık kazandı. Gasp edilen altınların aktarıldığı ülkeler arasında adları geçen Portekiz ve Türkiye'ye karşı da aynı politika izlendi. Portekiz, NATO'ya önemli bir hava üssü verme taahhüdü karşılığında, son derece cüzi bir tazminatla bu meseleden

sıyrıldı. Türkiye'yle altınların iadesi konusunda yapılan görüşmeler, Türkiye'nin NATO'ya üye olmasıyla tavsadı ve dosya 1953 yılında bir daha açılmamak üzere kapandı. Bu dönemde, İsviçre de resmen "tarafsız" olmasına rağmen, siyasal ve ekonomik açılardan güvenilir bir partner olarak görüldü. Bizzat Başkan Truman, 1951 yılında, İsviçre'nin güvenilir bir müttefik ve "Sovyet yayılmacılığı"na karşı önemli bir kale olduğunu açıkladı.[71] Soğuk Savaş, hangi ülkenin "sıcak savaş" sırasında nasıl bir tutum izlediğine kimsenin aldırmadığı bir sinik güç oyununu da beraberinde getirmişti.

İsviçre'nin geliştirdiği ideal tarih tasavvuru, en geç Nazilerin işgal bölgelerinde talan ettikleri Yahudi altınlarının büyük bir bölümünün bu ülkeye aktarıldığı ve orada korunduğu ortaya çıkınca sarsılmaya başladı. Çeşitli çevreler, inanılmaz bir riyakârlıktan söz ederek, tarafsızlığın büyük bir yalan olduğunu belirten açıklamalar yapmaya başladılar. Bunlardan sosyal demokrat parlamenter Jean Ziegler'e göre, İsviçre bankalarının Nazilerle yaptıkları bu işbirliğinin nedenleri, savaştan rant elde etmek ve sınırsız açgözlülükten başka bir şey değildir ve bu ilişkiler, savaşın daha uzun sürmesine yol açmıştır. Bugün artık, İsviçre'nin tarafsızlığını ordusuna değil, hem Nazi Almanyası'yla hem de Müttefiklerle, özellikle de ABD'yle kurduğu ekonomik ve mali ilişkilere borçlu olduğu kabul ediliyor. 1945'ten sonra, ordunun savaş sırasındaki rolünün bu şekilde vurgulanması, sanayi ve banka dünyasının kirli geçmişini dikkatlerden kaçırma ve hafızalardan silme işlevi görmüştür.[72]

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, İsviçre'de, ülkenin uluslararası konumunu yeniden belirleme ihtiyacını önemli bir sorun ola-

71 Bu bilgiler ve daha birçok ayrıntı Eizenstat tarafından hazırlanan iki raporda yer almaktadır. Ayrıca bkz. Robert L. Jung, "Sklavenarbeit, Raubgold und die anderen zivilrechtlichen Folgen von Diktaturen", (http://www.rewi.hu-berlin.de/online/fhi/seminar/0106jung.htm).

72 Georg Kreis, "Vier Debatten und wenig Dissens (Einleitung)", Georg Kreis/Bertrand Müller (Hrsg.), *Die Schweiz und der Zweite Weltkrieg.* La Suisse et la Seconde Guerre mondiale (Sonderausgabe von Vol. 47 [1997] 4 der Schweizerischen Zeitschrift für Geschichte) (Allgemeine Geschichtsforschende Gesellschaft der Schweiz/Société Générale Suisse d'Histoire/Società Generale Svizzera di Storia), Basel, 1997, s. 459.

rak gündeme getirdi. Blokların ortadan kalktığı, kartların yeniden karıldığı bu dönemde, "tarafsızlık" uluslararası ilişkiler açısından anlamsız, uluslararası sistem açısından anakronik bir konum haline geldi. Soğuk Savaş birçok sorunun üstünü örten kalın bir şal işlevi görüyor; iki kutuplu dünyada aynı safta yer alan ülkelerin birbirlerini zora sokacak hareketlerden kaçınmalarını meşrulaştırıyordu. Bütün bunlar ortadan kalkınca, eski sorunların gündeme gelmesinin önünde bir engel kalmadı. Hatırlama kültürünün canlandığı, hafıza patlamasının yaşandığı bu dönemde, İsviçre de, "yeni dünya düzeni"nde yerini ararken, "eski dünya düzeni"nin unutturulmasını kolaylaştırdığı geçmişiyle yüzleşmek zorunda kaldı.

Kuşkusuz bu şartlar, her zaman ve her yerde geçmişle yüzleşme sürecinin kendiliğinden harekete geçmesini sağlamazlar; bunun için somut vesilelere, belirli özgül dinamiklere ihtiyaç var. Yahudi örgütlerinin çeşitli düzlemlerdeki çabaları bu vesileyi yarattı, özgül dinamikleri canlandırdı. Özellikle, merkezi New York'ta bulunan Dünya Yahudi Kongresi, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ellinci yıldönümü törenlerinde bu konunun dile getirilmesi için lobi faaliyetleri yürüttü ve bunda başarılı oldu. Ardından enerjisini, ABD Kongresi'ni harekete geçirmeye yoğunlaştırdı ve aynı zamanda Senato'nun bankalar (konut ve kent sorunları) ile ilgili Komisyonu'nun başkanı olan New York Senatörü Alfonse D'Amato'nun konunun sözcülüğünü üstlenmesini sağladı. Bu işbirliğinin tarafları, gerçekten de çok etkili çalışmalar yaptılar; bir yandan konuyu dünya kamuoyuna mal ederek İsviçre üzerinde muazzam bir siyasal ve moral baskı oluşturdular, diğer yandan ABD yönetimini harekete geçirdiler.

ABD yönetimi, 06.10.1996'da, "Nazi altınları" meselesini araştırmak üzere, Dışişleri Bakanlığı uluslararası ticaret işleri sorumlusu Stuart Eizenstat'ı görevlendirdi. Eizenstat, çok sayıda tarihçiden oluşan bir ekiple yedi ay süren çalışmaların ardından, o güne kadar tartışmalara egemen olan temkinli üslubu bir kenara bırakan, ağır ve dolaysız tespitlerle dolu beş yüz sayfalık bir rapor hazırladı.

07.05.1997 tarihinde açıklanan ve "1. Eizenstat Raporu" olarak bilinen bu çalışmada, İsviçre dışında, İkinci Dünya Savaşı'nda "tarafsız" kalan İsveç ve İspanya'yla birlikte Türkiye'nin durumu da değerlendiriliyor. Buna göre, söz konusu ülkeler de Nazilerle ilişki kurmuşlar, işbirliği yapmışlar; ama İsviçre kadar ileri gitmemişlerdir. Nazilerle en dolaysız ve en iyi ilişkiyi İsviçre kurmuştur. İsviçre'yi Nazilerin bankacısı ve finansörü, İsviçre bankacılarını da Hitler'in yatakçısı olarak niteleyen rapora göre, 1939-1945 yılları arasında Nazi Almanyası, işgal ettiği ülkelerin merkez bankalarından gasp ettiği ve bugünkü değeri yaklaşık 3.9 milyar dolar olan, büyük bir kısmı Yahudilere ait altınları İsviçre Merkez Bankası'na aktardı. İsviçre, bu altınları bilerek kabul etti. Bu altınların % 20 kadarı, öldürülen Yahudilerin altın dişlerinden ve ziynet eşyalarından oluşuyordu. Naziler tarafından gasp edilen ve İsviçre'ye transfer edilen bu altınlar, Alman savaş makinesinin işleyişinde çok önemli rol oynadı, Almanların savaşma gücünü artırdı ve böylece savaşın uzamasına yol açtı.[73]

Aslında İsviçre'de, 1970'lerde ve 1980'lerde de geçmişle ilgili sert eleştiriler içeren yayınlar yapılmış, hassas sorular ortaya atılmıştı. Ancak bunlardan kapsamlı bir tartışma türemediği gibi, yaygın kamusal ilgi de doğmamıştı. Hem resmî politika hem de genel toplumsal mutabakat, suskunluktan ve unutmaktan yanaydı. Gerçi 1994'ten itibaren İsviçre basınında yeniden, İsviçre bankalarındaki "sahipsiz hesaplar"la ilgili haberler yer almaya başlamış; bu çerçevede ülkenin İkinci Dünya Savaşı süresince ve sonrasında izlediği politikaları sorgulayan yazılar yayımlanmıştı. Ancak tartışmaların yaygınlaşıp derinleşmesi 1995'ten sonra oldu.[74] Bunda, başka ülkelerin ve uluslararası kamuoyunun konuya ilgi göstermesi de belirleyici

73 Eizenstat Raporu'nun tam metni için bkz. (http://swix.ch/ galbur/manifest/eizen.htm).

74 İsviçre'de geçmiş ve hesaplaşma tartışmalarının gelişim aşamalarının açıklayıcı bir özeti için bkz. Matthias Kunz/Pietro Morandi, *Die Schweiz und der Zweite Weltkrieg': Zur Resonanz und Dynamik eines Geschichtsbildes anhand einer Analyse politischer Leit-medien zwischen 1970 und 1996*, s. 9 vd., (http://www.snf.ch/NFP/NFP42/synthese/ 41Kunzsynthesis42.pdf).

rol oynadı. Hatta "dış baskılar" olmasaydı, tartışmalar bu kadar alevlenmez, bu sonuçlar ortaya çıkmazdı.[75]

Böylece İsviçre'de 1945'ten sonra geliştirilen resmî tarih tezi, İsviçre'nin savaştaki rolünü sorgulayan kesintisiz bir tartışma sürecinin değişmez konusu haline geldi. Bu tartışmalarda öne çıkan ana başlıklar ise, İsviçre'nin Nazilerle yaptığı işbirliği, kurduğu ticari ve mali ilişkiler, bankalardaki "sahipsiz hesaplar"ın ve işgal edilen ülkelerde el konularak İsviçre bankalarına aktarılan altınların durumu ile Nazi Almanyası'ndan kaçıp İsviçre'ye sığınmak isteyen çoğunluğu Yahudi kişilere karşı takınılan tavırdır.[76]

Bu başlıklar altında ele alınan konular, öyle yaygın ve derindir ki, aslında fiilen İsviçre'nin o dönemdeki bütün politikaları ve faaliyetleri tartışmaya açılmış oldu. Bu tartışma, doğal olarak, İsviçre'nin savaş sonrasında kendi geçmişiyle kurduğu toplumsal ve siyasal ilişkiyi, yani geçmişi ele alma şeklini ve bunun sonuçlarını da kapsadı. Özellikle Nazilerle girişilen işbirliği ve bu çerçevede İsviçre bankalarına aktarılan "Yahudi altınları" meselesi, uluslararası alanda da yakından takip edildi. Bu tartışmaların aldığı boyutun büyüklüğü, tartışmaların İsviçre için bir inandırıcılık ve kimlik sorunu haline gelmesine yol açtı.[77]

Bu tartışmalar ve uluslararası baskılar, İsviçre'nin kendi geçmişiyle resmen hesaplaşma yönünde adımlar atmasını sağladı. Önce İsviçre Cumhurbaşkanı Kapsar Villiger, İkinci Dünya Savaşı'nın sona erişinin ellinci yılı törenleri çerçevesinde, İsviçre Federal Meclisi'nin 07.05.1995 tarihli olağanüstü oturumunda, savaş sırasında İsviçre'ye sığınmak isteyen çok sayıda Yahudi'nin geri çevrilmesi dolayısıyla özür diledi.

Geçmişle hesaplaşma konusunda atılan en önemli resmî adımlardan biri, iddiaları ve tartışılan konuları araştırmak üzere bir komisyon kurmak oldu. İsviçre Parlamentosu Aralık

---

75 Andreas Wenger / Jon A. Fanzun, "Schweiz in der Krise – Krisenfall Schweiz", s. 12, (http://cms.isn.ch/public/docs/doc_528_259_de.pdf#search ='Eizenstat-Bericht').

76 Bkz. Kreis, s. 462 vd.

77 Wenger/Fanzun, s. 13-14.

1996'da, İkinci Dünya Savaşı öncesinde, sırasında ve sonrasında İsviçre'ye gelen servetlerin kapsamını ve akıbetini tarihsel ve hukuksal açıdan araştırmak üzere bağımsız uzmanlardan oluşan, beş yıl süreyle çalışacak bir komisyon kurulmasına oybirliğiyle karar verdi.

"Bağımsız Uzmanlar Komisyonu – İkinci Dünya Savaşı" olarak bilinen, fakat daha çok başkanı Jean-François Berger'in isminden hareketle "Berger Komisyonu" olarak anılan bu Komisyon'un görevi, İsviçre Merkez Bankası'nın ve özel bankaların altın ticareti ve döviz işlemlerini incelemekti. Bu şekilde formüle edilen görevin kapsamına, tarihî eserler dahil İsviçre'ye giren tüm servetlerin durumu, İsviçre firmalarının Nazi Almanyası'yla olan ilişkileri, özellikle de "arileştirme tedbirleri"ne ve zorla çalıştırılan tutsakların sömürülmesine katılımları ve İsviçre'nin her iki tarafla olan ekonomik ve mali ilişkileri bağlamında "mülteci politikası" giriyordu. Uluslararası nitelik taşıyan Komisyon, kendi alanlarında uzman dört İsviçreli ve İngiltere, İsrail, Polonya ve ABD'den birer kişi olmak üzere dört yabancı üyeden oluşuyordu. Ayrıca otuz civarında araştırmacı da Komisyon'un çalışmalarına sürekli katılıyordu. Komisyon, resmî ve özel gerçek ve tüzel kişilerde bulunan her türlü belgeyi inceleme yetkisine sahipti; yasalardan veya sözleşmelerden kaynaklanan sır saklama yükümlülüğü Komisyon'a karşı geçerli değildi. Çalışmalarını Aralık 2001'de tamamlayan Komisyon, çeşitli konulara ilişkin araştırmalarını farklı zamanlarda yayımlanan yirmi beş ayrı raporda ve Mart 2002'de kamuya açıklanan bütünsel bir sonuç raporunda topladı.[78]

25.05.1998'de açıklanan ara raporda, İsviçre Merkez Bankası'nın Naziler tarafından İsviçre'ye aktarılan altınların bir kısmının işgal edilen ülkelerden gasp edildiğini bildiği belirtiliyordu. Rapora göre, İsviçre Merkez Bankası, Nazilerden o günkü değeri yaklaşık 280 milyon dolar tutan altın satın almıştı.

Komisyon tarafından 10.12.1999'da açıklanan bir başka raporda, savaş boyunca İsviçre'ye sığınmak isteyen 24.000 mülte-

78 Komisyonla ilgili bilgiler için bkz. (http://www.uek.ch).

cinin sınırdan geri çevrildiği sonucuna varıldı. Ayrıca İsviçre'ye girişleri zorlaştıran tedbirler nedeniyle, çok sayıda insanın sığınmaya teşebbüs bile etmediğinin belirtildiği raporda, İsviçre'nin hayati tehlike altında bulunan insanlara yardım etmediği, resmî çevrelerce dile getirilen sınırların açılmasının Mihver Devletleri'nin İsviçre'yi işgaliyle sonuçlanacağı şeklindeki savunmanın da temelden yoksun olduğu yolunda tespitler yer aldı.

Bir bütün olarak bakıldığında, Berger Komisyonu'nun çalışmaları, biraz temkinli bir üslupla da olsa, İsviçre'ye yöneltilen suçlamaların çoğunun esasta doğru olduğunu belirledi.

Sonuç olarak, siyaset ve akademi dünyasını yoğun bir şekilde meşgul eden, kamuoyunda geniş yankı bulan, neredeyse toplumun tamamını harekete geçiren ve siyasal konumların buna göre şekillenmesine yol açan İsviçre'deki gelişmeler, geçmişin yükünden kaçmanın o kadar kolay olmadığını, bugünün ve geleceğin geçmişle ilişkiden bağımsız ele alınamayacağını, geçmişe dair muhasebenin esasta bugünü anlamlandırma sorunu olduğunu bir kez daha ve çok çarpıcı bir biçimde gösterdi.

JAPONYA

Japonya'da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1990'lara kadar yaygın tutum, savaştaki suçları ve sorumluluğu suskunluk perdesi altında inkâr etmek olmuştur. 20. yüzyılın başlarından itibaren Kore ve Çin'e karşı izlenen yayılmacı politikaya, İkinci Dünya Savaşı'nda Hitler ve Mussolini'yle yapılan ittifaka, Doğu ve Güneydoğu Asya'da işlenen savaş suçlarına rağmen Japonya'daki egemen bilincin kurucu unsuru "mağdur/kurban mitosu"dur. Bu efsane, savaşın sonlarında atılan atom bombalarına bir tepki olarak gelişmiş ve işlenmiştir. İkinci Dünya Savaşı için Almanya'yla özdeşleşen başlıca simge olan Auschwitz, Almanların vahşet uygulamalarına ve dolaysız failliğine işaret ederken, Japonya için sembol işlevi gören Hiroşima münhasıran kurban/mağdur bilincine dayanak oluşturur. Japonya'da savaş genellikle Hiroşima ve Nagasaki'ye atılan atom

bombalarıyla anılır ve oradan hareketle hatırlanır. Savaşın neden ve nasıl başladığı soruları, bu mağdur/kurban duygusunun ardında silikleşir, giderek kaybolur. Öte yandan "kolektif suç" konusu da Japonya'da Almanya'dakinden çok farklı bir açıdan ele alınır. Savaşın hemen ardından yaygınlaşmaya başlayan duyguya göre, Japonların da "kolektif bir suçu" vardır; ancak bu suç yenilgiyi önleyememiş, yani savaşta yeterince kahramanlık ve feragat göstermemiş olmaktan kaynaklanır ve bundan dolayı Japon imparatorundan özür dilenir. Başkalarına karşı işlenen suçlardan ve diğer toplumlara verdirilen kayıplardan dolayı bir suçluluk duygusu ve özür dileme niyeti söz konusu bile değildir. Yas çalışmalarında da aynı durum geçerli. Japonya, sadece kendi kayıplarının yasını tutmuştur.[79]

Japon ordusunun Çin, Kore, Malezya, Singapur, Filipinler, Avustralya gibi ülkelerde yaptığı vahşet bugün bile ders kitaplarında anılmaz. "Uzak Doğu'nun Holocaust"u olarak da nitelendirilen Nanking katliamı bu vahşetler arasında özel bir yer tutar; ancak kolektif hafızada görece canlı kalmış olan ve Japonya'nın yakın zamanlarda belli ölçülerde de olsa tanıdığını açıkladığı bu katliam dışında, değişik yerlerde gerçekleştirilen yüzlerce katliam daha var ve bunlar neredeyse unutuldular. Hatırlatalım ki, Japon işgali sırasında hayatını kaybeden Çinlilerin sayısı 20 milyon civarında tahmin edilmektedir.[80]

Japonya'nın bölgede işlediği insanlık suçları dosyasının bir diğer kara bölümünü, Japon doktorların, en kapsamlısı Çin'de olmak üzere birçok yerde insanları canlı kobay olarak kullandıkları tıbbi deneyler, daha doğrusu "tıbbi işkenceler" oluşturur.[81]

İkinci Dünya Savaşı'ndaki Japon vahşeti bahsinin derin yaralar bırakan acılı fasiküllerinden biri de, tahminen 200 bin kadının Japon askerleri tarafından sistematik tecavüze uğra-

79 Takeo Sato, "Japan. Auschwitz und Hiroshima", (http://www.ifa.de/ zfk/themen/99_4_erinnerung/dsato.htm).

80 Bkz. David Cohen, "Öffentliche Erinnerung und Kriegsverbrecherprozesse in Asien und Europa", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, İtalien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 62.

81 Cohen, s. 57-58.

ması, fuhuşa zorlanması, başka bir deyişle "seks kölesi" olarak kullanılmasıdır. Japon ordusu, savaş sırasında yaklaşık 1.000 tane "genelev" oluşturmuş, büyük bir bölümü Kore'den olmak üzere yüzbinlerce kadın bu genelevlerde Japon askerlerini "teselli etme"ye zorlanmıştı. Bu kadınların birçoğu, savaştan sonraki yıllarda da bu ağır travmanın etkisiyle "normal bir hayat" sürememiş, bir kısmı da intihar etmişti. Japon hükümetleri uzun yıllar bu uygulamanın varlığını inkâr ettiler.

Japonya'nın savaş sırasında işlediği bu insanlık suçları bir şekilde unutturulmaya çalışılırken; savaş suçlarıyla hesaplaşmak üzere kurulan Tokyo Uluslararası Askerî Mahkemesi ile ABD tarafından gerçekleştirilen Yokohama yargılamaları sürekli hatırda tutulur; yargılamalar ve cezalar, ağır adaletsizlik örnekleri ve intikam arzusunun tatmini olarak değerlendirilir. Japonya'nın savaş ve kıyım politikasının kurbanları yok sayılırken, bu davalarda savaş suçundan dolayı idama mahkûm edilen Japonlar için her yıl anma törenleri düzenlenir.[82]

İkinci Dünya Savaşı'ndaki rolünü ve sorumluluğunu "mağdur/kurban mitosu"ndan destek alan tek yanlı bir tarih yorumuyla uzun süre kamusal ilgi ve tartışmaların dışında tutmuş olan Japonya'da da, bu politika 1990'ların başından itibaren çözülmeye başladı. İmparator Hirohito'nun Ocak 1989'daki ölümü, Japonya'nın kendi tarihiyle eleştirel bir ilişki geliştirmesi açısından bir dönüm noktası oldu. Bu tarihten sonra geçmişle hesaplaşma konusunda Almanya'da faillik bilinciyle yürütülen tartışma ve çalışmaları örnek alan bir yönelim kendini göstermeye başladı. Japon hükümetinin İkinci Dünya Savaşı sırasında işlenen insanlık suçlarını uluslararası kamuoyu karşısında kabul etmesi için mücadele eden çeşitli sivil girişimler ortaya çıktı. Örneğin, 1990'ların ortalarında oluşturulan "Violence Against Women in War Network" adlı kadın hareketi, 2000 yılının Aralık ayında Tokyo'da "Women's International War Crimes Tribunal 2000 for the Trial of Japanese Military Sexual Slavery" adı altında bir uluslararası mahkemenin top-

82 Schneider, s. 53-54.

lanmasını sağladı. Bu sivil mahkemenin amacı, savaş sonrasında kurulan "Uluslararası Uzak Doğu Askerî Mahkemesi"nin yargılamadığı savaş suçlarını açığa çıkarmak ve Japonya'yı sorumluluğu inkâr etmeye dayalı resmî politikası için hesap vermeye zorlamaktı. Seks kölesi olarak kullanılmış kadınları tanık olarak dinleyen Mahkeme, Japonya'nın İkinci Dünya Savaşı sırasında kurduğu seks köleliği sistemi hakkında gölgede kalmış önemli bilgilerin gün ışığına çıkmasını sağlayarak, unutma çabalarına ve unutturma politikasına ciddi bir darbe indirdi.[83]

Bu faaliyetlerin siyasal alana da yansımaları oldu. Başbakan Junichiro Koizumi, İkinci Dünya Savaşı'nın Japonya açısından sona erişinin 60. yıldönümü olan 2005 Ağustosu'nda, Japonların savaşta işledikleri suçlardan zarar gören ve acı çeken ülkelerden özür dileyen bir konuşma yaptı. Koizumi, Japonya'nın sömürgecilik ve saldırganlık dolayısıyla birçok ülkenin halklarına önemli zararlar ve büyük acılar yaşattığını belirttikten sonra, bu tarihsel olguyu kabul ettiklerini, bundan üzüntü ve pişmanlık duyduklarını belirtti.

Buna rağmen, Japonya'da hâlâ egemen olan tutum, savaş sonrasında başlayan ve günümüze kadar gelen, kendisini fail değil mağdur olarak gören yaklaşıma yaslanıyor. Bu tutum, Japonya'nın başta Çin ve her iki Kore olmak üzere komşularıyla sorunlar yaşamasına ve özellikle işgal ettiği ülkelerde kadınları kendi askerlerinin "cinsel ihtiyacı" için "seks kölesi" olarak kullanmasından dolayı özür ve tazmin taleplerini reddetmesinden dolayı uluslararası kamuoyunda sert tepkilerle karşılaşmasına neden oluyor. Bu tepkilerin etkisiyle ilk defa 1993'te Japon hükümeti, savaş sırasında kadınların zorla askere alındığını, hem ordu hem de diğer devlet birimleri tarafından "genelevler" oluşturulduğunu temkinli bir üslupla kabul etti. Baskıların yoğunlaşması üzerine hükümet, ayrıca hayatta olan mağdurların desteklenmesi amacıyla özel bir vakıf kurdu. Ne var ki, bu uygulama

83 Franziska Seraphim, "Kriegverbrecherprozesse in Asien und globale Erinnerungskulturen", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 78.

hem ülke içinde hem de yurtdışında, devletin sorumluluktan kaçmak için başvurduğu bir taktik olarak değerlendirilirdi.[84]

Gerçi, 2006 yılı ortalarında göreve gelen ve Japonya'nın pasifist dış ilişkiler ile savunma politikalarının değişmesi gerektiğini savunan milliyetçi başbakan Şinzo Abe de, Mart 2007'de sürpriz bir şekilde, "seks köleliği" nedeniyle özür diledi. Ama Japon hükümetinin, bu "jest"in altını dolduracak samimi ve etkili bir politika izleyeceğine dair kuşkular hâlâ geçerliliğini koruyor.

Japonya'nın geçmiş politikasının neredeyse sembolü haline gelen "Yasukuni Anıtı ziyaretleri" ve "tarih ders kitapları" alanındaki tutumunun esasta değişmediğini gösteren olaylar belli aralıklarla yaşanmaya devam ediyor.

1850'lerden bu yana savaşlarda hayatını kaybetmiş Japonların anısına Tokyo'da inşa edilen kutsal Yasukuni Anıtı, Japonya ile Çin ve Kore arasında, geçmişle hesaplaşmanın simgelerinden birini oluşturacak şekilde, sürekli tekrarlanan bir krizin kaynağı durumundadır. Yasukuni'de ilahlaştırılan kişiler arasında, Tokyo Uluslararası Askerî Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilen ve cezaları infaz edilen eski Japonya Başbakanı General Hideki Tojo dahil 14 savaş suçlusu da var. Japonya dışında, özellikle de Çin ve her iki Kore'de Japon militarizminin ve yayılmacılığının sembolü olarak görülen bu tapınak, İkinci Dünya Savaşı'nın Japonya için sona erdiği tarih olan 15 Ağustos'ta milliyetçi Japonların akınına uğruyor. Asıl sorun, bu tapınağı belirtilen tarihte Japon devlet adamlarının ziyaret etmek istemesi nedeniyle yaşanıyor. Bu ziyaretler, Çin ve Güney Kore'de şiddetli gösteriler yapılmasına, diplomatik düzeyde sert protestolara yol açıyor. Ama buna rağmen, Japonya'da her yıl hükümetler bazen en üst düzeyde, bazen de daha gösterişsiz bir şekilde Yasukuni Anıtı'nı ziyaret etmeyi sürdürüyorlar.

Aynı durum, tarih ders kitapları konusunda da ortaya çıkıyor. Geçtiğimiz aylarda, Japonya'nın Çin'i işgal ettiği 1931-1945 yılları arasında uyguladığı vahşet politikasının bir ders kitabında yok sayıldığı, mazur gösterildiği ve giderek onaylandığı

84 Hijiya-Kirschnereit, s. 337-338.

gerekçesiyle Çin'in birçok kentinde protesto gösterileri yapıldığı, başta Şanghay olmak üzere bazı şehirlerdeki Japon işyerlerinin tahrip edildiği ve bu durumun iki ülke arasında hükümetler düzeyinde de bir gerilime neden olduğu hatırlanırsa, Japonya'nın "geçmiş politikası"nın sonuçları daha iyi görülebilir.

"Ders kitapları" gibi bir konunun böylesine ciddi tepkilere ve diplomatik krizlere yol açması, birçok kişiye anlaşılmaz gelebilir. Oysa anılan olaylar ne ilktir ne de bir tesadüf. Japonya'daki ders kitapları yüzünden Kore ve Çin'de büyük çaplı protesto gösterileri ve bu ülkelerin hükümetleriyle Japon hükümeti arasında ciddi gerilimler daha önce de, örneğin 1982, 1986, 2001 yıllarında da yaşandı. 2001 yılındaki olaylar sırasında Japonya'nın Pekin Büyükelçisi Çin Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na davet edildi. Güney Kore hükümeti çok daha ileri giderek, büyükelçisini geçici bir süre için geri çağırdı. Bütün bunların nedeni, tarih ders kitaplarının 1960'lardan itibaren, Japonya'nın İkinci Dünya Savaşı sırasında işlediği savaş ve insanlık suçlarının üstünü örtme, unutturma veya masum ve mazur gösterme politikasının etkili bir aracı olarak kullanılmasıdır.[85]

Kuşkusuz ders kitaplarını bu amaçlar için kullanan tek devlet Japonya değildir. Bu kullanım, esasen ulus-devletlerin eğitim politikalarının doğasıyla da uyum içindedir; yani bir bakıma "normal"dir. Ancak Japonya'da tarih ders kitapları; devletin kitaplar üzerindeki sıkı denetim yetkisini milliyetçi bir tarih yorumunu egemen kılma yönünde kullanması, milliyetçi çevrelerin de bu alanı hayati bir mevzi olarak görmeleri, Japonya'da küçümsenmeyecek bir ağırlığa sahip Marksist tarihçilerinse bu politikalara inatla karşı çıkmaları vb. nedenlerle, geçmişle hesaplaşmada sembol değeri çok yüksek bir alan haline geldi. 1990'larda başlayan dönüşüm, tarih ders kitaplarına, aşırı temkinli ve daha çok dipnotlara sıkıştırma tarzında da olsa, geçmişin suçlarına yer verme şeklinde yansıyınca,

85 Bkz. Susanne Brandt, "Geschichtspolitik in japanischen Schulbüchern", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 285 vd.

milliyetçi çevreler bunu "mazoşist tarih yazımı" diye niteleyerek sert tepkiler gösterdiler ve "Japon tarihine dair gururu güçlendirme" çağrıları yaptılar.[86]

On yıllarca süren resmî inkâr ve çarpıtma politikalarının ve milliyetçi hezeyanların sonucu olarak, milyonlarca insanın hayatına kasteden, hayatta kalanlarda derin yaralar bırakan zulüm ve kıyım uygulamalarının böylesine bir sinizmle ele alınması, ülke içindeki demokratik çevrelerin ve bu acıları yaşamış komşu halkların büyük tepkisine yol açmaması "anormal" olurdu. "Esasen normal olan" bu tür ayıpların normalliğini bozmak da, "hatırlama kültürü"ne dayanan geçmiş politikalarının ve geçmişle hesaplaşma çabalarının varlık nedeni, temel hedefidir.

GENEL OLARAK LATİN AMERİKA

1960'lardan 80'lere kadar Latin Amerika'yı baştan başa saran askerî diktatörlükler, kendi halklarına karşı acımasız bir savaş yürüttüler, insan haklarını sistematik bir biçimde ayaklar altına aldılar. Siyasal baskı ve zulüm politikalarının uygulanmasında, resmî güvenlik ve istihbarat aygıtının bütün birimleri yanında, ölüm mangaları gibi paramiliter oluşumlar da yoğun olarak kullanıldı. Bilinen bütün baskı ve zulüm yöntemleriyle yürütülen bu savaşta, "gözaltında kaybetme" gibi yeni yöntemler de geliştirildi. Rejim muhalifleri veya muhalif olduğundan şüphelenilen insanlar kaçırılıp her türlü işkenceden geçirilerek öldürüldü ve cesetleri yok edildi.

1980'lere gelindiğinde askerî diktatörlükler birbiri ardına çözülmeye başladı. Bu çözülme, sona yaklaşılırken rejim karşıtı güçlü gösteriler yapılmasına rağmen, hiçbir ülkede bir halk ayaklanmasının sonucu olarak gerçekleşmedi. Çözülme aşamasında sendikalar, partiler gibi geleneksel toplumsal ve siyasal oluşumlar yanında, genellikle Katolik Kilisesi'nin himayesi altında faaliyet gösteren yeni toplumsal aktörler de önemli ol oy-

86 Bkz. Hijiya-Kirschnereit, s. 339-340.

nadılar. Bunlar arasında, en ünlüleri Arjantin'deki "Mayo Meydanı Anneleri" olan insan hakları hareketi özel bir yeri tutar.

Ülkelerin büyük bir kısmında diktatörlükten demokrasiye geçiş, ordu veya ordunun belli kesimleri ile sivil muhalefet arasındaki müzakerelerle gerçekleşti. Rejim değişikliğinin biçim ve şartlarını belirlemeye yönelik müzakereler, genelde ordu ile muhalefetin "güvercinler" diye de adlandırılan ılımlı güçleri arasında yürütüldü. Geçiş müzakereleri, doğrusal ve sorunsuz bir akış gibi değil, dalgalanmalar halinde ve ucu açık bir süreç olarak yaşandı. Sivil muhalefet, sürecin kesilme ihtimalini her zaman hesaba katmak zorundaydı. Yeni yönetimin müstakbel kadroları, demokrasiye dönüşün bedeli olarak, çoğu durumda, askerî diktatörlüğün katillerini ve işkencecilerini cezalandırma talebinden feragat etmek zorunda kaldılar. Ordu güçleri, Latin Amerika'da "impunidad" olarak kavramlaştırılan "cezasızlığı" güvence altına almak için, yönetimi devretmeden önce af yasaları çıkardılar ve bu yasaların yeni yönetimler tarafından ilga edilmesine müsamaha göstermeyeceklerini de çeşitli yollarla dışa vurdular. Böylece yeni yönetimler, askerî diktatörlüğün sorumlularına tavizler vermeye zorlandılar.

Aşağıda göreceğimiz gibi, Arjantin, belli bir süre için, yani geçişin hemen ardındaki dönem açısından bu durumun istisnasını oluşturur. Şili'de de, Pinochet yönetimi tarafından 1978'de giderayak çıkarılan meşum af yasasının kapsamı dışında kalanlara karşı yargılamalar yapıldı, hatta mahkûm edilen ordu ve polis mensupları için özel bir hapishane inşa edildi. Yargılanıp mahkûm edilenler arasında dönemin gizli polis şefi General Contreras da bulunmasına rağmen, Şili'de geçmişteki suç ve ihlallerle karşılaştırıldığında yargılananların sayısının çok düşük kaldığı görülür. Bu ülkede de cezasızlık, son yıllara kadar ciddi bir insan hakları ve hukuk devleti sorunu olmaya devam etti.

Bu arada çok özel bir örnek olduğu için Uruguay'ın durumuna da değinelim. Bu ülkede, 1989 yılında, hükümet tarafından hazırlanıp parlamento tarafından onaylanan ve askerî diktatörlük döneminde işlenmiş insan hakları ihlallerine af öngören bir yasa halkoyuna sunuldu. Oyların % 56'sı yasanın deva-

mı yönünde kullanılırken, yasanın ilgası için kullanılan oyların oranı % 41 civarında kaldı.[87]

Latin Amerika'da askerî diktatörlüklerden demokrasiye geçiş aşamasında, sık sık belirtildiği gibi, çoğu zaman çatışan, bazen iç içe geçen iki eylem mantığı, iki rasyonalite, iki etik söz konusu oldu. Bir yanda, radikal bir çözüm, yani en uç noktası diktatörlükler tarafından işlenen yoğun insan hakları ihlallerinden önceki durumun yeniden tesisini öngören bir çözümü savunan "etik-simgesel mantık"ın temsilcileri yer alır. Fakat bu fiilen mümkün olmadığından, bu mantığın taşıyıcıları, askerî diktatörlük döneminde işlenmiş ihlallere dair hakikatin mümkün olan en yüksek düzeyde ortaya çıkarılmasını, sorumluların yargılanıp cezalandırılmasını ve kurbanların/ mağdurların kurumsal ve simgesel yollarla tatminini talep ederler. "Etik-simgesel" mantığın karşısına çıkan yaklaşım ise, "güçler politikası mantığı" olarak adlandırılır. Bu mantığın temsilcileri, insan hakları ihlallerinin sadece geçmişe değil, esas olarak geleceğe dair bir sorun olduğu öncülünden hareket ettiklerini, bu yüzden önceliği demokrasinin inşasına, yerleştirilmesine ve güvence altına alınmasına verdiklerini iddia ederler. Buna göre, demokrasi sadece geçmişten devralınan insan hakları sorununu çözmenin vazgeçilmez şartı olmakla kalmaz, ayrıca insan hakları ihlallerinin gelecekte de yaşanmamasının garantisini oluşturur.[88]

Esas itibariyle insan hakları örgütleri, mağdur çevreleri ve radikal sol muhalefetten oluşan "etik-simgesel mantık"ın savunucuları, unutma ve cezasızlık tehlikesine vurgu yaparlarken; daha çok devletsel düzlemde faaliyet gösteren siyasal aktörlerin savunduğu "güçler politikası mantığı", demokrasinin korunması gereğine ve diktatörlüğe geri dönme tehlikesine işaret ederek, insan hakları sorununun radikal çözümü yönündeki girişimlerin eski rejime dönüşe davetiye çıkardığını

87 Detlef Nolte, "Wahrheit und Gerechtigkeit oder Vergessen? Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika", aynı yazar (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996, s. 11-12.

88 Manuel Antonio Garretòn, "Menschenrechte im Übegangsprozess zur Demokratie", Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996, s. 30.

ileri sürerler. Etik-simgesel mantık taraftarları ise, buna karşılık, geçmişten devralınan insan hakları sorunu tutarlı bir biçimde çözülmedikçe, demokrasinin meşruiyet eksikliği yaşayacağını belirtirler.[89]

Bu iki tutumu, Max Weber'in "vicdan etiği" (Gesinnungsethik) ile "sorumluluk etiği" (Verantwortungsethik) kategorileri altında da incelemek mümkündür.[90] "Etik-simgesel mantık"la hem sahipleniciler hem de içerik bakımından örtüşen "vicdan etiği", bütün sonuçları ve tehlikeleriyle birlikte hukukun tavizsiz bir şekilde uygulanması talebinde yansıma bulur. Buna karşılık, "güçler politikası mantığı"nın başka türlü ifadesi olan "sorumluluk etiği"nin temsilcileri, geçmişteki insan hakları ihlallerinin radikal bir tarzda hukuk yoluyla ele alınması taleplerinin, yeni kurulan demokrasiyi kaybetmeye yol açacağını savunurlar. Bir yanda tavizsiz hakikat ve adalet talebi, diğer yanda verilecek tavizlere fazla aldırmadan "uzlaşma" politikası.[91]

Latin Amerika ülkelerinde geçmişle hesaplaşma modelleri, bu iki yaklaşım arasında bir yerlerde şekillendi; bazı ülkelerde bir uca, bazılarında diğerine yaklaşsa da, hiçbirinde bu yaklaşımların saf haline rastlanmaz.

Latin Amerika'da geçmişle hesaplaşma bakımından, iki dönemi birbirinden ayırmak mümkün. Diktatörlükten demokrasiye geçişin hemen sonrasından oluşan ilk dönemde, geçmişteki insan hakları ihlallerinin ceza hukuku yoluyla işlenmesi sorunu gündemin merkezinde yer alır. Demokrasinin görece istikrar kazanmasıyla başlayan ikinci dönemde ise, geçmişle zihniyet düzleminde hesaplaşma ön plana çıkar.[92]

---

89 Garretón, s. 31.

90 Max Weber'in bu kategorilerle ilgili açıklamaları "Meslek Olarak Siyaset" başlıklı yazısında yer alır. Max Weber, "Meslek Olarak Siyaset", aynı yazar, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yay., 2. baskı, İstanbul, 1987, s. 79 vd.

91 Bkz. Detlef Nolte, "Verantwortungsethik versus Gesinnungsethik: Menschenrechtsverletzungen und Demokratisierung in Südamerika", Thomas Fischer/Michael Krennereich (ed.), *Politische Gewalt in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 2000, s. 291 vd. Tartışmaların bu iki kategori altında yürütülmesinin anlamı konusunda bkz. ayrıca Mendez, s. 15.

92 Nolte, Wahrheit und Gerechtigkeit oder Vergessen?, s. 9.

Bu ayrımdan, belirtilen sorunların ve bunlarla baş etme yöntemlerinin sadece o döneme özgü olduğu gibi bir sonuç çıkarmamak gerekir. Nitekim 1980'leri kapsayan ilk dönemden sonra, geçmişle hesaplaşma çabalarında belli ölçülerde bir durulma, daha doğrusu duraklama yaşanmış, on yıl kadar süren bu aradan sonra 1995'te yeniden bir canlanma yaşanmıştır. Bu yeni dalgada, sadece siyasal hesaplaşma değil, eksik kalmış hukuksal hesaplaşmayı tamamlama girişimleri de söz konusu olmuş, birçok ülkede geçmişteki ihlallerden sorumlu olanlar hakkında yeni davalar açılmış, mahkûmiyet kararları verilmiştir. Pinochet'in Londra'da gözaltına alındığı 1998'den itibaren, Şili'de geçmişle hesaplaşma tartışmaları ve faaliyetleri her alanda ciddi bir canlanma yaşamıştır. Arjantin'de Kirchner'in başkan seçilmesiyle, geçmişle hesabın yeniden görülmesi yönünde önemli hamleler yapılmış ve simgesel değeri yüksek hukuksal sonuçlar elde edilmiştir. 2000'li yıllarda başlayan ve halen devam etmekte olan "sol rüzgârlar"ın ve bu rüzgârlarla gelen iktidar değişikliklerinin geçmişle hesaplaşma mücadeleleriyle de ilişkili olduğu ve geçmişle hesaplaşmaya yeni bir boyut katacağı yönünde tespitler bulunduğunu da ekleyelim.

Bu kadar renkli ve canlı bir bölgeyi bütün ülkelerin deneyimlerini kapsayacak şekilde incelemek, kuşkusuz çok yararlı ve zevkli olurdu. Ancak bu çalışmanın başta belirttiğimiz çerçevesi içinde yapabileceğimiz şey, iki temsilî örnek temelinde geçmişle hesaplaşma sürecinin merkezî yöntemlerini, temel sorunlarını ve çatışan dinamiklerini ana hatlarıyla aktarmaktan ibaret olacaktır ne yazık ki.

ARJANTİN

Arjantin'de 1976-1983 yılları arasında egemen olan askerî diktatörlük altında insan hakları, kurumsallaşmış baskı mekanizmalarıyla sistematik bir şekilde ve vahşice ihlal edildi. Bu ihlaller arasında özellikle "kaybetme", hem uygulanma şekli hem de kurbanların sayısı bakımında çok özel bir yer tutar.

1981'deki ağır siyasal ve ekonomik bunalım ve 1982'deki Falkland Savaşı yenilgisi sonucu geri çekilmek zorunda kalan askerî yönetim, arkasında sayısız insan hakları ihlali ve mağdur bıraktı. En ağır bilanço ise, 30.000 kişiyle "kaybetme" hanesine yazıldı; bilançonun ağırlığı, sadece sayıdan değil, kullanılan yöntemlerden ve sonuçlarından gelir. Arjantin cuntasının insan hakları ihlalleri kataloguna bir "katkısı" olarak da görülebilecek bu uygulamanın en acımasız ve hain şeklini, kaçırılan insanların gözaltına alındıktan ve çeşitli işkencelerden geçtikten sonra, uyuşturulmuş halde askerî kargo uçaklarına "yüklenerek", okyanusun ortasına atılmaları oluşturur. "Arjantin ölümü" olarak adlandırılan bu yöntemle "kaybedilen" insanların küçük çocukları, çocuğu olmayan subaylara bir tür "ganimet" olarak verildi.

Askerî diktatörlükten sonraki ilk seçimlere Radikal Parti'nin adayı olarak katılan ve seçimleri kazanıp devlet başkanlığı görevini üstlenen Raul Alfonsin, seçim kampanyası boyunca ihlallerin faillerini yargılayıp cezalandıracağını belirtti ve "adalet" vaat etti. Alfonsin, üç unsurdan oluşan bir plan öngörüyordu. Bunlar, geçmişteki insan hakları ihlallerini olabildiğince aydınlatmak; bu ihlallerin sorumlularına, yani yüksek rütbeli subaylara ve cunta yönetiminin üst düzey görevlilerine karşı cezai takibat başlatmak ve orduyu hukuka bağlı hale getirmekti.

Alfonsin, göreve başladıktan beş gün sonra 15 Aralık 1983'te bir kararnameyle, en ağır travmanın yaşandığı alan olan "kayıp kişiler" için bir komisyon kurdu. Devlet Başkanı kararnamesine dayanılarak kurulan ve Arjantin Hakikat Komisyonu olarak bilinen bu Komisyon'un tam adı "Kayıp Kişiler Ulusal Komisyonu"dur (CONADEP). Başkanlığını ünlü yazar Ernesto Sabato'nun yaptığı Komisyon, pek çok zorlukla boğuşmak durumunda kaldı. Özellikle ulusal ve uluslararası insan hakları örgütlerinin kararlı desteğiyle bu zorlukları büyük ölçüde aştı. İnsan hakları örgütleri, kayıplarla ilgili dosyalarını Komisyon'a aktararak, önemli bir bilgi kaynağı sağladılar. Bu çalışmalar sırasında Komisyon personeli; hapishaneleri,

gizli mezarlıkları, emniyet binalarını teftiş etti; cunta döneminde ülkeyi terk etmek zorunda kalmış kişileri tanıklık yapmak üzere ülkeye davet etti, bu davete uyarak gelenleri dinledi, gelmeyenlerin bulundukları ülkelerdeki Arjantin elçilik ve konsolosluklarında ifade vermelerini sağladı. Komisyonca alınan, iki saatlik etkili bir tanık ifadesinin özeti ulusal televizyonda gösterildi. Komisyon, düzenli basın açıklamaları yaptı, hâlâ hayatta olabilecek kişilerin yerlerini tespit edebilmek amacıyla, kayıp aileleriyle yakın çalışma yürüttü.[93]

Komisyon, yaklaşık 50.000 sayfa tutan tanık beyanı ve şikâyet dilekçelerinin işlenmesinin önemli yer tuttuğu çalışmalarını dokuz ayda tamamlayarak "Nunca Màs" (Bir Daha Asla!) diye ünlenen raporunu Başkan Alfonsin'e teslim etti. 28 Kasım 1984'te kamuoyuna açıklanan raporda, tanık ifadeleriyle yeterince kanıtlanmış sayılan olaylarda 8.960 kişinin zorla kaybedildiği belirtildi, ancak araştırmaların devamı halinde bu sayının çok daha yüksek olacağı da vurgulandı. Raporda ayrıca, yüksek rütbeli subaylar ve güvenlik güçlerinin emri altında olan 340 tane gizli gözaltı merkezi bulunduğu, buralarda akla gelebilecek her türlü ağır işkencenin uygulandığı ve çok sayıda kişinin öldürüldüğü de belirtildi.

Komisyon; ihlallere katıldığı tespit edilen ve subaylar, polisler, yargıçlar, gazeteciler, hekimler ve Katolik din adamlarından oluşan 1.351 kişilik bir liste de hazırladı. Ancak hükümet, yargıya intikal etmemiş olaylarda isim açıklamanın hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmayacağını belirterek bu listeyi kamuoyuna açıklamadı.

Komisyon, bunların dışında, değişik devlet organlarına hitap eden çeşitli önerilerde de bulundu. Çoğu yerine getirilmeyen bu öneriler arasında dikkat çekici olanlar; araştırma ve soruşturmaların mahkemelerce sürdürülmesi, mağdur/kurban yakınlarına ekonomik yardımlar yapılması, zorla kaybettirmeyi insanlığa karşı suç haline getiren hukuksal düzenlemelerin yapılması, insan haklarının devletin eğitim kurumlarında zo-

93 Bkz. Salazar, s. 11-12; Hayner, s. 615.

runlu ders haline getirilmesi ve hâlâ yürürlükte olan baskıcı yasaların kaldırılmasıdır.[94]

Arjantin Hakikat Komisyonu'nun doğrudan hukuksal sonuçlar yaratma açısından ciddi bir başarısının olmadığı genel olarak kabul edilir; ancak Komisyon'un asıl işlevinin burada aranmasının doğru olmadığı da belirtilir. Buna göre Komisyon'un asıl katkısı; insan hakları, temel değerler, geçmişteki suç ve ihlallerin sebepleri etrafında yaygın bir tartışmayı başlatmış olmasında yatar; öyle ki bu tartışma, kolektif hafıza ve toplumsal kimlik konularında merkezî bir anlam kazandı.[95] Ayrıca cunta liderlerinin yargılandıkları davalarda, raporun önemli bir delil kaynağı olarak kullanıldığını da ekleyelim.

Arjantin'de geçmişle hesaplaşmanın ilk döneminde ceza yargılaması yöntemi de kullanıldı. Aslında askerî diktatörlük, müzakereler yoluyla değil, Falkland Savaşı'nın yol açtığı bir çöküşle sona erdiği için, şartlar ceza hukuku mekanizmalarını işletmek açısından son derece uygun görünüyordu. Raul Alfonsin, seçim kampanyasında adalet ve hakikat vaadinde bulunmuş ve geçmişle kapsamlı bir hesaplaşma sözü vermişti. Böylece hem diktatörlük döneminde gösterdiği direniş sayesinde büyük itibar ve ciddi kamusal etki kazanan güçlü insan hakları hareketinin taleplerine yanıt vermiş hem de geniş bir toplumsal desteği arkasına almıştı. Ancak Alfonsin, baştan itibaren cezai takibatı fazlaca genişletme niyetinde olmamış, bunu yönetici çevreyle sınırlı tutmak istemişti.

Cunta liderlerinin yargılandığı dava, 22 Nisan 1985'te başladı, aynı yıl 9 Aralık'ta bitti. 800'den fazla tanığın kamuya açık oturumlarda dinlendiği yargılamalar sonunda, cunta üyesi generallerin çoğu hakkında çeşitli hapis cezalarına hükmedildi. Mahkeme, darbenin yapıldığı dönemde ağır bir krizin hüküm

94 Bkz. Cuya, s. 40-41. Raporun Almanca metni için bkz. Hamburger Institut für Sozialforschung (ed.), Nie Wieder!: Ein Bericht über Entführung, Folter und Mord durch die Militärdiktatur in Argentinien, Weinheim und Basel, 1987.

95 Bkz. Luis Roniger/Mario Sznaider, "Menschenrechtsverletzungen in Argentinien: Kollektives Erinnern und Vergessen nach der Redemokratisierung", Gary Smith/A. Margalit (ed.), *Amnestie oder die Politik der Erinnerung*, Frankfurt am Main, 1997, s. 161.

sürdüğünü, bu durumun orduyu zorladığını, ancak ordunun kullandığı yöntemlerin de terör kadar zararlı olduğunu, ayrıca savaşta dahi geçerliliği devam eden ve hiçbir şekilde ihlal edilmemesi gereken ulusal ve uluslararası hukuk hükümlerinin bulunduğunu belirttiği kararında General Videla ile Amiral Massera'yı ömür boyu; diğer cunta üyeleri Agosti, Viola ve Lambruscini'yi çeşitli hapis cezalarına çarptırdı. Buna karşılık son cuntanın üyeleri beraat etti.[96]

Alfonsin'in aksi yöndeki niyet ve isteğine rağmen yargılamalar bu üst düzey dokuz cunta yöneticisiyle de sınırlı kalmadı, 400'den fazla subaya karşı yeni davalar açıldı. Ancak ordu da bu duruma kayıtsız kalmadı, başlardaki zayıf konumundan kaynaklanan suskunluğunu bozdu, yargılamalara büyük tepki gösterdi. Ordu ile sivil yönetim arasındaki gerilim, ordunun çeşitli kademelerinde baş gösteren ayaklanmalarla tehlikeli noktaya gelince, Alfonsin hükümeti, yargılamaların yayılmasını önlemeye dönük tedbirler aldı. Bunların başında da "Ley de Punto Final" olarak bilinen "son nokta kanunu" gelir. Aralık 1986'da kabul edilen bu kanun, yürürlüğe giriş tarihinden itibaren 60 gün içinde dava açılmaması halinde, askerî yönetim mensuplarına karşı bir daha dava açılamayacağını öngörüyordu. Bunun dışında, bir de "emre itaatten kaynaklanan zaruret hali"ni cezasızlık nedeni sayan "Ley de Obediencia Debida" adlı kanunla, birçok subaya karşı dava yolu kapatıldı. İzleyen altı ay içinde askerî diktatörlük dönemindeki insan hakları ihlallerinden dolayı yargılanan subayların sayısı 370'ten 40 civarına indi.[97]

Ekonomi politikalarının başarısızlığıyla birlikte geçmişle hesaplaşma konusunda takındığı ürkek tutum, Alfonsin yönetiminin sonunu getirdi. Erken seçimlerde işbaşına gelen Carlos Menem, ekonomik kriz ortamının da etkisiyle kamuoyunda insan hakları sorununa ilginin azalmasından yararlanarak, daha önce hüküm giymiş ve halen yargılanmakta olan ordu

96 Christian Cosimini, "Vergangenheitsaufarbeitung und Demokratisierung in Argentinien", (www.hausarbeiten.de/faecher/hausabeit/pop/23166.html).

97 Ruth Fuchs – Detlef Nolte, "Vergangenheitspolitik in Chile, Argentinien und Uruguay", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 42/2006, 16 Ekim 2006, s. 19-20.

mensuplarına af öngören yasalar çıkardı. Menem'e göre; geçmişe son noktayı koyma ya da çizgi çekme politikası, demokrasinin yerleşmesi, ekonomik istikrar ve ulusal birlik için vazgeçilmez şartını oluşturur. Bu politikayı "uzlaşma" retoriğiyle yürüten Menem, bu çerçevede cunta döneminin mağdurlarını memnun etmeye yönelik girişimler de başlattı. Kamuoyunda büyük gürültü koparmadan 1992 ve 1994 yıllarında, eski siyasal tutuklu ve hükümlüler ile "kaybolanlar"ın yakınlarına maddi tazminat ödenmesini öngören yasalar çıkarıldı.[98]

Arjantin'de geçmişle ceza hukuku yoluyla hesaplaşma girişiminin başarılı sayılıp sayılamayacağı konusunda, bakış açısına göre değişen farklı değerlendirmeler mevcuttur.

Bazı yazarlar, ordunun güçlü konumu nedeniyle zaten sınırlı kapsamda yürütülen bu girişimin, ironik bir şekilde, geniş alanlardaki fiilî cezasızlığın yasal cezasızlık haline gelmesiyle sonuçlandığını belirterek, herhangi bir başarıdan söz edilemeyeceği görüşündedirler.

Kate Millet'e göre, "Arjantin'de cunta liderlerinin yargılandığı dava, Latin Amerika'ya örnek oluşturacak, Nürnberg'den sonra işkencecilerin hesap vereceği geniş kapsamlı dava olma imkânını taşıyan bir davaydı. Ancak Nürnberg, galibin mağlubu yargıladığı bir davaydı; burada ise kendi kendini yargılayan bir ulus söz konusuydu. Bu imkân iyi kullanılamadı. Gerçekten de Arjantin'deki mahkeme sonuçları çok üzücüdür; çünkü yargılamalar, askerleri ve insanlara layık gördükleri akıl almaz vahşeti, silahlı kuvvetlerin binlerce üniformalı üyesinin yanı sıra gene hiçbir zaman yargı önüne kimi gizli aktörlerin ve özel timlere mensup binlerce kişinin katıldığı o korkunç vahşeti, fiilen temize çıkarma operasyonundan başka bir şey değildi. Sonuç sadece Arjantin silahlı kuvvetleri için değil, aynı zamanda bölgedeki tüm askerî rejimler için güven tazeleyici oldu. Büyük bir fırsat göz göre göre kaçırılmıştı. Başlangıçta askerleri yargılamak üze-

98 Bkz. Kai Ambos, "Zur 'rechtlichen' Struktur der Repression ud strafrechtlichen Vergangenheitsbewältigung in Argentinien. Ein Kommentar aus juristischer Sicht", Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996, s. 86 vd.

re açılan dava, askerlerin gözdağına boyun eğmekle son buldu. Arjantin orduya teslim olarak, saflarındaki işkencecileri cezalandırmayarak, onların geri gelmesini mümkün kılmakla kalmamış, üstelik bunu kolaylaştırmış bile olabilir."[99]

Buna karşılık, bütün eksikliklerine rağmen bu yargılamaları, Arjantin'in demokratikleşme sürecinde bir dönüm noktası olarak değerlendirenler de vardır. Bu yazarlara göre, bu yargılamalar, sadece Arjantin açısından değil, tüm Latin Amerika ülkeleri açısından çok özel bir yere sahiptirler. O zamana kadar, başka hiçbir Latin Amerika ülkesinde askerî cuntanın üyeleri bir sivil mahkemede yargılanıp mahkûm edilmiş değildiler. Bu nedenle, generallere karşı yürütülen bu yargılamaların, "asrın davası" olarak nitelenmesi gerekir.[100]

Menem yönetimi altında geçen 1989-1995 yılları arasında durulan/duraklayan geçmişle hesaplaşma süreci, 1995'te yeni bir ivme kazandı. Donanma subayı Francisco Scilingo'nun, 1995 Martı'nda Arjantinli gazeteci Horacio Verbitsky ile yaptığı röportajda, "ölüm uçuşları" olarak bilinen ve 1976-1977 yıllarında yüzlerce tutuklunun uçaklardan Rio de la Plata'ya atılarak öldürülmesiyle sonuçlanan uygulamayı ayrıntılı bir biçimde anlatması, tartışmaları yeniden alevlendirdi.[101] Arjantin Genelkurmay Başkanı, bu açıklamalar üzerine, devlet terörünün sorumluluğunu açıkça üstlenen ve ahlaka ya da hukuka aykırı emirlere itaat yükümlülüğünü reddeden tarihî bir konuşma yaptı.[102]

Askerî darbenin yirminci yıldönümü olan 1996'da hakikat ve adalet talebiyle yapılan kitlesel gösteriler, geçmişin mirasıyla toplumsal hesaplaşma mücadelesinin yeniden canlandığının

99 Kate Millet, *Zulüm Politikaları. Siyasi Tutukluların Tanıklıkları Üzerine Bir Deneme*, çev. Beril Eyüboğlu, Metis Yay., İstanbul, 1998, s. 190-191.

100 Fuchs/Nolte, ş. 19.

101 Bu açıklamalar için bkz. Kai Ambos, "Ich fühle mich als Mörder". Die Bekenntnisse des (ehem.) Korvettenkapitäns Francisco Scilingo, Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996, s. 77 vd.

102 Bu konuşmanın tam metni için bkz. "Das Ziel rechtfertigt niemals die Mittel" Fernsehansprache des Stabschef des argentinischen Heeres, General Martin Antonio Bazla, vom 25.4.1995, Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996, s. 96 vd.

önemli bir göstergesi oldular. Aynı yıl Amerikan İnsan Hakları Komisyonu'ndan "hakikat hakkı"nı tanıyan karar çıktı. Bu karara dayanılarak Arjantin mahkemelerinde "hakikat davaları" açıldı. Gerçi bu davalarda, daha önce çıkarılmış olan af yasalarından dolayı mahkûmiyet kararı verilemiyordu, ama davalar aracılığıyla askerî diktatörlük döneminde işlenen ihlal ve suçları araştırma ve belgeleme faaliyeti yeni boyutlara taşınıyordu. Pinochet'in Londra'da gözaltına alındığı 1998 yılında cezai takibat alanında da bir hareketlenme başladı. Arjantinli hukukçular, İspanyol yargıç Baltazar Garzon'un açtığı yoldan giderek, askerî yönetim mensuplarına karşı davalar açılmasını sağladılar. Bu çerçevede, eski cunta şeflerinden Videla hakkında da, "kaybolanlar"ın küçük çocuklarını sistematik bir şekilde kaçırma ve zorla evlatlık verme olaylarındaki sorumluluğundan dolayı dava açıldı.[103]

Nestor Kirchner'in devlet başkanlığına seçildiği 2003 yılı, geçmişle hesaplaşma sürecinde yeni bir aşamanın da başlangıcı oldu. 2001 yılı Aralık ayında yaşanan halk ayaklanmasını izleyen dönemde göreve gelen ve insan hakları örgütlerinin geçmişle hesaplaşmanın sürdürülmesine ilişki taleplerine sahip çıkan Kirchner, seçim sürecinde, önceki hükümetlerin izlediği geçmişe çizgi çekme ve "ulusal uzlaşma" politikalarından kesin dönüş yapılacağını ilan etmişti. Kirchner'in belki de en önemli vaadi, yargılamaların 1986 ertesinde elde edilen delillerle beraber ve yine o tarihten sonra açığa çıkan isimleri de içerecek şekilde yeniden başlatılacağıydı.

Göreve başladıktan hemen sonra, askerî diktatörlük dönemindeki işkencelerin sembolü olan Bounes Aires'teki ünlü işkence merkezi ESMA'nın (Donanma Okulu) bulunduğu alana bir anıt dikileceğini açıkladı. Mart 2004'te askerî diktatörlük döneminin sembolü haline gelmiş olan bu binayı müzeye dönüştürdü. Bunu "son nokta" ve "emre itaat zorunluluğu" yasalarının parlamento tarafından lağvedilmesi izledi. Bu işlemin geçmişe yürütülüp yürütülemeyeceği konusundaki tartışmala-

103 Bkz. Fuchs/Nolte, s. 20.

ra son noktayı Yüksek Mahkeme koydu. Mahkeme, 2005 Haziranı'nda bu yasaların anayasaya aykırı olduğuna karar vererek, cezai takibatın bütün suçları ve sorumluları kapsayacak şekilde yeniden başlamasının yolunu açtı. Yüksek Mahkeme'nin dokuz üyesinden yedisinin olumlu oyuyla alınan iptal kararının gerekçesinde, af yasalarının, insanlığa karşı işlenmiş suçların faillerine af, dokunulmazlık hakkı veya zamanaşımından yararlanma imkânı tanınamayacağını öngören Anayasa hükümleri ve Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi kararlarına aykırı olduğu vurgulandı.[104]

2005 yılı sonu itibariyle askerî diktatörlük dönemindeki insan hakları ihlallerinden dolayı 180 subay ve polisin cezaevinde bulunduğu, 400'ü hakkında da davaların devam ettiği insan hakları örgütü Centro de Estudios Legales y Sociales'in 2006 yılı raporlarında belirtiliyor.[105]

Tarihsel bir travmaya yol açan cunta döneminin ihlalleriyle hesaplaşma, aradan yirmi yıldan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen, yargılamalar, cezalandırmalar, af yasaları, bunlara karşı mücadeleler, yeniden yargılamanın önünü açma mücadeleleri gibi aşamalardan geçerek bugüne kadar canlılığını koruyan bir süreç olarak işliyor.

Ünlü İspanyol yargıç Baltazar Garzon, 2005 yılında Arjantin'de bir konferansta yaptığı konuşmada, Cuntacıları yargılamanın yolunu açan ülke olduğu için Arjantin'i kutladı ve Arjantin'in "yalnızca Güney Amerika için değil dünya için örnek olacağını" söyledi. Arjantin'in, geçmişini unutmadan, geleceğini yaratmaya çalıştığını ve geleceğini yaratmak için adaletin gerekli olduğuna karar verdiğini belirten Garzon'a göre, "Arjantin insan hakları açısından geleceğin ta kendisi."[106]

---

104 Güneş Çelikkol, "Arjantin Darbecilerini Yargılayacak", (http://www.bianet.org/2005/06/15/62433.htm).

105 Bkz. Fuchs/Nolte, s. 21.

106 Bkz. Nuh Köklü, "Arjantin'in Dünyaya Öğrettiği", (http://www.bianet.org/2005/08/02/64688.htm).

ŞİLİ

11 Eylül 1973'te, seçimle işbaşına gelmiş Salvador Allende hükümetine karşı gerçekleştirilen askerî darbeyle Pinochet başkanlığındaki dört kişilik cunta, ülke yönetimine el koydu. Darbe olduğunda Şili, diğer Latin Amerika ülkelerine kıyasla gelişmiş, uzun sayılabilecek demokrasi geleneğine sahip, güçlü sendikaların ve etkili sol partilerin bulunduğu bir ülke olarak kendine özgü yollarla ve kendine özgü yapıda sosyalist bir düzen kurmaya çalışıyordu. Sadece Latin Amerika'da değil, dünyanın diğer bölgelerinde de dikkatle izlenen ve tartışılan bir modeldi bu. ABD'yi ürküten bu deneme, CIA'in şemsiyesi altında, ITT'nin aktif desteği, Şili sağının ve sermaye çevrelerinin işbirliğiyle Pinochet önderliğinde tezgâhlanan darbeyle durduruldu.

1980 yılında yeni bir Anayasa hazırlayan cunta, o tarihe kadar ülkeyi kararnamelerle yönetti. Pinochet diktatörlüğünün ideolojik temelini de, Latin Amerika'daki diğer askerî diktatörlüklerde olduğu gibi, "ulusal güvenlik doktrini" oluşturuyordu. Buna göre, ordu iç düşmanlara karşı ulusu kurtarmak, bu çerçevede "Batılı Hıristiyan değerleri korumak" ve "huzur ve düzeni" yeniden sağlamak amacıyla hareket ediyordu.[107]

Pinochet yönetimi, "iç düşman" olarak ilan ettiği muhaliflere karşı acımasız bir devlet terörü uyguladı; işkenceler, kaybetmeler, yargısız infazlar. Üstelik bu vahşet kampanyası sadece Şili'de yaşayanları değil, ülke dışında olanları da kapsadı. Örneğin Allende'nin Dışişleri Bakanı olan Orlando Letelier, Washington'da; Allende'ye sadık generallerden Carlos Prats, Buenos Aires'te otomobillerine konan bombalarla öldürüldüler. Pinochet, "Demokrasi arada bir kanla yıkanmalıdır ki, varlığını sürdürebilsin," diye açıklıyordu bu uygulamaları.

Pinochet, işkence uygulamalarını da açıkça savundu. Ona göre, ülkeye komünizm mikrobu bulaşmıştı, bu mikrobu yok etmek için işkence dahil her türlü yöntemi kullanmak gerekiyordu.

---

107 Christoph Wagner, "Militär und Politik im Süden Lateinamerikas", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, yıl 1998, s. 21.

Büyük bir kısmı darbeyi izleyen haftalarda olmak üzere tahminen dört bin kişi katledildi, çok sayıda insan kaybedildi. Darbenin yapıldığı 1973 yılında yaklaşık yirmi bin kişi ülkeden kaçmak, sürgüne çıkmak zorunda kaldı. Askerî diktatörlük dönemi boyunca Şili'yi terk eden insanların sayısı bir milyon civarındadır. Doğrudan Pinochet'ye bağlı bir subay olan Arelano Stark'ın yönettiği infaz timlerinden oluşan "ölüm kervanları", ülkenin bütün bölgelerini gezip daha önce gözaltına alınmış yetmiş iki muhalifi öldürdü. Ülkenin kuzeyindeki çöllük bölgelerde ve Patagonia'da muhaliflerin acımasız işkencelere tabi tutulduğu toplama kampları kuruldu. Muhaliflerin bir kısmı işkencelerde hayatını kaybetti, bir kısmı da uçaklara doldurulup denize atıldı.

İnanılmaz bir şiddet ve zulüm uygulamasına sahne olan ve iç savaş benzeri bir durumun yaşandığı darbeden sonraki ilk haftaların ardından, askerî diktatörlük siyasal muhalefeti tamamen yok etmeye yöneldi. On binlerce insan gözaltına alındı, binlerce insan sürüldü, yüzlerce kişi kaçırıldı. 1977'de artık her türlü direniş fiilen bastırılmış, muhalefet sindirilmişti. Askerî cunta 1990'da yönetimi devretmek zorunda kaldığında, arkasında binlerce ölü, on binlerce işkence mağduru, yüz binlerce talan edilmiş yaşam öyküsü bırakmıştı.

Gerçi Şili'de devlet terörüne kurban gidenlerin sayısı, Arjantin'in gölgesinde kalmıştır. Ancak bu dönemin toplumsal ve siyasal etkileri çok daha derinlere işlemiştir. Bir defa Şili'de askerî diktatörlük, açık bir zorunluluktan değil, şartların da dayatmasıyla ordu ile sivil güçler arasındaki müzakerelerle son bulmuştur. Bu durum, geçmişle hesaplaşma sürecinin işleyiş şeklinin, kapsam ve derinliğini belirleyen temel faktörlerin başında gelir.

Yaklaşık on yedi yıl süren askerî diktatörlük 1990 yılında kendine özgü yollarla sona erdi. 1980 Anayasası'nda "sivil yönetim"e geçiş tarihi olarak 1989 yılı öngörülmüştü; ancak ondan önce 1988'de askerî yönetimin devam edip etmemesi konusunda bir referandum yapılacaktı. "Ilımlı" muhalefet, 1987-1988 yıllarında "askerî yönetimin devamına hayır" kampanyası ekseninde ittifak kurarak bir araya geldi. 5 Ekim 1988'de yapılan referandumda % 55 civarında "hayır", % 43 civarında "evet"

oyu çıktı. Pinochet cuntası, tahminlerin aksine yenilgiyi kabul etti; böylece demokrasiye geçiş süreci de başlamış oldu. Ancak "evet" ile "hayır" oyları arasındaki fark görece az olduğundan, başka bir deyişle "evet" oyları da küçümsenmeyecek orana ulaştığından, cunta bunu geçiş sürecine ağırlığını koyma, yani hem bu sürecin şartlarını hem de yeni düzenin yapısını belirleme yönünde değerlendirdi. Anayasa, geçiş için 17 aylık bir süre öngörüyordu. Cunta, bu süreyi, kurduğu sistemi güvence altına alacak tedbirleri yerleştirmek için sonuna kadar kullandı. İktidarın devri sürecindeki müzakerelerde, muhalefet ordunun seçimleri engelleyebileceği gerekçesine sığınarak temkinli, hatta pasif ve itaatkâr bir tutum sergiledi. Böylece ordu, hedeflerinin büyük bir kısmını gerçekleştirme imkânı buldu.[108]

Ortaya çıkan "yeni" anayasal sistem, "özerk otoriter adacıkların bulunduğu düşük kalitede bir demokrasi" olarak niteleniyor. Askerî diktatörlüğün miras bıraktığı bu "özerk otoriter adacıklar", demokratik süreçlerin gücünü azaltan ve yönetimlerin hareket alanlarını daraltan kurum ve düzenlemeleri ifade eder. Bu adalar, geçmişle hesaplaşmanın kaderini belirleyecek öneme sahiptirler. Bunların başında 1980 Anayasası gelir; 1978 tarihli af yasası da bu bağlamda önemli bir işlev görmüştür.[109]

1980'de referandumla kabul edilen ve 1981'de yürürlüğe giren Anayasa, bir yandan askerî diktatörlük dönemindeki politikaları meşrulaştırma, diğer yandan özellikle ordunun sistem içindeki ağırlığını güvence altına alarak askerî rejimi kurumsallaştırma zihniyetiyle hazırlanmıştı. Gerçi Pinochet yönetiminin 1988'deki referandum yenilgisinden sonra başlayan müzakere sürecinde, bir "anayasa reformu" üzerinde uzlaşmaya varılmış, yapılan değişiklikler 30.7.1989'da gerçekleşen referandumla kabul edilmişti.[110] Ancak bu değişiklikler, "otoriter adacıklar"ın çoğuna dokunmadı. Ayrıca cunta, on yedi ay-

108 Höchst, s. 37 vd.

109 Höchst, s. 43-44; Ira Engel, *Vergangenheitsbewältigung und Menschenrechtspolitik im postautoritären Chile*, Köln, 2004, s. 30-31.

110 Bkz. Mark Arenhövel, *Transition und Konsolidierung in Spanien und Chile. Strategien der Demokratisierung*, Giessen, 1998, s. 262.

lık geçiş sürecinde, demokrasiyi olabildiğince sınırlamak amacıyla çok sayıda yasa çıkardı.

Cunta yönetimi, 18 Nisan 1978 tarihinde çıkardığı af yasasıyla, insan hakları ihlallerinden dolayı kendi mensupları ve görevlileri aleyhine ileride açılabilecek davalara karşı güçlü bir koruma duvarı oluşturmayı hedefliyordu. Yasa, 11 Eylül 1973-10 Mart 1978 tarihleri arasında geçerli olan olağanüstü hal döneminde işlenen suçların faillerine ve bunlara iştirak edenlere karşı cezai takibat yapılmasını yasaklıyordu. Bu yasa, baskı ve zulüm politikalarının en yoğun, insan hakları ihlallerinin en ağır olduğu bu dönemdeki fiillere karşı yargısal yolların işletilmesinin önünde bugün de bir engel oluşturmaya devam ediyor.[111]

Bu şartlar altında 14 Aralık 1989'da yapılan başkanlık seçimini kazanan Patricio Alywin ve yeni yönetim, uzun süren askerî yönetim tarafından işlenmiş ağır insan hakları ihlallerine karşı yıllarca bastırılan "adalet" talebiyle yüz yüze geldi. Hükümetin karşı karşıya kaldığı ikilem, benzer durumdaki diğer ülkelerde yaşanandan farklı değildi: Adalet talebinin gereklerini mi yerine getirecekti, yoksa geçmişe hızla çizgi çekme politikasını mı tercih edecekti? Halkın önemli bir kısmından ve uluslararası insan hakları örgütlerinden gelen adalet talebini göz ardı etmek mümkün değildi; ancak ordu da gücünü sürdürüyordu ve aksi yönde baskı yapıyordu. Şili, hem Alywin döneminde, hem de 2000'lere kadar diğer hükümetler altında kapsamlı ve samimi bir geçmişle hesaplaşma politikası uygulamadı. Kuşkusuz başta Alywin yönetimi olmak üzere diğer hükümetler bu yönde belli adımlar attı, ancak bunlar hakikat ve adalet taleplerini karşılamaktan uzaktı.

Göreve başladıktan bir ay sonra Alywin, 25.4.1990 tarihli bir kararnameyle "Hakikat ve Uzlaşma Ulusal Komisyonu" adı altında bir Komisyon kurdu. Başkanlığını eski senatör Raul Rettig'in yaptığı, bu nedenle "Rettig Komisyonu" olarak bilinen Komisyon, geniş bir yelpazeyi temsil eden sekiz kişiden

111 Bkz. Kai Ambos, Zur "Verrechtlichung" der Repression und zur strafrechtlichen Vergangenheitsbewältigung in Chile, Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996, s. 143; Engel, s. 31-32.

oluşuyordu. Üyeler arasında, Pinochet rejiminin mensupları ile açık muhaliflerinin de yer aldığı Komisyon'un görevi, 6 ile 9 ay arası bir sürede, askerî diktatörlük döneminde işlenen "ölümle sonuçlanmış insan hakları ihlalleri"ni aydınlatmak ve bunların gerçekleşmesine yol açan şartları ve nedenleri araştırmaktı. Komisyon'un görevleri arasında, ayrıca mağdurlara yönelik telafi ve tazminat imkânları ile insan hakları ihlallerinin gelecekte bir daha yaşanmaması için gerekli idari ve hukuksal tedbirler konusunda öneriler hazırlamak da yer alıyordu.[112]

Çalışmalarını dokuz ayda tamamlayan Komisyon, raporunu 9 Şubat 1991'de Başkan Alywin'e sundu. Raporun sonuçları, Alywin tarafından 4 Mart 1991'de radyo ve televizyondan kamuoyuna duyuruldu. Darbe öncesi durumun bir tahliliyle başlayan raporda, daha sonra ölümle sonuçlanan insan hakları ihlallerinin dökümü yapılıyor. Buna göre, askerî yönetim zamanında 2279 kişi bu ihlallerin kurbanı olmuştur. Bunların 164'ünü "siyasal şiddet kurbanları", 2115'ini de "insan hakları ihlalleri kurbanları" oluşturur. Bu 2115 kurbanın 1068'i devlet görevlileri tarafından veya onların görevlendirdiği kişilerce öldürülmüştür. 957 kişi devlet organları tarafından gözaltına alınmış ve daha sonra kaybolmuşlardır. Geri kalan 641 olayda kesin bir karara varılamamıştır. Telafi ve tazmin için önerilerin ve kurbanların bir listesinin de yer aldığı rapor, devlet organlarını insan haklarını sistematik bir şekilde ihlal etmekle suçluyor; yargıyı da askerî yönetim zamanında hareketsiz kalmakla eleştiriyor. Faillerin isimleri raporda yer almadı. Ancak Komisyon, suç olarak nitelediği 1500 olayla ilgili gizli bilgileri ve isimleri mahkemelere iletti.[113]

Şili Hakikat Komisyonu, birçok açıdan eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirilerin başında, askerî diktatörlükten sonraki ilk

112 Christa Rottensteiner, *Schuld ohne Sühne? Das Erbe der Menschenrechte in Chile nach Pinochet.* Europäische Hochschulschriften, Reihe XXXI Politikwissenschaft, Bd./cilt 341, Frankfurt am Main, 1997, s. 57 vd; Cuya, s. 42.

113 Bkz. Cuya, s. 42 vd.; Roberto Garretón, "Die Aufarbeitung der Menschenrechtsverletzungen während der Militärdiktatur – ein Jahr danach", Jaime Ensignia/Detlef Nolte (ed.), *Modelfall Chile? Ein Jahr nach dem demokratischen Neuanfang. Institut für Iberoamerika-Kunde*, Schriftenreihe Bd. 34. Hamburg, 1991, s. 157 vd.

demokratik seçimlerle kurulan Aylwin yönetiminin, geçmişle hesaplaşma konusunda aşırı temkinli bir politika izlediği gelir. Eski rejimin kadrolarını ve onların "hassasiyetleri"ni abartılı bir şekilde gözeten bu tutum, geçiş döneminin kendine özgü koşulları gerekçe gösterilerek meşrulaştırılmak istenmiştir. Hakikat Komisyonu da, bu yaklaşımdan nasibini fazlasıyla almıştır. Komisyon'un görev alanı son derece dar tutulmuş, ihlallerin büyük bir kısmını oluşturan sistematik işkence, keyfî ve uzun süreli gözaltı gibi uygulamalar görev kapsamı dışında tutulmuştur. Ancak Komisyon bu çerçevede bile yeterince etkili bir çalışma yürütmemiştir. Örneğin sadece kurbanların/mağdurların, onların yakınlarının veya ulusal ve uluslararası örgütlerin verdiği bilgilerle yetinmiş, yetkisi dahilinde olduğu halde doğrudan bir araştırmaya girişmemiştir. Ordu üzerinde kamuoyu aracılığıyla baskı kurmayı denemek yerine, onunla pazarlık yapma yolunu seçmiştir. Ayrıca, Komisyon raporunda, bir bütün olarak baskı aygıtının ve onun organlarının rolünü önemsizleştiren, bütün olup bitenleri tek tek bireylerin "münferit hataları"na bağlamayı amaçlayan ifadelere yer verilmiştir.[114]

Hakikat Komisyonu'nun raporu açıklandıktan sonra, geçmişle hesaplaşma mücadelesi yargı mekanizmasına kaydı; daha doğrusu, yargı, bu mücadelenin merkezi platformu haline geldi. Ne var ki, af yasası kapsamlı bir takibatı imkânsız kılıyordu. Buna karşı, af yasasının yürürlük alanına ilişkin bir tartışma başlatıldı ve bu kapsama girmediği kabul ettirilen vakalar için yargı süreci işletildi. Bu vakaların en ünlüsü, gizli servis şefi Manuel Contreras'ın yargılanmasıdır.

Şilili ünlü sosyolog Tomas Moulian, geçiş döneminin belirleyici özelliğinin aşırı temkin değil, suskunluk olduğunu savunur. Moulian'a göre, Pinochet yönetimi kendi isteğiyle değil, mecbur kaldığı için çekildi. Bu yönetim, dünya kapitalizminin ihtiyaç duyduğu neoliberal programı başarıyla yerleştirerek misyonunu tamamlamıştı. Dünya kamuoyunda faşizmin sembolü haline gelmiş, itibarsız ve yıpranmış bir yönetimin görev-

114 Bkz. Arehövel, *Demokratie und Erinerung*, s. 81-82.

de kalması bundan sonra sisteme yarar değil, zarar verirdi. Onun yerine, neoliberal politikaların otoriter rejim olmaksızın da yürütülebileceğini gösterecek "demokratik ve hümanist" bir yönetimi iş başına getirmek çok daha akıllıcaydı. İşte "Concertacion"un[115] ve Patiricio Alywin'in tarihsel rolü buydu. Dolayısıyla bu iki yönetim arasında bir karşıtlık ve kopuş değil, bir tamamlayıcılık ve devam ilişkisi vardır. Aylwin yönetiminin gerçek korkusu ordudan değil, ekonomik kaostandı. Çünkü böyle bir kaos, onların varlık nedenini, sistem içi meşruluk temelini ortadan kaldıracaktı. Bu nedenle, halkta yerleşik hale gelmiş olan korkuyu istismar ederek, kendilerini Pinochet döneminin üzerine gitme ve hesap sorma "sıkıntı"sından kurtarmak istediler. Geçmişle hesaplaşma adına yaptıkları her şey, esasında Şili'nin "kan ve kir"den oluşan geçmişinin üzerini beyaz badanayla örtme ve aklama amacına yönelikti.[116]

Concentracion'un temel aldığı ve birçok kesimde de destek bulan bu politikayı "demokrasiye eşlik eden bir manevi çöküş" olarak niteleyen Ariel Dorfman, durumu şu sözlerle açıklıyor: "Tuhaf olan şu ki, demokrasi ülkemize geri döndüğü zaman Pinochet'nin olası yargılanması eskisinden çok daha imkânsız görünmeye başladı. Elbette diktatör kendisi için af çıkarıp kendini Kongreye daimi senatör atayarak hiçbir demokratik cumhurbaşkanının silahlı kuvvetlerin komutasını değiştirmemesini garantilemiş ve onları kendisinin ve onların cezadan muafiyetinin nihai teminatları haline getirmiştir. Evet ama, en büyük engeli yaratan aslında diktatörlüğün, iktidara gelir gelmez aşırı derecede ihtiyatlı ve hata derecesinde pragmatik olmaya başlayan birçok yürekli muhalifiydi. Bunlar, belki de haklı bir nedenden ötürü, despotu yargılama konusunda en küçük bir girişimin demokrasiye geçiş döneminin nazik dengesini bozaca-

115 "Demokrasiye dönüş"ten sonra seçimleri aralıksız kazanan merkez sağ-merkez sol koalisyonu: Partido Demócrata Christiano (PDC), Partido Socialista (PS), Partido por la Democracia (PPD) und Partido Radical Social-Demócrata (PRSD).

116 Tomás Moulián, "Pinochet ist ein lebendiges Symbol", *Jungle-World*, sayı 33, 06.08.2003; ayrıca bkz. Arenhövel, s. 84-85.

ğından –ve Şili ekonomisinin zengin efendileriyle ilişkilerini tehlikeye atacağından– korkuyorlardı. Ancak bu korku aynı zamanda da bir bahaneydi. Eski muhalifler 'realist olma' adına, alçakça bir uzlaşmaya vararak geçmişi yavaş yavaş silinmeye bırakmanın, dün işlenen insan hakları suçlarını yavaş yavaş unutulmaya bırakmanın en iyisi olacağını söylüyorlardı."[117]

Öte yandan, Soğuk Savaş boyunca "antikomünist" cephenin sadık neferi olması Pinochet'nin görevde kalması için gerekli desteği almasını sağlıyordu. Bu dönemin sona ermesi, Pinochet yönetimine duyulan ihtiyacı büsbütün ortadan kaldırdı. Bu şartlar altında Pinochet yönetiminin, kendileri ve temsil ettikleri güçler için en uygun şartları yaratarak çekilmekten başka bir seçeneği yoktu.[118]

Ekonomik kriz ve istikrarsızlığın, Şili'de 1990'dan sonra işbaşına gelen bütün hükümetlere karşı bir tehdit ve şantaj gerekçesi olarak kullanıldığı, ordunun yönetime yeniden el koyma sebebi olarak gösterildiği biliniyor. Morales'e göre, bu tehdidin çok canlı olduğu geçiş döneminin başında, Aylwin yönetimi bu tehdidi bertaraf etmek adına Şili toplumuna "mümkün olan çerçevede adalet" parolasında ifadesini bulan bir mutabakatı dayattı. Orduyla uzlaşmaya ve geçmişi fazla kaşımamaya dayanan bu mutabakat, Şili toplumunu felç etti. Gerçi tehdit ve korkuyla ayakta tutulan bu mutabakat, demokrasinin biçimsel anlamda gelişmesini ve ülkenin yönetilebilir hale gelmesini sağladı; ancak toplumun siyasal ve ideolojik açılardan yaşadığı derin bölünmüşlüğün de kronikleşmesine yol açtı.[119]

Bir başka Şilili yazara göre, diktatörlükten demokrasiye geçiş sürecinin tuhaf yapısı dolayısıyla Şili'de mağdurlar ve bir bütün olarak toplum, adalet yerine, kısmi hakikatlerle yetinmek zorunda kaldı; ihlallerden doğrudan ve ilk derecede so-

117 Ariel Dorfman, *Terör Cininin Kovulması*, çev. Zehra Savan, İstanbul, 2003, s. 106.

118 Anton Pelinka, "Sensibilität für die Menschenrechte. Zur Aufarbeitung von Menschenrechtsverletzungen", Gabrielle von Arnim/Volkmar Deile/Franz-Josef Hutter, Sabine Kurtenbach/Carsten Tessmer (ed.), *Jahrbuch Menschenrechte 2000*, Frakfurt am Main, 1999, s. 21.

119 Nira Reyes Morales, "Chile und das Erbe Pinochets", *Le Monde diplomatique* (Deutsche Ausgabe), sayı 6929, 13.12.2002.

rumlu olanların hemen hemen tamamı cezasızlık zırhından yararlandı. Bu durum, Şili'de korkunun yerleşip pekişmesine ve travmanın derinleşmesine yol açtı. Cezasızlık; insan hakları ihlallerinin travmatik sonuçları olan acı, kayıp, yas ve korumasızlık duygularına eklenmek suretiyle travmanın katlanması sonucunu doğurur. Bu etki, zaman içinde, tıpkı işkence gibi kendi başına bir travma faktörü haline gelir. Diktatörlüğün sona ermesiyle, insan hakları ihlallerinden etkilenen birey ve gruplar kapsamlı bir hakikat ve adalet beklentisi içine girdiler. Moral, hukuksal, toplumsal ve psikolojik telafi mekanizmalarının işletileceğine güvenen insanlar, bunun gerçekleşmeyeceğini anladıklarında, yeniden travmatize oldular. İhlallerin faillerine karşı cezai sorumluluk yolunun kapalı kalması, travmanın ağırlaşmasının başlıca nedenlerinden biridir.[120]

Bu şartlara, Concertacion'un siyasal programının ortasından bir kırmızı çizgi gibi geçen, adalet talebinden ve arayışından vazgeçmeyi istikrarın bedeli olarak sunan yaklaşım da eklenince, diktatörlüğün ağır ve acılı mirasıyla hesaplaşma çabaları uzun süre etkisiz kaldı.

Bütün bunlara rağmen, geçmişle hesaplaşma mücadelesi, yeni kuşak gençlik hareketlerinin de katılımıyla ayakta durabildi. Ancak süreç yavaş işliyordu, kazanımları da mütevazı boyutlardaydı. Sürecin hızlanması ve derinleşmesi için dışsal bir itkinin devreye girmesi gerekti. Pinochet'nin 1998'de Londra'da gözaltına alınması, bu işlevi gördü. Pinochet artık dokunulmaz değildi; dokunulmazlığını yitirmiş, gökyüzünden yeryüzüne inmişti.[121]

Ancak Pinochet'nin Londra'da gözaltına alınması Şili'deki bölünmeyi bir kez daha su yüzüne çıkarmıştı. "Ülkenin bir kısmı milli gurur ve bağımsızlığa açık bir hakaret olduğu söylenen bu duruma öfkeli; daha büyük bir kısmıysa Pinochet'nin

120 Paz Rojas Baeza, "Das Trauma der Straflosigkeit – Chile: Der Kampf um die politische und juristische Aufarbeitung der Diktaturverbrechen", medico international, *Die Gewalt überleben: Psychosoziale Arbeit im Kontext von Krieg, Diktatur und Armut* Frankfurt am Main, 2001, s. 31-32.

121 Pinochet'nin ölümünden sonra Şili'de yaşanan gelişmeler hakkında bkz. Mithat Sancar, "Pinochet: Geçmişin Gölgesinden Kurtulmak ya da Bir Diktatörün Muhtelif Ölümleri", *Birikim*, sayı 215, Mart 2007, s. 107 vd.

tutuklanışını çok gecikmiş olan nihai bir hesap, bir tür ilahi adalet olarak görüyor; birçoğuysa rahatsız olmakla şüphede kalmak arasında, kalpleri onun yargılandığını görmek istediğini söylerken, mantıkları kaderimize dair böylesi önemli bir konuda kararın başka yerlerde, Madrid ve Londra'da verilmesinden endişeli, demokrasiye zarar gelebileceğini söylüyor."[122] İşin ilginç yanı, yandaşları Pinochet'nin tutuklanmasına tepki gösterirlerken, "kendilerini yabancıların saldırılarına ve sömürgeciliğe karşı ulusun savunucuları olarak ilan ettiler" Sağ muhalefet, Şili'nin uluslararası planda küçük düşmesine ve egemenlik kaybı yaşamasına sebep olduğu gerekçesiyle hükümeti vatanı temsil edememekle suçluyordu. Oysa Pinochet'nin devirdiği Allende, Şili'yi uluslararası sermayenin ve emperyalist güçlerin tahakkümünden kurtarma iddiasıyla iktidara gelmiş ve iktidarı boyunca da bunun için uğraşmıştı. Pinochet ise, tam da bu "dış güçler"in, bugün kendilerinin dahi açıkça kabul ettikleri gibi, yardım ve desteğiyle darbeyi gerçekleştirmiş, on yedi yıl süren diktatörlüğünü de onlar sayesinde yürütebilmişti. Ama bunun bu "ulusalcılar" için bir önemi yoktu.

Sonuçta, Pinochet'nin gözaltına alınması Şili'de korku duvarının yıkılmasını tetiklemiş; söylemsel hegemonyanın hızla dönüşmesini sağlamıştı. Örneğin Pinochet'ye yakın siyasal partiler ve çevreler bile, diktatörlük döneminde uygulanan vahşet politikalarını ve işlenen suçları inkâr eden veya nispileştiren dili terk etmeye; Pinochet ve dönemi ile aralarına mesafe koymaya başladılar. Daha önceleri, gözaltına alınarak veya kaçırılarak "kaybedilenler"le ilgili haberleri "sözde" diyerek aktaran sağcı basında bile, bir üslup dönüşümünün güçlü işaretleri ortaya çıktı.[123]

Londra'daki göz altı ve zorunlu ikamet, hükümetin de cesaretlenip geçmişle daha etkili bir hesaplaşma için yeni önlemlere başvurmasına yol açtı. 1999 yılı Ağustos'unda bir "yuvarlak masa" diye bilinen "Mesa de Dialogo" oluşturuldu. Devlet Başkanı Eduardo Frei yönetiminin savunma bakanı olan Ed-

122 Dorfman, *Terör Cininin Kovulması*, s. 35-36.

123 Ulrich Achermann, "Die Abrechnung mit Pinochet hat für Chile befreiende Wirkung", Berliner Zeitung, 3.3.2001.

mundo Perez-Yoma, insan hakları örgütlerinin avukatlarını, önde gelen tarihçileri, kamusal yaşamda tanınan kişileri, kilise ve ordu temsilcilerini; geçmişle hesaplaşma konusunda devam eden sorunların çözümü için bir diyaloga katılmaya davet etti. Çalışmalarını 2000 Haziranı'nda tamamlayan "Mesa de Dialogo", tespitlerini bir sonuç bildirisiyle kamuoyuna açıkladı. Hem cunta dönemindeki ihlallerin mağdurlarını temsil eden avukatlar hem de çalışmalara orduyu temsilen katılanlar tarafından imzalanan bu bildiride, darbenin nedenleri konusunda bir görüş birliğine varılamadığı belirtildikten sonra, askerî yönetim zamanında devlet görevlileri tarafından ağır insan hakları ihlallerinin işlendiği kabul ediliyor ve bunlar kınanarak bir daha gerçekleşmesinin önlenmesi gerektiği vurgulanıyor. 1991 tarihli Hakikat Komisyonu'nun tespitlerinin ötesine geçen bu ilkesel uzlaşma, Şili'de bir ilke işaret ediyordu.[124]

Askerî darbenin 30. yıldönümünün yaşandığı 2003 yılında, darbenin nedenleri ve diktatörlüğün sonuçları etrafındaki tartışmalar iyice canlandı. Başkan Ricardo Lagos, 13 Ağustos 2003 tarihinde televizyondan yaptığı ve "Dünsüz Bir Yarın Yoktur" başlığını taşıyan konuşmada, bundan sonra izleyeceği insan hakları politikasını açıkladıktan sonra, askerî diktatörlük dönemindeki "siyasal tutukluluk ve işkence" olaylarını araştırmak üzere bir komisyon kurulacağını bildirdi. "Comision Nacional sobre Prision Politica y Tortura" adını taşıyan ve başkanlığını katolik din adamı Sergio Valech'in yaptığı bu Komisyon, çalışmalarına 2003 Kasımı'nda başladı. Mayıs 2004'e kadar süren çalışmaları sırasında 35.865 kişinin ifadesine başvurdu. Komisyon'un 1.300 sayfa tutan raporu 28 Kasım 2004'te Başkan Lagos tarafından kamuoyuna açıklandı. Raporda, çoğu gizli tutulan 802 gözaltı ve tutukluluk merkezinin tespit edildiği belirtildikten sonra buralarda uygulanan işkence yöntemleri anlatılıyor. Komisyon, toplam 28.459 kişiyi işkence mağduru olarak tanıyor ve onlara aylık bağlamak suretiyle tazminat ödenmesini öneriyor. Komisyon raporunun kamuoyuna açıklanmasından

124 Fuchs/Nolte, s. 24.

birkaç gün önce Silahlı Kuvvetler Başkomutanı, ordunun bu olaylardaki kurumsal sorumluluğunu kabul ettiğini ve olanların hiçbir gerekçeyle haklı gösterilemeyeceğini açıklamıştı.[125]

Başkan Lagos, bu raporu kamuoyuna sunmak üzere yaptığı ve "Bir daha asla olmasın, bir daha asla inkâr edilmesin" başlığını taşıyan konuşmasında, Komisyon'un tanıdığı her işkence mağduruna aylık yaklaşık 200 dolara karşılık gelecek bir emeklilik ödemesi yapılacağını, ücretsiz sağlık hizmeti verileceğini ve eğitim ve konut konularında başka kolaylıklar sağlanacağını bildirdi. Başkan'ın bu kararı, bütün siyasal partiler tarafından desteklendi.

Londra'daki gözaltı olayından sonra, Şili'de de Pinochet ve askerî diktatörlük görevlileri aleyhine başlatılan soruşturmalar ve açılan davalar da yağmur gibi yağmaya başladı. Pinochet'nin Londra'da gözaltına alınmasından sonra Şili yargısının harekete geçmesinin en önemli örneklerinden biri, 25 Şubat 1982'de vahşice katledilen sendika lideri Tucapel Jiménez olayıdır. Yaklaşık 17 yıl boyunca hiçbir hukuksal işlemin yapılmadığı bu olayda, Londra'daki gözaltının ardından soruşturma başlatıldı, sonra da subaylardan oluşan bir gruba karşı dava açıldı. Şili'nin darbe sonrası tarihinde bir ilk olan bu dava, 2002 yılı Ağustos'unda sonuçlandı; katiller grubunun başı olan Carlos Herrera ömür boyu hapse, diğer subaylar da çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı. İnsan hakları örgütlerinin, bu olayda Pinochet'nin de yargılanması gerektiği yönündeki talepleri ise karşılık bulmadı.

Ancak Pinochet hakkında başka ihlaller için yargısal süreçler işliyordu. Bunlardan biri de, Condor Operasyonu olarak bilinen Şili, Arjantin, Paraguay, Bolivya ve Brezilya gizli servislerinin 1970'lerde rejim muhaliflerine karşı birlikte gerçekleştirdikleri sınıraşırı kaçırma ve infazlardan dolayıydı. Pinochet, bu operasyondan tümüyle haberdar olmak, dokuz kişinin kaybedilmesinden ve bir kişinin öldürülmesinden doğrudan sorumlu olmakla suçlandı. Şili Yüksek Mahkemesi, 26.8.2004

125 Bkz. Michael Paller, *Von wessen Wahrheit sprechen wir? Ein Vergleich der Wahrheits- und Versöhnungskommissionen in Chile und Südafrika*, (http://www.paller.de/Von_wessen_Wahrheit_sprechen_wir_2006.pdf).

tarihinde, Pinochet'nin dokunulmazlığının kaldırılmasına karar verdi. Bundan önce, Mayıs 2004'te de bir başka insan hakları ihlali iddiası kapsamında Pinochet'nin dokunulmazlığı kaldırılmıştı. Fakat her seferinde "yaşlılık" gerekçesiyle yargılanmaktan kurtuldu. Bununla beraber 13.12.2004'te Pinochet hakkında Condor Operasyonu çerçevesinde adam kaçırma ve öldürme iddiasıyla dava açıldı. Ancak bu dava da, bir başka mahkemenin "yaşlılık" gerekçesini haklı bulması nedeniyle durduruldu. Fakat aynı mahkeme, ABD'deki gizli banka hesapları iddiasıyla yürütülen soruşturmada Pinochet'nin dokunulmazlığını kaldırdı. Bu son olayda, ABD Senatosu'nun bir komisyonunun Haziran 2004'te açıkladığı bir araştırma raporunda, Pinochet'nin 1990-2004 arasında Washington'daki Riggs Bankası'nda 4 ile 8 milyon dolar arasında bir hareketlilik gösteren beyan edilmemiş bir hesabı olduğu belirtildi. Bunun üzerine Şili Devlet Güvenlik Konseyi, Pinochet hakkında vergi kaçakçılığı ve zimmet suçlamasıyla dava açılmasını tavsiye etti. Soruşturma, Pinochet'nin bütün ailesini ve 39 başka aileyi kapsayacak şekilde genişletildi. Pinochet'nin daha 1985'te, yani devlet başkanı olduğu sırada toplam 12 milyon dolar tutarında parayı aynı bankaya transfer ettiğinin anlaşılması üzerine, Kasım 2004 sonlarında Pinochet'nin malvarlığından 4,2 milyon dolara yargı kararıyla el kondu. Ocak 2005'te soruşturmanın, başka ülkeleri kapsayacak şekilde genişletilmesine karar verildi. ABD Senatosu Komisyonu'nun bilgilerine göre, 2005 Mart'ına kadar yabancı bankalarda toplam 125 hesaptan oluşan ve en az 18 milyon dolar civarında paranın işlem gördüğü bir sistem söz konusu. Yine aynı Komisyon'a göre, para transferine başka ordu mensupları da katılmışlar. Bu skandal, Pinochet'nin itibarını, kendisini o zamana kadar desteklemiş olan çevreler nezdinde de ciddi biçimde sarstı. Böylece "vatanını karşılıksız seven ve her şeyi sadece vatanını düşünerek yapan dürüst asker" mitosu da çökmüş oldu.

Aslında Şili'de yargısal süreçler, Pinochet'nin Londra'da gözaltına alınmasından bir süre önce başlamıştı zaten. 1997 sonunda, yani daha Pinochet başkomutanlık görevinden ayrıl-

madan önce 251 kişi hakkında, diktatörlük dönemindeki ihlallerden dolayı davalar açılmış, Pinochet'ye karşı da 17 kovuşturma başlatılmıştı. Pinochet'nin Şili'ye döndüğü 2000 Mart'ından sonra, bu kovuşturmalardan ceza almadan kurtulması, mahkemelerin yaşlılık dolayısıyla yargılanamayacağına ilişkin kararlar vermeleri sayesinde oldu. Yargı organlarının tutumundaki bu değişimin önemli bir nedeni buralardaki personel değişimiydi. Pinochet döneminde göreve gelen yargıçlar, zaman içinde emekliye ayrılmış, yeni gelenler de, değişen siyasal şartları hesaba katan bir tutum sergilemeye başlamışlardı. Örneğin bazı mahkemeler, af yasasının uygulanmasını, öncelikle fiilin aydınlatılmasına bağlayan yorumlar geliştirdiler. Başka bazı mahkemeler daha da ileri giderek, belli suçların affının uluslararası hukuku ihlal ettiği gerekçesiyle af yasasının geçerliliğini sorguladılar. Yeni yorum stratejileri arasında en etkili olanını ise, "kaybedilenler" konusundaki yaklaşım oluşturdu. Buna göre, cesetler bulununcaya kadar bu kişiler kaçırılmış sayıldılar. Bu durumda ihlal devam etmekte olduğu için, fiilin af kapsamına girmesi de, başlatılmış kovuşturmaların durdurulması da sözkonusu olamazdı.[126] Kuşkusuz bütün bunlarda sabırla yürütülen siyasal ve hukuksal mücadelelerin de önemli bir payı vardı.

Bütün bu girişimlere rağmen Pinochet, hiçbir zaman bir mahkeme kararıyla mahkûm olmadı. Ancak Londra'daki zorunlu ikameti ve kendisine karşı Şili'de başlatılan hukuki süreçler, Pinochet'nin güç ve itibar kaybetmesine yol açtı. Hayatının son yıllarını bir gölge gibi geçirdi. Defalarca ev hapsinde tutuldu. Siyasal işlevlerini bir bir yitirdi.

Pinochet diktatörlüğünün mağdurlarından biri olan Michelle Bachelet'nin 2006'daki başkanlık seçimini kazanması, Şili'nin Pinochet'nin gölgesinden kurtulma iradesinin son önemli göstergelerinden birini oluşturur. Allende'ye sadık bir general olan babası, darbeden sonra ilk tutuklananlar arasındaydı ve hapishanedeyken hayatını kaybetmişti. Bizzat Bache-

126 Fuchs/Nolte, s. 23-24.

let, annesiyle birlikte ünlü işkence merkezi Villa Grimaldi'de tutulmuş, serbest kaldıktan sonra da yüzbinlerce Şilili gibi sürgüne gitmek zorunda kalmıştı.

Geçmişle hesaplaşma konusunda Şili deneyimi de, çok önemli derslerle doludur. Şili toplumu, umut kırıcı pek çok gelişmeye ve acı verici pek çok tecrübeye rağmen geçmişiyle hesaplaşma talebinden hiç vazgeçmedi. Gerçi Londra'daki gözaltı olayı gibi "dışsal" sayılabilecek bir faktör umutları ve mücadeleyi canlandırmıştı; ama umutların ve mücadelenin ayakları Şili'deydi. Bütün bunlarla birlikte Şili, bugün geçmişle hesaplaşma bakımından Latin Amerika'nın model ülkesi olarak bile nitelenmektedir. Çünkü askerî diktatörlük yaşamış başka hiçbir Latin Amerika ülkesinde insan hakları ihlalleri bu kadar ayrıntılı aydınlatılıp belgelenmemiş, bu kadar ordu mensubu yargılanıp cezalandırılmamış, mağdurlara bu kadar tazminat ödenmemiştir. Şili tecrübesi, diktatörlüklerle hesaplaşmanın, bu konuda mücadele yürütenlerin enerji ve kararlılığına, toplumsal ve siyasal şartlar ile güçler dengesindeki değişimlere bağlı uzun ve dolambaçlı bir süreç olduğunu, her bir aşamadaki sonuçların da mutlak değil geçici bir bilanço olarak değerlendirilmesi gerektiğini gösterir.[127]

Şili deneyiminden çıkarabileceğimiz dersler için sözü son olarak yine Dorfman'a bırakıyorum: "Geçmişi öldürmek, iktidarda olan bazılarının iddia ettikleri kadar kolay değildir. İnandıkları şey uğruna canlarını veren erkek ve kadınlardaki gizli ışığı tamamen söndürmek, bu dünyada hala onları hatırlamak ve diri tutmak isteyen tek bir insan varken bunu yapmak mümkün değildir. Bu yeter; ahlaki çölde haykıran bir insan, önce biri, sonra biri daha, adalet kıvılcımının sönmesine engel olmak için bu yeter. Bazen doğru olan imkânsızı hayal etmek, imkânsızı istemek ve imkânsız için haykırmak. Tarih bizi dinliyor olabilir. Tarih bize cevap verebilir."[128]

127 Fuchs/Nolte, s. 24.

128 Dorfman, s. 108.

Güney Afrika, çok zor bir geçmişle hesaplaşmada, son derece yaratıcı ve her açıdan öğretici bir deneyim, hatta bu konuda bir dönüm noktasıdır. Bu ülkede geliştirilen hesaplaşma modeli, bu modelin ortaya çıkış şekli, işleyiş tarzı, etki ve sonuçları, bütün dünyada dikkatle izlenmiş, kendisinden sonra, geçmişle hesaplaşmaya ilişkin bütün tartışmalarda ve hesaplaşma projelerinde mutlaka ve en ön sırada dikkate alınmış, çok sayıda özel incelemeye konu olmuştur. Modele yönelik akademik ve politik ilginin daha uzun zaman canlılığını koruyacağı rahatlıkla söylenebilir.

Güney Afrika'nın geçmişle hesaplaşma modelini bu kadar özellikli kılan nedenleri, hem "geçmiş" hem de "hesaplaşma" kavramlarında aramak gerekir. Bu ülkedeki "geçmiş", sadece insan hakları ihlallerinin ağır ve sistematik oluşuyla değil, ırk ayrımcılığına dayanan ve "Apartheid" olarak bilinen sistemin bizatihi kendisinin "insanlığa karşı suç" oluşuyla karakterize edilir. Her türlü ayrımcılığı bünyesinde doğal olarak barındıran "ırk ayrımı" üzerine inşa edilen sistem, bu temel yapısını sürdürebilmek için, zorla yerinden etme ve yerleştirme uygulamalarına bir rutin olarak başvurmuş, ayrıca siyasal baskı ve zulüm yöntemlerini vahşice kullanmıştır.[129] Dolayısıyla buradaki ihlalleri belli kategoriler içinde ele almak, sorunu basitleştiren yüzeysel bir yaklaşım olur. Burada insan hakları fikrine can veren bütün değerler ve bu fikrin somutlaşması anlamına gelen bütün kategoriler en ağır şekilde ayaklar altına alınmıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Naziler tarafından gerçekleştirilen korkunç zulüm ve soykırımlardan sonra, bu kadar bütünsel bir ihlal örneği bulmak mümkün değildir; üstelik bu durum, 20. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

Güney Afrika modelini özellikli kılan ikinci unsur, bu çok zor geçmişle hesaplaşmak için geliştirilen yöntemdir. Irkçı re-

129 Bkz. Gunnar Jeremias Theissen, *Vergangenheitsbewältigung in Südafrika: Die südafrikanische "Wahrheits- und Versöhnungskommission"*, Berlin, 1996, s. 5 vd., (http://userpage.fu-berlin.de/~theissen/pdf/diplom.PDF).

jimin çözülmesinden sonra, siyah çoğunluğun büyük bir kısmı ve başta insan hakları örgütleri olmak üzere uluslararası kuruluşlar, geçmişteki ihlal ve cinayetlerin sorumlularını yargılayıp cezalandırma talebini ısrarla dile getirmişlerdi. Fakat ülkenin karmaşık yapısı ve kendine özgü dengeleri, böyle bir yola girmeyi çok riskli ve tehlikeli kılıyordu. Boraine, cezai kovuşturma ve yargılama seçeneğinin tehlikelerini şu sözlerle açıklıyor: "ANC'nin müzakere süreci boyunca güvenlik güçlerinin korumasını kabul etmesi, sonra da onlara 'hele bir seçimler bitsin, sizi yargılayacağız' demesi mümkün değildi. ANC böyle yapmış olsaydı, barışçı bir seçim süreci yaşanamazdı. Eski rejimin generalleri, bunu açıkça ortaya koymuşlardı. Bu da demek oluyordu ki, demokratik bir anayasa ortaya çıkmayacak; ülke daha fazla insanın öldüğü bir kuşatma dönemine doğru gerileyecekti."[130]

Esasen, bu kadar uzun sürmüş, böylesine ağır suçlarla bütünleşmiş bir sistemin müzakereler yoluyla çözülmesi ve yeni bir düzene geçiş sürecinin müzakereler yoluyla başarılmış olması, birçok kimse için başlı başına bir mucizeydi. Toplumdaki derin bölünmüşlüğe, sürekli yeniden alevlenen şiddete, öfke, nefret ve düşmanlığa rağmen bu geçişin serbest genel seçimler yoluyla ve toplamda barışçıl bir şekilde gerçekleşmesi, hiç de kolay değildi. Ama bunun bedelleri vardı.

1994 tarihinde kabul edilen "Geçiş Anayasası" ya da "Geçici Anayasa", ırkçı rejimin son hükümeti ile ANC arasında "tarihi bir uzlaşma"ya dayanıyordu. Bu uzlaşma, geçmişle hesaplaşmaya da önemli sınırlar getiriyordu. Ayrıca Anayasa, dönüşümün devrimci karakterine rağmen; idare, polis, yargı ve ordu gibi belirleyici kurumlarda devamlılığı da öngörüyordu. Bütün bunlar, eski sistemin cinayetleriyle genel ve tavizsiz bir hesaplaşmayı imkânsız kılıyordu.[131] Esasen Geçici Anayasa'nın son ekiyle de, bir tür sınırlı af kabul edilmişti.

---

130 Boraine, s. 25.

131 Bkz. Gerhard Werle, "Ohne Wahrheit keine Versöhnung! Der südafrikanische Rechtsstaat und die Apartheid-Vergangenheit", (http://www.rewi.hu-berlin.de/online/hfr/6-1996/Drucktext.html).

İşte Güney Afrika modelinin belkemiğini oluşturan Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu fikri, bu şartlar altında oluştu. Boraine'in sözleriyle ifade etmek gerekirse; bu şartlarda, "geçmişle hesaplaşmanın başka bir yolunu aramaktan başka bir seçeneğimiz yoktu. Hakikat anlatısını, sınırlı affı ve tazminatı belli bir gerilim içinde tutacak, bir hakikat ve uzlaşma komisyonunun kurulmasında karar kıldık. Komisyon bu temel üzerinde inşa edildi. Oturumların kamuya açık yapılması, hem inkâra karşı bir meydan okumaydı; hem de hesap verebilirliğin kabul edilmesi ve yaşadıklarımızın bir daha asla tekrarlanmaması yönünde bir kararlılığın başlangıcıydı".[132]

Komisyon fikrini somutlaştırmak için bir yasa tasarısı hazırlandı. Bu tasarı şekillendirilirken, demokratik bir süreç izlendi; olabildiğince çok kişi ve örgütün düşünce ve önerileri alındı. Nihayet bu tasarı, "Ulusal Birlik ve Uzlaşmanın Teşviki Yasası" adı altında 28.6.1995'te Parlamento tarafından kabul edildi.

Bir "Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu" kurulmasını öngören bu yasada, Komisyon'un amaçları şu şekilde belirlenmişti:[133]

1. Mağdurların insan haklarını ve vatandaşlık haklarını iade etmek.
2. Ahlaki düzeni yeniden kurmak.
3. Hakikati kayda geçirmek.
4. İstenen koşulları taşıyanlara af çıkarmak.
5. Bir insan hakları kültürü yaratmak ve hukukun üstünlüğüne saygıyı yerleştirmek.
6. Geçmişte yaşanan insan hakları ihlallerinin bir daha yaşanmasını önlemek.

Şili modelinden esinlenmekle birlikte; kapsam, bütçe ve etki itibariyle Güney Afrika Hakikat Komisyonu, benzerleri içinde en büyük ve af yetkisine sahip yegâne örnektir. Başkanlığını Desmond Tutu'nun yaptığı Komisyon'un öncelikli görevi, Sharpeville Katliamı'nın yapıldığı 1 Mart 1960 ile geçici

132 Boraine, s. 25.

133 Bkz. Boraine, s. 64-65.

anayasanın, daha doğrusu geçiş süreci anayasasının kabul edildiği 5 Aralık 1993 arasında işlenmiş "ağır insan hakları ihlalleri"ni araştırmak ve aydınlatmaktır. Araştırılacak zaman dilimi, daha sonra Mandela'nın başkan olarak yemin edeceği 10 Mayıs 1994 tarihine uzatıldı. Bu araştırma, sadece kurbanların/mağdurların akıbetiyle sınırlı olmayıp faillerin ve sorumluların tespitini de kapsıyordu. İhlallerin devlet güçleri tarafından mı yoksa başta Afrika Ulusal Cephesi olmak üzere diğer muhalif silahlı örgütler tarafından mı işlendiği, bu araştırma bakımından bir önem taşımıyordu. Komisyon, diğer örneklerden farklı olarak, sadece belge ve bilgi toplamaya değil, akla gelebilecek her türlü kaynağı yanında, siyasal aktörlerin ifadelerine, esas olarak da faillerin ve mağdurların doğrudan beyanlarına ve özellikle faillerin itiraflarına dayanan bir araştırma yöntemini benimsemişti. Komisyon, siyasal amaçlı ihlallerde, faillerin itiraf etmeleri ve bu itiraflarla katıldıkları olayları tam olarak aydınlatmaları şartıyla, affetme yetkisine sahipti. Af talebinin kabul edilmesi için, fiillerin ve örgütsel bağlantıların tam olarak aydınlanmasına katkı yapacak bir itirafta bulunmak yeterliydi; faillerin ayrıca pişmanlık belirtmelerine gerek yoktu.

Komisyon, bu kapsamlı görevi yerine getirebilmek için üç komite halinde örgütlendi: Af Komitesi, Tazmin ve Rehabilitasyon Komitesi ve İnsan Hakları İhlalleri Komitesi.

Yaklaşık üç yıl süren çalışmalar sırasında 21.296 kişinin ifadeleri toplandı; bunların 2000'i kamuya açık oturumlarda dinlendi. Kamuya açık dinlemeler, ikinci yıldan itibaren yoğun bir şekilde radyo ve televizyonlardan yayımlandı. Ayrıca mağdurlara faillerle yüzleşme ve onları teşhis etme imkânı da tanındı. Hakikat Komisyonu'na ilişkin haftalık özel televizyon programları siyahlar arasında rekor izleme oranlarına ulaştı, beyazlar arasında da yüksek oranda izlendi. Böylece Komisyon raporunun yayımlanmasından önce, herkeste genel tablo hakkında bir fikir oluşmuştu.

Çalışmalarını 1998 yazında tamamlayan Komisyon, bu beyanları ve diğer belgeleri 3.500 sayfa tutan beş ciltlik bir ra-

porda topladı.[134] Aslında rapor yedi ciltten oluşuyordu; ancak ırkçı rejime karşı silahlı mücadele yürüten İnkhata Özgürlük Partisi'nin lideri Mangosutu Buthelezi, Komisyon'un kendilerine karşı tarafsız davranmadığını ve bulguların gerçekleri yansıtmadığını ileri sürerek raporun yayımlanmasını engellemek amacıyla yargı yoluna başvurdu ve raporun son iki cildinin o tarihte yayımlanmasını engelledi. Fakat daha sonra Buthelezi ile Komisyon arasında uzlaşma sağlandı ve bu ciltler de Nisan 2003'te yayımlanabildi.

İnsan hakları ihlallerini ve bunları mümkün kılan baskı mekanizmalarını olabildiğince eksiksiz bir şekilde işlemeye özen gösteren Komisyon, af yetkisini bir genel affa dönüştürmekten de dikkatle kaçındı. Af talebi, 1.3.1960'tan 6.12.1993'e kadar işlenmiş "siyasal arka plana sahip fiiller" için geçerliydi ve en geç 3.9.1997'ye kadar Komisyon'a iletilmek zorundaydı. Bu tarihe kadar af talebinde bulunmayanlar, fiilleri daha sonra ortaya çıktığında, tüm sonuçlarına katlanmak durumunda kalacaklardı. Komisyon'a toplam 7060 af dilekçesi verildi. Bunların 140'ı, Komisyon'daki dinleme oturumlarında veya daha sonra üyeler arasında yapılan müzakereler sonucunda kabul edildi. Af talebi; 140 olayda, başvuruda bulunanlar suçu kabul etmedikleri; 2625 olayda da, fiillerin siyasal arka plandan yoksun oluşu gerekçesiyle reddedildi.[135]

Güney Afrika Hakikat Komisyonu, amacı "onarıcı adalet"i (restorative justice) sağlamak olan, yargısal duruşma, dinsel tören (günah çıkarma) ve siyasal gösteri karışımı tamamen kendine özgü bir modeldir.[136] Boraine'in, Komisyon'un 16 Nisan 1996 tarihinde yapılan ilk oturumuna ilişkin gözlem ve değerlendirmeleri de bunu teyit ediyor: "Sonunda perde açılmıştı. Gelecek iki buçuk yıl boyunca gözler önüne serilecek

134 Bkz. Gunnar Jeremias Theissen, Vergangenheitsbewältigung in Südafrika: Die südafrikanische "Wahrheits- und Versöhnungskommission", (http://userpage.fu-berlin.de/~theissen/pdf/diplom.PDF).

135 Komisyon'un çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Christie Kenneth, *The South African Truth Commission*, Solihull/West Midlands, 2000.

136 Adam, s. 19.

olan oyunun ilk sahnesiydi. Ritüel, bir hikâyeyle başladı. Bu ritüel, derinden bölünmüş, yaralanmış insanlara hakikat, iyileşme ve uzlaşma vaad eden kamuya açık oturumlardı. Komisyon'un sırrı da buydu işte. Gözlerden uzak bir salonda oturan sert görünüşlü memurlardan ibaret değildi Komisyon. Bir sahneydi; bu sahnede bir avuç dolusu siyah ve beyaz, dehşet, keder, hayret verici metanet ve kahramanlık hikâyeleri dinliyorlardı. İzleyiciler de oradaydı. Daha geniş bir izleyici topluluğu da onları radyo ve televizyon aracılığıyla izliyor, dinliyordu. Bu, bir ulusu arındırmak için şiddetle ihtiyaç duyulan bir ritüeldi. Bu bir oyundu. Baş aktörler, etkileyici hikâyeleri olan sıradan insanlardı. Ama bu zekice yazılmış bir oyun değil, tüm yalınlığı içinde cilalanmamış hakikatti."[137]

Komisyon'un ertesi günkü oturumunda yaşananlar, oyunun diğer unsurlarını, hiçbir kurmaca senaryonun başaramayacağı yalınlık ve derinlikte ortaya döküyordu: Yine Boraine'e kulak verelim: "İkinci gün, birçok bakımdan ilkinden de dokunaklıydı. Özellikle de Nomonde Calata'nın öyküsü. Nomonde, 1984'te Eastern Cape'te hunharca öldürülen Cradock Dörtlüsü diye bilinen gruptan Fort Calata'nın dul eşiydi. İfadesinin ortasında duygularına hakim olamadı; ruhunun derinliklerinden kendiliğinden kopup gelen bir feryada boğuldu ve onun bu haykırışı radyo ve televizyonlar vasıtasıyla Güney Afrika'nın ve dünyanın birçok bölgesine ulaştı. Aslına bakılırsa, oturumları bir elem ve ıstırap ayininden çok daha yüksek seviyeye taşıyan, onlara derinlik kazandıran da Nomonde'nin bu içten gelen haykırışı oldu. Apartheid yıllarının bütün o karanlığı, dehşeti bu tek feryatla dile gelmişti adeta. Nomonde Calata bedenini geriye atıp feryat ederken, sanki çok uzun süre ırkçılık ve baskı kıskacına alınmış binlerce insanın yaşadığı dehşeti de haykırmıştı. Oturumda Güney Afrika Radyo Televizyon Kurumu'nun muhabiri Antije Krog da bulunuyordu. Krog, daha sonra kaleme aldığı *Country of my Skul* adlı kitabında şu yorumu yapmıştı: Benim için bu haykırış, Hakikat Komisyo-

137 Boraine, s. 107-108.

nu'nun başlangıcıydı; Komisyon'un açılış müziği, belirleyici anı, sürecin ne hakkında olduğunu söyleyen nihai sesti."[138]

Hakikat Komisyonu'nun çalışmaları, raporu ve katkıları konusunda farklı değerlendirmeler, olumlu ve olumsuz görüşler var. Bunları birkaç başlık altında özetlemeye çalışalım:

1) *İnsan hakları ihlallerinin önlenmesi*: Komisyon'un özellikle af sürecinin, siyasal şiddetin önlenmesinde önemli rol oynadığı kabul edilir. İlk demokratik seçimlerden önce aylık ortalama dört yüz kişi siyasal şiddete kurban giderken, seçimleri izleyen dönemde barış ortamı egemen olmuştur. Aşırı sağcı Özgürlük Cephesi, af imkânı sayesinde silahlı eylemlerden vazgeçip seçimlere katılma yolunu izledi. Bu durum iç savaşın devam etmesini önlemiş, geçiş sürecinin barışçıl bir seyir izlemesini mümkün kılmıştır. 1990-1994 yılları arasında siyasal şiddetten en fazla etkilenen siyahların kamuoyu yoklamalarında ortaya çıkan görüşleri de bu yöndedir. Bir kamuoyu yoklamasında görüşü sorulan siyahların % 65'i, Hakikat Komisyonu'nun geçiş sürecinin iç savaş yaşanmadan tamamlanmasında çok önemli bir rol oynadığını kabul etmiştir[139]

Faillerin cezasız kalmasının yaratacağı öfke ve intikam duyguları, affın hakikati ortaya çıkarma şartına bağlanmasından dolayı önemli ölçüde gemlenebildi. Zira faillerin ve fiillerin açığa çıkarılması ve kamuya ilan edilmesi, kurbanları tatmin etmede önemli rol oynadı. Komisyon, yeni rejimin çatışan taraflar ve halk grupları arasında bir uzlaşma yaratma konusunda samimi ve kararlı olduğu inancının yerleşmesine ciddi katkı sundu. Komisyon'un çalışmaları sırasında, intikamın değil, diyalog ve uzlaşmanın yeni toplumsal erdemler olduğu sürekli vurgulanmış, bu konuda bir bilinç oluşması sağlanmıştı. Komisyon'un, yeni bir şiddet dalgasını harekete geçirebileceği konusundaki kaygılar da temelsiz çıktı. Ne tanıklara ne de af talebinde bulunan faillere karşı korkulan saldırılar gerçekleşti

---

138 Boraine, s. 111.

139 Theissen, Chancen und Grenzen von Wahrheitskomissionen, s. 53-54.

Bununla beraber, Hakikat Komisyonu'nun çalışmaları, yeni yönetim altında insan hakları ihlallerinin her alanda ve tümüyle önlenmesini de sağlayamadı. Rejim değişikliğinden sonra Güney Afrika'da, daha önce bu çapta yaşanmayan yeni insan hakları sorunları ortaya çıktı. Komisyon, sadece siyasal saiklerle işlenen insan hakları ihlallerini araştırmakla görevlendirilmişti. Güvenlik kuvvetlerinin adi suçların sanıklarına yönelik işkence ve aşırı güç kullanımı uygulamaları bu araştırmaların dışında tutulmuştu. Yine devletin koruma işlevini yeterince yerine getirmediği "özel alan"daki insan hakları ihlalleri de Komisyon çalışmalarının kapsamında yer almamıştı. Oysa özellikle büyük çiftliklerde çalışanlara yönelik kötü muamele ve sürgün uygulamaları bu ihlaller arasında önemli yer tutuyordu. Başta tecavüz olmak üzere kadınların maruz kaldıkları insan hakları ihlalleri de, ancak siyasal bir olay bağlamında gerçekleşmişlerse Komisyon tarafından dikkate alındılar. Sonuçta Komisyon, belli insan hakları ihlalleri konusunda varolan sürekliliğe yeterince dikkat çekememiş; dolayısıyla istemeden de olsa, ağır insan hakları ihlallerinin halkın büyük bir bölümü tarafından geçmişe ait bir sorun olarak algılanmasına neden olmuştur.[140]

2) *İnsan hakları ihlallerinin aydınlatılması ve belgelenmesi*: Komisyon, çalışmalarını sürdürdüğü iki yıldan az bir süre içinde yaklaşık 23.000 insan hakları ihlaline ilişkin 17.000 civarında tanığın ifadesine başvurdu. Bu sayede geçmişteki insan hakları ihlallerinin aydınlatılmasında çok önemli bir iş başardığı kabul edilmekle birlikte, pek çok ihlalin ortaya çıkarılmasını sağlayamadığı da belirtilmektedir. Örneğin bu insan hakları ihlallerinin mağdurlarından alınan bu ifadelere karşılık, ağır insan hakları ihlallerinin aydınlatılması bakımından çok daha önemli bilgiler içermesi beklenen af başvuruları 2.500 civarında kaldı. Bu başvuruların çok büyük bir kısmı ise, polis teşkilatı mensuplarından geldi, ordu mensupları tarafından sadece 31 başvuru yapıldı. Bu durum, ordunun özel-

140 Theissen, Chancen und Grenzen von Wahrheitskomissionen, s. 54-55.

likle komşu ülkelerde yaptığı operasyonlardan kaynaklanan çok sayıda ihlalin karanlıkta kalmasına neden oldu. Komisyon'un özel önem verdiği "kayıplar" sorununda elde edilen sonuçlar da tatminkâr olmaktan çok uzaktı. Yaklaşık 700 kayıp vakasının yalnızca üçte biri aydınlatılabildi.[141]

Siyasal saikle işlenmiş insan hakları ihlalleriyle sınırlı bir görev tanımına sahip olan Komisyon, ırkçı rejimin hukukuna göre de suç sayılan fiillerle uğraşmış, ırkçı yönetimin "yasal haksızlıklar"ıyla ilgilenmemiştir. Bu çerçevede, yaklaşık 3,5 milyon insanı kapsayan zorla yerinden etme ve mecburi iskân, insanların ırklarına göre farklı haklara sahip olacak şekilde sınıflandırılması gibi uluslararası toplum tarafından insanlığa karşı suç olarak görülen uygulamalar Komisyon'un çalışmalarına konu olmadılar. Hemen hemen bütün siyah nüfusu etkileyen ırkçı ve ayrımcı muamelelerden kaynaklanan günlük haksızlıklar, sadece dolaylı olarak dile getirildi. Tek bir parlamenter, bürokrat ya da yargıç, ırkçı rejimin hukukunu üretmek ve uygulamak nedeniyle hesap vermek zorunda kalmadı. Bu eksiklikler, Komisyon'un ırkçı yönetimin hukuksal ve moral açılardan değerlendirilmesine ilişkin kapsamlı tartışmaları harekete geçirmede yetersiz kalmasına yol açtılar. Oysa böyle bir tartışmanın ne kadar gerekli olduğunu, bazı anketlerin sonuçları açıkça ortaya koyuyor. 2000 yılı sonlarında yapılan bir kamuoyu yoklamasına katılan beyazların % 79'u, siyahların da % 95'i "Apartheid'ın insanlığa karşı suç olduğu" görüşünü paylaşmışlardır. Buna rağmen, ırk ayrımcılığından kaynaklanan ihlalleri görmezden gelme yönünde ciddi bir eğilimin varlığını koruduğu da bu anketlerde ortaya çıkmıştır. Örneğin beyazların % 51'i "Apartheid sisteminde bazı haksızlıklar olmuştur, ama sistemin dayandığı fikirler esasta iyiydi" görüşündedirler. Şaşırtıcı olan, siyahların % 36'sının da bu görüşü doğru bulmasıdır.[142]

---

141 Theissen, Chancen und Grenzen von Wahrheitskomissionen, s. 55-57.

142 Gunnar Theissen, "Mehrere Wahrheiten: Die südafrikanische Wahrheits- und Versöhnungskommission im Spiegelbild von Meinungsumfragen, *WeltTrends*, sayı 37, Kış 2002/2003, s. 65 vd.

Bütün bunlar, Komisyon'un birçok konuda son derece önemli katkılar yaptığı gerçeğini değiştirmiyor. Kitabın çeşitli yerlerinde işaret ettiğimiz gibi, mağdurların kendilerini anlatabilmeleri ve kamusal tanınma görmeleri bu katkılar arasında özel bir yer tutar. Bunun yanında Komisyon, ırkçı yönetimin ihlal ve suçlarına ilişkin hakikatin ortaya çıkarılması konusunda da küçümsenmeyecek başarılara imza attı. Gerçi halkın büyük bir bölümü, ırkçı rejim altında neler yaşandığını biliyordu; fakat Komisyon önünde anlatılanlardan çıkan tablo bizzat insan hakları aktivistlerini bile dehşete düşürmüştür. Komisyon, Güney Afrika toplumunun bireysel öykülerle yüzleşmesini sağladı. Böylece ihlal ve suçlar soyut olmaktan çıktı, somut bir surete büründü.

Özellikle bu son işlevi nedeniyle, Güney Afrika Hakikat Komisyonu, hesaplaşma konusunda dünya çapında müstesna bir örnek olarak kabul edilir. Komisyon, on binlerce G. Afrikalı'ya öykülerini anlatma imkânı sundu. Bu insanların yaşadıkları acılar, hayatlarında ilk kez ciddiye alındı ve belgelendi. "Anlatma ve hatırlama dolayısıyla acıları tazelenmiş olsa da, bu insanlar acılarının kamuya mal olması dolayısıyla haklı bir gurur yaşadılar."[143]

Komisyon'un genel sekreterliğini yapan Martin Coetze, Komisyon'un çalışmalarına "hakikat acıtır, ama susmak öldürür" şiarının yön verdiğini belirtir ve ekler: "Biz sadece hakikatin uzlaşmaya giden yolu açacağına inandık. Ağır insan hakları ihlallerinin mağdurlarının eksiksiz hakikate dair bir hakları olduklarına inanıyoruz. Bu nedenle dinlemeleri, kamuya açık oturumlarda yaptık. Faillerin isimleri ve resimleri yayınlandı. Demokrasiyi kolektif bir yalan üzerine inşa etmek istemedik. Biz eksiksiz hakikate karşılık af imkânı sunduk. Biz ne Şili'nin ne de Nürnberg Mahkemesinin yolundan gittik. Amaç, eski ile yeni yönetim arasında tarihsel bir uzlaşma yaratmaktı."[144]

Af, "amnesty/amnestie" ile "amnesie" arasındaki etimolojik akrabalık dolayısıyla köken olarak unutmayla bağlantılandırı-

143 Peter Schröder, "Wie gut, dass ich endlich angehört wurde. Wahrheitskommisyon als Instrument der Rehabilitation", *iz3w*, Mart 1997, s. 25.

144 *Freitag*, 9.7.2001.

lır. Oysa Güney Afrika Hakikat Komisyonu bu ilişkiyi tersine çevirmiştir. Burada hakikati söylemek, siyasal cinayetlerin ve insan hakları ihlallerinin açığa çıkmasını sağlamak affın ön şartını oluşturur. Böylece cinayetler cezasız kalmış oluyor; ama unutulmaları veya gizli kalmaları da önlenmiş oluyor. Bu yöntemin temelinde, hakikatin dönüştürücü gücüne duyulan güven ve inanç yatıyor.[145]

Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun kuruluş hazırlıkları bağlamında Temmuz 1994'te Cape Town'da düzenlenen "Hakikat ve Uzlaşma" adlı konferansın açılış konuşmasında Dullah Omar, Komisyon'un misyonunu şöyle açıklıyordu: "Komisyon, geçmişten kopmayı, geçmişin yaralarını sarmayı, unutmamayı ama affetmeyi, insan haklarına saygılı bir gelecek inşa etmeyi taahhüt ediyor."[146]

Omar, Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu kurulmasını öngören yasa tasarısını parlamentoya sunduğu oturumda yaptığı konuşmada da, böyle bir Komisyon'a neden gerek duyulduğunu şu sözlerle açıklıyordu: "Geçmişle yüzleşecek kadar cesur olmadığımız sürece, geleceğin meydan okumalarıyla asla yüzleşemeyiz. İnsan haklarına ve insan onuruna saygıya dayalı bir topluma ulaşmak için ciddi şekilde çalışmaya koyulmadığımız sürece, geleceğimiz ulaşılamaz kalacaktır."[147]

Burada geçmişin sadece bilinmesi değil, tanınması, teslim ve kabul edilmesi de söz konusudur. Çünkü ancak resmen tanınma suretiyle hakikat kamusal bilincin bir unsuru haline gelir. Bu tanıma, devletin mağdurlara yönelik tazmin ve telafi tedbirleri biçimine bürünebileceği gibi, bir kamusal hatırlama kültürüyle de gerçekleşebilir. Bu son durumda tanıma; anma günleri, anıtlar, müzeler, törenler vb. yollarla ifade edilebilir.[148]

Nobel Edebiyat Ödülü sahibi Güney Afrikalı (beyaz) yazar Nadine Gordimer, "Güney Afrika Hakikat Komisyonu'nun geçmişin hesabını görüp göremeyeceği, geçmişi halledip ede-

145 Smith, s. 14.

146 Boraine, s. 60.

147 Boraine, s. 83.

148 Smith 1997, s. 16.

meyeceği" sorusunu şu sözlerle cevaplamıştır: "Elbette ki hayır. Bu, kuşaklar boyu sürecek bir ödevdir. Fakat ben, mutlak anlamda gerekli bir iş gören Komisyonu bütünüyle destekliyorum. İsimsiz yığınlara seslerini duyurma imkânı verdi. Sadece bu bile, bir tür Katharsis anlamına gelir."

Gerçekten de, Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu modeli, önemli işler gördü, geçmişle hesaplaşma konusunda değerli bir birikim yarattı. Ama Werle'nin de dediği gibi, tek başına bu Komisyon'un, bölünmüşlüğü devam eden bir toplumda bütün talep ve çıkarları karşılaması beklenemez. Esasen Komisyon'u kuran yasa da, bizatihi geçiş sürecinin kendisi gibi, bir uzlaşmanın ürünü olarak ortaya çıkmıştı. Yasanın ve Komisyon'un nihai hedefi olan birlik ve uzlaşmanın sağlanıp sağlanamayacağı, sadece Komisyon'un çalışmalarına değil, toplumun, özellikle de mağdurların buna açık ve hazır olup olmamasına da bağlıdır.[149] Bunun için de, on yıllarca sürmüş bir haksızlık ve adaletsizlik sisteminin yaralarını tedavi edecek sosyal ve ekonomik tedbirlerle mağdurların hayat şartlarının düzeltilmesine ve kendilerini sistemin kurucu siyasal öznesi olarak hissetmelerini sağlayacak demokratik mekanizmaların pekiştirilmesine ihtiyaç vardır. Zira Apharteid, sadece ırksal ve siyasal ayrımcılığa değil, olağanüstü eşitsizliklerin yarattığı korkunç bir ekonomik sömürüye de dayanıyordu. Tek başına geçmişle hesaplaşma yöntemlerinden, özel olarak da Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun çalışmalarından, toplumsal ve hele de ekonomik yapının derinden değişmesine dönük sonuçlar beklemek, hem gerçekçi değildir hem de geçmişle hesaplaşma kavramına doğasıyla uyuşmayan misyonlar biçmek anlamına gelir.

Geçmişle hesaplaşmanın başarıyla yürütülmesi, siyasal alanda önemli değişimler yaratabilir; ama toplumsal ve ekonomik adaletsizlikler konusunda doğrudan dönüşümlere yol açması çok zordur. Böyle bir dönüşüm, çok daha kapsamlı toplumsal ve siyasal mücadelelerin işlevi ve hedefidir. Geçmişle hesaplaş-

149 Werle, Ohne Wahrheit keine Versöhnung!

ma faaliyetlerinin siyasal yapıda gerçekleştireceği değişimler ve toplumsal dinamiklere yapacağı etkiler de, kapsamlı dönüşüm hedefli mücadeleleri harekete geçirmeye veya güçlendirmeye önemli katkılar sunabilirler. Son yıllarda Latin Amerika ülkelerinde yaşanan gelişmeler, bu açıdan önemli dersler ve ders malzemeleri içeriyor.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun derin bölünmüşlüğü aşma ve geçmişin yaralarını sarma konusunda önemli bir başlangıç, elverişli bir zemin yaratan değerli bir proje olduğu söylenebilir.

Son olarak sözü yine Boranine'e bırakalım: "Bir ulusun sağaltılmasında çarçabuk uygulanacak bir reçete yok; yıllar boyunca devam edip salgın boyutuna varmış, ardında binlerce mağdur bırakmış bir hastalığa hemencecik deva olabilecek sihirli bir formül yok. Bir ulus yalnızca bir ya da birkaç konferans düzenlemekle sağaltılamaz. Kitaplar yazmakla ya da bir Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu atamakla gerçek bir gönül rahatlığına ulaşılamaz. Tartışmalar, analizler ve hakikatin kayıtlara geçmesi sağaltım sürecinin önemli bir parçası olabilir, ama hepsi bundan ibarettir. Acılarla dolu, uzun baskı ve direniş döneminde açılan yaralar, tek bir girişimin huzurlu, istikrarlı ve yeniden yapılanmış bir toplum yaratabileceğini hayal ederek hafife alınamayacak kadar derindir."[150]

150 Boraine, s. 58-59.

SONUÇ YERİNE

Türkiye'ye Dair Bazı Sorular

Geçmişin acı deneyimleriyle ilişkisini, esas itibariyle "unutma", daha doğrusu "bastırma" üzerine kurmuş bir toplumda; "unutturma"yı, hatta belli konularda "hatırlama yasağını bir idare tekniği olarak kullanan bir devlet"te yaşadığımızı; siyasal tarihimizin "üst üste yığılmış nisyan katmanları"ndan oluştuğunu[1] söylemek abartı olmaz. Nedenleri ve sonuçları üzerinde derinlemesine tefekkür edilmemiş, acılarıyla yüzleşilmemiş, sorumluları ve mağdurları kamusal tanımaya konu olmamış, yasları tek yanlı tutulmuş olayların ve dönemlerin kaba bir dökümü bile "nisyan katmanları" hakkında yeterince fikir verir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden yolu başlangıç olarak alırsak, hiç şüphesiz ilk sıraya "Ermeni Tehciri" diye sunulan olaylar bütününü koymamız gerekir. Bu yolda ilerlediğimizde, *ana durakları* "Milli Mücadele/İstiklal Harbi", "Tek-Parti döneminin kurulma sürecindeki hesaplaşmalar", "İstiklal Mahkemeleri", "Kürt isyanları ve tenkil-tedip hareketleri", "6/7 Eylül olayları", "1 Mayıs 1977", "Kıbrıs ve Türk Mukavemet Teşkilatı", "27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül darbe ve rejimleri", "ülkücülerin istihdam edildiği gayri nizami operasyonlar",

1 Tanıl Bora, "Unutmak, her şeyi unutmak...", *Radikal İki*, 11 Eylül 2005, s. 1.

"Sivas katliamı", "28 Şubat süreci", "1984'ten günümüze Güneydoğu'daki gayri nizami harp" olan uzun bir güzergâh çıkar karşımıza.

Bu şiddet, baskı, haksızlık ve acı birikimiyle yüzleşmemiş ve hesaplaşmamış olmak, günümüze toplumsal yarılmanın giderek derinleşmesi, hukukdışılığın normalleşmesi, şiddetin dikey ve yatay olarak yaygınlaşması ve hınç ve linç kültürünün yerleşik hale gelmesi şeklinde yansıyor. Toplumun parçalanması ve toplumsalın çöküşü olarak da niteleyebileceğimiz bu sürecin önüne geçebilmek için, "negatif hatırlama"ya dayalı bir geçmiş politikasına, zulüm ve haksızlık pratiklerinin cezasız kalmamasını sağlayacak bir geçmişle hesaplaşma sürecine, başkalarının acısına bakma ve yasını paylaşma kültürünü inşa çalışmasına ihtiyacımız var. Lakin bugüne kadarki tecrübeler ve bugün bulunduğumuz yer, Türkiye'nin "hatırlama kültürü" üzerine kurulmuş bir "geçmiş politikası"nı benimsemesinin, buradan da uzak ve yakın "geçmişin işlenmesi"ne ve "geçmişle hesaplaşma"ya doğru ilerlemesinin epeyce zor bir hedef olduğunu gösteriyor.

Gerçekten de bu ülkede geçmişle ilişkiyi hatırlama ve hesaplaşma üzerinden yeniden kurmak, çok uzak bir ihtimal, katıksız bir hülya gibi duruyor; ama dünyadaki gelişmelere bakıldığında kökten bir umutsuzluk da yersiz görünüyor. Çünkü dünyanın çeşitli köşelerinde yaşanan tecrübeler, hatırlama ve hesaplaşmadan kaç(ın)manın pek kolay olmadığını öğreten derslerle doludur. Yine bu tecrübeler, negatif hatırlama ve geçmişle hesaplaşma taleplerinin, bugün Türkiye'de kimi milliyetçi ve devletçi çevrelerin iddia ettiği gibi sadece Türkiye'ye dayatılan bir baskı unsuru veya Türkiye'nin "zındık" aydınlarının bir tür "mazoşizmi" olmadığını da yeterince açık bir şekilde anlatıyor olmalı. Bu tecrübelerden hareketle, geçmişle yüzleşmekten kaç(ın)manın kimseye hayır getirmediğini, bastırma ve erteleme çabalarının sadece geçmişi saran kabuğun daha da sertleşmesine yol açtığını, bu kabuğun eninde sonunda kırıldığını ve fakat sert kabuğun kırılmasının her zaman daha fazla acı verdiğini de söyleyebiliriz.

Negatif hatırlama ve geçmişle hesaplaşma, evrensel olarak, toplumsal demokratikleşme ve medenileşme sürecinin önemli bir deneyimini, aşamasını oluşturuyor. Geçmişle hesaplaşma kültürünün şiarı olan "bir daha asla!" bilincinin yokluğu ya da zayıflığının bedeli, linç ve hınç kültürünün yaşattığı "gerekirse her zaman!" şiarının hüküm sürmesidir.[2]

Hedefine ulaşması ne kadar zor görünürse görünsün, "hatırlama kültürü"nün yeşermesi, giderek yerleşmesi için çaba harcamaktan, "geçmişle hesaplaşma" talebini sürekli olarak dillendirmekten vazgeçmemek gerekir. Çünkü böyle bir vazgeçiş, aynı zamanda, ihtiyaç duyduğunda insanı ve haklarını hiçe saymayı hak olarak gören yönetim zihniyetinden, "hınç ve linç kültürü"nden, kitlesel çatışma ve kıyım tehdidinden kurtulmuş "normal" bir toplum olma hedefini, siyasal kültürü demokratikleştirme mücadelesini bir kenara bırakmak anlamına gelecektir.

Nisyan kültürüne karşı hatırlama kültürünün ve geçmişle hesaplaşma politikasının hayati gerekliliğini ve sorunlarını tartışmak bir başlangıçtır. Bu çalışmanın amacı da, esasen bu başlangıç için bir temel sunmak ve çağrı yapmaktır. Önümüzde araştırılmayı bekleyen çok sayıda olay ve dönem, yanıtlanması gereken pek çok soru var.

Olay ve dönemlere ilişkin kaba bir dökümü yukarıda yaptım; bunun asla tüketici bir sayım olmadığını vurgulamak isterim. Sorulara gelince; bunların başına herhalde, "Türkiye'de toplumsal/kolektif hafızanın oluşum ve işleyiş şeklinin ne olduğu" gibi öncü bir soruyu yerleştirebiliriz. Bu çalışmada ortaya konan bilgi ve bulguların ışığında, Türkiye'nin toplumsal/kolektif hafızasının bastırma ve unutma üzerine kurulduğu tespitini yapmak zor değil. Ancak bunun geçmişi tamamen ve mutlak bir şekilde bastırma ve unutma anlamına gelmediğini belirtmeye de herhalde gerek yoktur. Eksik olan "negatif hatırlama" ve "geçmişle hesaplaşma"dır; yoksa geçmişin kahramanlık efsaneleri ve zaferler temelinde, bir gurur vesilesi ola-

2 Bkz. Mithat Sancar, "12 Eylül Vesilesiyle: Geçmişle Hesaplaşma Kültürü Üzerine – 'Bir Daha Asla!' Diyebilmek İçin", *Birikim*, sayı 198, Ekim 2005, s. 27 vd.

rak sürekli hatırlatılması konusunda, Türkiye'nin dünya sıralamasında en önlerde yer aldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bu durumda, "negatif hatırlamanın ve geçmişle hesaplaşmanın önündeki siyasal ve kültürel engellerin neler olduğu" gibi bir ana/kapsayıcı soruyu gündemimize almak kaçınılmaz oluyor. Buradan hareketle, bu engeller içinde resmî ideolojinin ve sivil faktörlerin, yani toplumsal ilişkilerin temelinde yatan algı, çıkar ve beklentilerin yerini ve ağırlığını sorgulamaya girişebiliriz. Buna bağlı bir soruyu da şöyle formüle edebiliriz: Unutuş stratejisinin, resmî ve sivil, bilinçli ve bilinçsiz, açık ve zımni savunuları var mı, varsa bunların söylemsel analizi, bize ne söyleyebilir? Çeşitli toplum kesimlerinin kendileri adına gerçekleştirilen veya kendilerini hedef alan şiddet ve baskı deneyimleri karşısındaki algı ve tepkilerinin, kayıplar ve yas konusundaki tutumlarının analizini de, bu çerçeveye sokabiliriz.

Şiddet, haksızlık ve acı dolu geçmiş dönemler arasında belli benzerlikler olabilir; ama her bir dönemi kendine özgü kılan unsurlar da vardır. Bu unsurlar, her bir dönemle yüzleşme ve/veya hesaplaşma ilişkisinin farklı tarz, yöntem ve üsluplarla kurulmasını gerektirir. Bu durumda, dönemler arasındaki ortaklık ve farklılıkların neler olduğunu araştırmak önem kazanır. Bu araştırmanın hedefini belirlerken, şu soruyu sormak da anlamlı olacaktır: Dönemler arasındaki benzerlikler tesadüfi mi, yoksa köklü politikaların varlığına dayanan sürekliliklerin kanıtı mı?

Toplumsal hafıza ve geçmişle ilişki, her zaman siyasal mücadelelerin gözde ve zorlu alanları olmuşlardır. Bu nedenle, toplumsal şartlar ve siyasal güç dengeleri, toplumsal hafızanın kurulum ve kullanım şeklinin ve geçmiş politikalarının niteliğinin belirlenmesinde her zaman büyük rol oynarlar. Böyle olunca, negatif hatırlama ve geçmişle hesaplaşma taleplerinin hangi toplumsal güçler ve siyasal özneler tarafından, nasıl bir dil ve yöntemle gündeme taşınacağı ve orada tutulacağı da tartışılması gereken hayati konular arasına girer.

Bu tartışmalarda mutlaka dikkate alınması gerektiğini düşündüğüm bazı hususlar var; onları da aktarayım.

Dünyada geçmişle hesaplaşma deneyiminin yaşandığı ülkelerin hepsinin belli bir özgünlüğe sahip olduğunu belirtmiştim. Bu konuda genel olarak söylediklerim, Türkiye için de geçerli; ama Türkiye'nin genelden ayrılan başka özellikleri de var. İncelediğim ülkelerin bir kısmında sadece bir askerî diktatörlük dönemi, diğer bazılarında yaygın iç çatışma, bazılarında da bir soykırım veya kitlesel kıyımlar yaşanmış. Türkiye'de ise, bunların hepsine benzer deneyimlerin art arda gelmesi, iç içe geçmesi, yani sorunlu geçmişlerden oluşan bir tabakalaşma söz konusu. Bu dönemlerin bir kısmı çok geride kalmış; 1915'teki Ermeni tehciri ve kıyımı gibi. Bu konu neredeyse doksan yıldır hiç konuşulmadı; belli resmî klişeler dışında kamusal tartışmanın merkezinde yer almadı. Dünyada iyi bilinen bir konu, asıl konuşulması gereken ülkede yok sayıldı. Şimdi bir tartışma başladığında, çoğu insan bunu ilk defa duymuş oluyor ve o zamana kadar yaratılan öz algı birden bire sarsılıyor. Bu da bir tür şok, hatta travma etkisi yaratıyor.

Bunun dışında, geçmişimizdeki travmatik şiddet deneyimlerinin hiçbiriyle açık bir yüzleşme, sistematik bir hesaplaşma bugüne kadar yaşanmadı. Dolayısıyla geçmişin şiddet dolu dönemlerinden örülen ve çok sertleşmiş bir kabuk, bugünümüzü kuşatmış durumda. Bu kabuğun bir yerinden hafif de olsa kırılmaya başlaması, çok sarsıntılı olabiliyor. Çünkü sert kabuk, kırılırken çok acıtır. Şimdi biz bir yandan geçmişteki travmalarla yüzleşmek ve hesaplaşmak için uygun yöntemler aramak zorundayken, bir yandan da bu "travmalarla yüzleşmenin yaratacağı travmalar"la uğraşmak durumundayız.

Üstelik hesaplaşma konusunda güçlü bir toplumsal talepten de samimi bir siyasal iradeden de henüz söz etmemiz mümkün değil. Oysa dünya örneklerinin tamamında ya bu iki faktör bir arada bulunmuştur ya da biri diğerini yaratmıştır; hepsinde de devlet organlarının gönüllü veya gönülsüz, samimi veya zoraki bir desteği, bir katılımı olmuştur.

Öte yandan, dünyadaki hesaplaşma süreçleri, genellikle "kırılma noktası" sayılabilecek bir gelişmenin ardından işlemeye başlamıştır; savaşın sona ermesi, iç çatışmaların karşılıklı dur-

durulması, askerî diktatörlüğün çekilmeye zorlanması veya sistemin değişmesi gibi. Türkiye'de bunlarla kıyaslanabilecek açık gelişmeler de yok. İşte bütün bunlar, Türkiye'yi kendine özgü hale getiriyor ve Türkiye için özgün yol ve yöntemler aramayı zorunlu kılıyor.

Bu arayışın daha az travmatik ve daha çok yapıcı olabilmesi için, her şeyden önce özgür bir tartışma ortamına ihtiyacımız var. Bu tartışma, geçmişte sorunlu dönemler bulunduğu ve bunlarla hesaplaşmak gerektiği konusunda mutabakat arayışını kolaylaştıracaktır. Bunun için de, bu tartışmaların başımıza dış güçler tarafından musallat edilmiş belalar olmadığını; bütün dünyanın uzun süredir bu meselelerle uğraştığını anlamamız gerekiyor.

Türkiye'de geçmişle hesaplaşma süreçlerini başlatabilmenin yolu, güçlü bir toplumsal talep yaratmaktan geçiyor. Bu yol, ancak toplumun tümünü muhatap alacak bir dil yaratılarak açılabilir.

Türkiye'nin geçmişle hesaplaşma meselesine dair ilk akla gelebilecek temel soruları ve bazı özel durumları bu şekilde özetlemiş oldum. Sorular ve sorunlar bunlardan ibaret değil kuşkusuz. Tartışma ve çalışmalar bir kere başlayıp sistematik bir hal aldı mı, sorular ve sorunlar listesi de kendiliğinden gelişecektir. Bu nedenle öncelikle yapılması gereken şeylerden biri, bu tartışmayı kamusal ilginin merkezine yerleştirecek çalışmalara yoğunlaşmaktır. Giriş'te de belirttiğim gibi, bu kitabı yeni ve sorunun derinlerine daha fazla nüfuz eden çalışmalar için bir adım olarak düşündüm. Umarım ve dilerim arkası gelir ve bu kitap oluşacak bilgi ve tartışma denizinde mütevazı bir damla olarak yerini alır.

Adam, Heribert: "Vergleichende Vergangenheitspolitik", (http://www.db-thueringen.de/servlets/DerivateServlet/ Derivate-1343/adam.pdf).

Achermann, Ulrich: "Die Abrechnung mit Pinochet hat für Chile befreiende Wirkung", *Berliner Zeitung*, 3.3.2001.

Adorno, Theodor W.: "Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit", aynı yazar, *Eingriffe. Neun kritische Modelle*, Frankfurt am Main, 1994, s. 125 vd.

Agamben, Giorgio: *Auschwitz'den Artakalanlar. Tanık ve Arşiv*, çev. Ali İhsan Başgül, Bağımsız Kitaplar Yay., Ankara, 2004.

Ambos, Kai: "Zur 'rechtlichen' Struktur der Repression ud strafrechtlichen Vergangenheitsbewältigung in Argentinien. Ein Kommentar aus juristischer Sicht", Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996, s. 86 vd.

Ambos, Kai: Zur "Verrechtlichung" der Repression und zur strafrechtlichen Vergangenheitsbewältigung in Chile, Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996, s. 139 vd.

Arenhövel, Mark: *Transition und Konsolidierung in Spanien und Chile. Strategien der Demokratisierung*, Gießen, 1998.

Arenhövel, Mark: *Demokratie und Erinnerung*. Der Blick zurück auf Diktatur und Menschenrechtsverbrechen. Frankfurt/New York, 2000.

Arenhövel, Mark: "Tendenzen der Erinnerung an Diktatur und Bürgerkrieg – auf dem Weg zu einem Weltgedächtnis?", *WeltTrends*, sayı 37, Kış 2002/2003, s. 11 vd.

Ash, Timothy Garton: "Vier Wege zur Wahrheit. Machen wir es richtig? Wie machen es die anderen? Eine Zwischenbilanz", *Die Zeit*, 3.10.1997, s. 44.

Assmann, Aleida: "Funktionsgedächtnis und Speichergedächtnis – Zwei Modi der Erinnerung", Kristin Platt/Mihran Dabag, (Hg.), *Generation und Gedächtnis. Erinnerungen und kollektive Identitäten*, Opladen, 1995, s. 169 vd.

Assmann, Aleida: "Zwischen Pflicht und Alibi", Michael Jeismann (ed.): *Mahnmal Mitte. Eine Kontroverse*, Köln, 1996, s. 157 vd.

Assmann, Aleida: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, Münih, 1996.

Assmann, Aleida: "Die Zukunft des Erinnerns", (http://www.asf-ev.de/zeichen/00-1-04.shtml).

Assmann, Aleida: "Gedächtnis und Vorurteil", (http://www. dieuniversitaet-online.at/beitraege/news/aleida-assmann-gedachtnis-und-vorurteil/66/neste/2.html).

Assmann, Aleida: "Das Gedächtnis – Brücke zwischen den Wissenschaften", (http://www.humboldt-foundation.de/ kosmos/titel/2004_015.htm).

Assmann, Jan: "Die Katastrophe des Vergessens, Das Deuteronomium als Paradigma kultureller Mnemotechnik", Aleida Assmann/Dietrich Harth (ed.): *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*, Frankfurt am Main, 1991, s. 337 vd.

Assmann, Jan: *Kültürel Bellek. Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2001.

Avruch, Kevin/Vejarano, Beatriz: "Truth and Reconciliation Commissions: A Review Essay and Annotated Bibliography", *The Online Journal of Peace and Conflict Resolution* 4.2: (2002), s. 40 vd., (www.trinstitute.org/ojpcr/4_2recon.pdf).

Baeza, Paz Rojas: "Das Trauma der Straflosigkeit – Chile: Der Kampf um die politische und juristische Aufarbeitung der Diktaturverbrechen", medico international, *Die Gewalt überleben: Psychosoziale Arbeit im Kontext von Krieg, Diktatur und Armut*, Frankfurt am Main, 2001, s. 31-32.

Beck, Ulrich: "Ein kosmopolitisches Europa im Zeichen der Erinnerung an den Holocaust – das wäre eine reale Utopie", (http://zeus.zeit.de/text/2003/29/Europa-Debatte).

Becker, David: "Soziale und psychische Probleme der (Nicht-) Aufarbeitung der Vergangenheit in Chile", Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996.

Bergmann, Werner: "Kommunikationslatenz und Vergangenheitsbewältigung", Helmut König/Michael Kohlstruck/Andreas Wöll (ed.), *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts.* Leviathan, Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Sonderheft 18/1998. Opladen/Wiesbaden, 1998, s. 393 vd.

Bodemann, Y. Michal: *Gedächtnistheater. Die jüdische Gemeinschaft und ihre deutsche Efindung*, Hamburg, 1996.

Boraine, Alex: *Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu. Güney Afrika Deneyimi*, çev. Aylin Kürkçü, Aram Yay., İstanbul, 2005.

Böhm, Otto: "Von Nürnberg nach Den Haag – Erfahrungen mit internationalen Tribunalen", Gabrielle von Arnim/Volkmar Deile (ed.), *Jahrbuch Menschenrechte 2000*, Frakfurt am Main, 1999, s. 109 vd.

Brandt, Susanne: "Geschichtspolitik in japanischen Schulbüchern", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 257 vd.

Branscheidt, Hans: "Aufarbeiten? Vergeben? Versöhnen?", (http://www.medico.de/rundschr/rs399.htm).

Bronkhost, Daan: "Sieben Überlegungen zu Wahrheitskommissionen", Gabrielle von Arnim/Volkmar Deile (ed.), *Jahrbuch Menschenrechte 2000*, Frakfurt am Main, 1999, s. 33 vd.

Bubner, Rüdiger: *Drei Studien zur politischen Philosophie*, Heidelberg, 1999.

Buteldja, Naime/Hopkins, Stuart: "Fransa ve Britanya sömürgeci tarihlerini kabullenemiyor", *Radikal*, 20.5.2006.

Butler, Judith: *Kırılgan Hayat. Yasın ve Şiddetin Gücü*, çev. Başak Ertür, Metis Yay., İstanbul, 2005.

Buruma, Ian: *Erbschaft der Schuld. Vergangenheitsbewältigung in Deutschland und Japan*, Münih-Viyana, 1994.

Chakravar Ty, Anuradha: "Gacaca Courts in Rwanda: Explaining Divisions within the Human Rights Community", (www.yale.edu/yjia/articles/Vol_1_Iss_2_Spring2006/chakravarty223.pdf).

Cohen, David: "Öffentliche Erinnerung und Kriegsverbrecherprozesse in Asien und Europa", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, İtalien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 51 vd.

Commerton, Paul: *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, çev. Alâeddin Şenel, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1999.

Cornelissen, Christoph/Klinkhammer, Lutz/Schwentker, Wolfgang: "Nationale Erinnerungskulturen seit 1945 im Vergleich", aynı yazarlar (ed.), Erinnerungskulturen. Deutschland, İtalien und Japan seit 1945, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 9 vd.

Csáky, Moritz: "Die Mehrdeutigkeit von Gedächtnis und Erinnerung", *Digitales Handbuch zur Geschichte und Kultur Russlands und Osteuropas*, (http://www.vifaost.de/w/pdf/csaky-gedaechtnis. pdf#search='Globales%20Gedaechtnis').

Cuya, Esteban: *Wahrheitskommissionen in Lateinamerika*, Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, s. 33 vd.

Cuya, Esteban: "Die Überwindung der Vergangenheit in Argentinien: Bemühungen gegen die Straflosigkeit nach 20 Jahren", Gabrielle von Arnim/Volkmar Deile (ed.), Jahrbuch Menschenrechte 2000, Frakfurt am Main, 1999, s. 54 vd.

Çelikkol, Güneş: "Arjantin Darbecilerini Yargılayacak", (http://www.bianet.org/2005/06/15/62433.htm).

Dorfman, Ariel *Terör Cininin Kovulması*, çev. Zehra Savan, İstanbul, 2003.

Dubiel, Helmut: *Niemand ist frei von der Geschichte. Die nationalsozialistische Herrschaft in den Debatten des Deutschen Bundestages*, Münih/Viyana, 1999.

Dudek, Peter, "Vergangenheitsbewältigung" Zur Problematik eines umstrittenen Begriffs, *Aus Parlament und Zeitgeschichte*, Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, Heft 1-2, 1992, s. 44 vd.

Dücker, Burckhard, "Möglichkeiten und Aspekte eines europäischen Erinnerungsraums", (http://www.global-culture.de/iablis_t/2005/ duecker05.html).

Elster, Jon: "Emotions And Transitional Justice", (http://web.utk.edu/~sounding/pdf-files/elster.paper.pdf).

Engel, Ira: *Vergangenheitsbewältigung und Menschenrechtspolitik im postautoritären Chile*, Köln, 2004.

Faulenbach, Bernd: "Erstarrte Rituale oder demokratische Kultur? Zu den Aufgaben und Problemen der Erinnerungsarbeit heute", Ernst Piper/Hans-Jochen Vogel (ed.), *Erinnerungsarbeit und demokratische Kultur*, Münih, 1997, s. 9 vd.

Finkelstein, Norman G.: *Soykırım Endüstrisi. Yahudi Acılarının İstismarı*, çev. Erkan Saka – Gökçe Kaçmaz, İstanbul, 2001.

Fischer, Thomas: "Die Rekonstruktion politischer Gewalt. Zur Rolle von Wahrheitskommissionen in Lateinamerika", Thomas Fischer/Michael Krennerich (ed.), *Politische Gewalt in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 2000, s. 259 vd.

Focardi, Filippo: "Gedenktage und politische Öffentlichkeit in Italien, 1945-1995", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 210 vd.

Frei, Norbert: "Die Achtundsechziger und der Nationalsozialismus", (http://www.asf-ev.de/zeichen/ 02-2-04.shtml).

Frei, Norbert: *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, Münih, 1996.

Frei, Norbert: "Vergagenheitspolitik-Produktivität der Verdrängung?", (http://-www.ruhr-uni-bochum.de/rubin/ rbin1_00/Pdfs/Beitrag6.pdf).

Frei, Norbert/Knigge, Volkhard: "Einleitung", aynı yazarlar (ed.), *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, Münih, 2002, s. VII vd.

Freeman, Mark/Hayner, Priscilla B.: "Truth-Telling", David Bloomfield/Teresa Barnes/Luc Huyse, *Reconciliation After Violent Conflict. A Handbook* içinde, s. 122 vd.

Fritze, Lothar: "Vergangenheitsbewältigung als Interpretationsgeschäft. Über die Umkehrung von Begründungspflichten und Rechtfertigungslasten", *Leviathan*. Zeitschrift für Sozialwissenschaft. Heft 1/1997.

Froidevaux, Alexandre: "Die Demokratie hat ihren Preis. Die Franco – Diktatur wird in Spanien bislang weitgehend verdrängt", *iz3w*, Mayıs/Nisan 2006, sayı 292, s. 11 vd.

Fuchs, Ruth/Nolte, Detlef: "Vergangenheitspolitik in Chile, Argentinien und Uruguay", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 42/2006, 16 Ekim 2006, s. 18 vd.

Fullerton, Patrick: "Trying Genocide Through Gacaca", (http://www.gjp.ubc.ca/_media/srch/030613genocide_through_ gacaca.pdf).

Galeano, Eduardo: *Tepetaklak – Tersine Dünya Okulu*, çev. Bülent Kale, 2. baskı, İstanbul, 2006.

Garretòn, Manuel Antonio: "Menschenrechte im Übegangsprozess zur Demokratie", Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*; Frankfurt am Main, 1996, s. 29 vd.

Garretón, Roberto: "Die Aufarbeitung der Menschenrechtsverletzungen während der Militärdiktatur – ein Jahr danach", Jaime Ensignia/Detlef Nolte (ed.), *Modelfall Chile? Ein Jahr nach dem demokratischen Neuanfang*. Institut für Iberoamerika-Kunde, Schriftenreihe Bd. 34, Hamburg, 1991, s. 151 vd.

Gehler, Michael: "Zeitgeschichte zwischen Europäisierung und Globalisierung", (http://www.bpb.de/publikationen/ E86BQA.html).

Geiss, Peter: "Auf dem Weg zur liberalen Demokratie? Frankreich zwischen autoritärer Monarchie und parlamentarischem System 1815-1830", (http://parapluie.de/archiv/kommunikation/restauratio/ ausdruck.pdf).

Giesen, Bernhard: "Das Tâtertrauma der Deutschen. Eine Einleitung", Bernhard Giesen/Christoph Schneider (ed.), *Tâtertrauma*, Konstanz, 2004, s. 11 vd.

Giordano, Ralph: *Die zweite Schuld oder von der Last ein Deutscher zu sein*, Hamburg, 1987.

Große-Kracht, Klaus: "Gedâchtnis und Geschichte: Maurice Halbwachs – Pierre Nora", (http//:www.fak09.uni-muenchen.de/Kunstgeschichte/dozenten/kohle/pdf/grosse-kracht.pdf).

Gümpel, Udo: "Laut und leise feiern sie ihren 'Duce'", *Berliner Zeitung*, 27.01.1995.

Habermas, Jürgen: "Geschichtsbewusstsein und posttraditionale Identität. Westorientierung der Bundesrepublik", aynı yazar, Eine Art Schadnsabwicklung. Kleine Politische Schriften VI, Frankfurt am Main, 1987, s. 161 vd.

Habermas, Jürgen: "Was bedeutet "Aufarbeitung der Vergangenheit" heute? Bemerkungen zur "doppelten Vergangenheit", aynı yazar, *Die Moderne – ein unvollendetes Projekt. Philosophisch-politische Aufsätze 1977-1992*, 2. baskı, Leipzig, 1992, s. 242 vd.

Habermas, Jürgen: "Kants Idee des ewigen Fridens – aus dem historischen Abstand von 200 Jahren", aynı yazar, *Die Enbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 1997, s. 192 vd.

Hahn, Dorothea: "Folter gehörte zum guten Ton", *taz*, 24.6.2000.

Hamadeh, Anis: *Der Antisemitismus-Vorwurf in kritischer Betrachtung*, (http://-www.anis-online.de/1/essays/14.pdf).

Hamburger Institut für Sozialforschung (ed.): *Nie Wieder!: Ein Bericht über Entführung, Folter und Mord durch die Militärdiktatur in Argentinien*, Weinheim und Basel, 1987.

Hass, Amira: "Siyasi mülk olarak Holokost", *Radikal*, 29.4.2007.

Hankel, Gerd: "Vergangenheit, die nicht ruhen darf", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 42/2006, 16 Ekim 2006, s. 3 vd.

Hawel, Marcus: "Die normalisierte Nation? Geschichtspolitik und Umgang mit historischer Wahrheit im wiedervereinigten Deutschland", (http://www.sopos.org/ aufsaetze/ 3a40b27f3be98/1.phtml).

Hayner, Priscilla B.: "Fifteen Truth Commissions – 1974 to 1994: A comparative Study", *Human Rights Quarterly*, cilt 16, 1994, s. 597 vd.

Herf, Jeffrey: *Zweierlei Erinnerung. Die NS-Vergangenheit im geteilten Deutschland*, Berlin, 1998.

Hermann, Judith: *Die Narben der Gewalt*, Münih, 1993.

Herman, Judith: *Travma ve İyileşme. Şiddetin Sonuçları, Ev İçi İstismardan Siyasi Terôre*, çev. Tamer Tosun, İstanbul, 2007.

Hijiya-Kirschnereit, Irmela: "Kriegsschuld, Nahkriegsschuld. Vergangenheitsbewältigung in Japan", Helmut Kônig/Michael Kohlstruck/Andreas Wôll (ed.),

Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts. Leviathan, Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Sonderheft 18/1998. Opladen/Wiesbaden, 1998, s. 327 vd.

Hobsbawm, Eric J.: "The Social Function of the Past: Some Questions", *Past&Present* 55, 1972, s. 3 vd.

Hornberger, Kusi: "Rwandan Gacaca Courts in Crisis: Is There a Case for Judicial Review?", *Africa Policy Journal,* Bahar, 2007, cilt 3, s. 1 vd.

Horster, Detlef: "Vergangenheitsaufarbeitung zur Stabilisierung des demokratischen Staats", (http://www.soz.uni-hannover.de/ isoz/krog.htm).

Höchst, Claudia: *Vergangenheitsbewältigung und ihre Rolle im Demokratisierungsprozess postautoritärer Systeme. Der Fall Chile.* Arbeitshefte des Lateinamerika-Zentrums, Nr. 81. Münster: Westfälische Wilhelms-Universität, 2003.

Höffe, Otfried: *Gerechtigkeit. Eine philosophische Einführung,* München, 2001.

Höffe, Otfried: *Demokratie im Zeitalter der Globalisierung,* 2. baskı, Münih, 2002.

Höpken, Wolfgang, "Kriegserinnerung und Kriegsverarbeitung auf dem Balkan", *Südosteuropa-Mitteilungen,* 41 (2001) 4, s. 371 vd.

Huyssen, Andreas: *Alacakaranlık Anıları. Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek,* çev. Kemal Atakay, Metis Yay., İstanbul, 1999.

Jefroudi, Maral: "1 Mayıs: Hafıza, Adalet ve Devrimin Hayaleti", *Mesele,* Mayıs 2007, sayı 5, s. 32 vd.

Jung, Robert L.: "Sklavenarbeit, Raubgold und die anderen zivilrechtlichen Folgen von Diktaturen", (http://www.rewi.hu-berlin.de/online/fhi/seminar/0106jung.htm).

Judt, Tony: "Europas Nachkriegsgeschichte neu denken", (http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=250&Itemid=426).

Judt, Tony: *Geschichte Europas von 1945 bis zur Gegenwart,* Münih-Viyana, 2006.

Kenneth, Christie: *The South African Truth Commission,* Solihull/West Midlands, 2000.

Kirmayer, Laurence J.: "Zamanın Dokusu. Bir Var Kalma Poetikası", Kemal Sayar (Hazırlayan), *Kültür ve Ruh Sağlığı. Küreselleşme Koşullarında Kültürel Psikiyatri,* Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 271 vd.

Kirsch, Jan-Holger: "Rezension zu: Daniel Levy/Natan Sznaider, Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust", (http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/GA-2002-020).

Klingenstein, Grete: "Über Herkunft und Verwendung des Wortes Vergangenheitsbewältigung", *Geschichte und Gegenwart,* yıl 7, sayı 4, 1998.

Koselleck, Reinhart: "Formen und Traditionen des negativen Gedächtnisses", Norbert Frei/Volkhard Knigge (ed.), *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord,* Münih, 2002, s. 21 vd.

Kowalczuk, Ilko-Sascha: "Aufklären, Mahnen, Gedenken. Aspekte der historischen Aufarbeitung in Deutschland Ost und West seit 1945", (http://www.havemann-gesellschaft.de/info11. htm).

Köklü, Nuh: "Arjantin'in Dünyaya Öğrettiği", (http://www.bianet.org/2005/08/02/64688.htm).

König, Helmut/Kohlstruck, Michael/Wöll, Andreas: "Einleitung", aynı yazarlar

(ed.), *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*. Leviathan, Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Sonderheft 18/1998. Opladen/Wiesbaden, 1998, s. 7 vd.

Kõnig, Helmut: "*Von Diktatur zur Deokratie* oder Was ist Vergangenheitsbewältigung", Helmut Kõnig/Michael Kohlstruck/Andreas Wöll (ed.), *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*. Leviathan, Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Sonderheft 18/1998. Opladen/Wiesbaden, 1998, s. 371 vd.

Kõnig, Helmut: *Die Zukunft der Vergangenheit. Der Nationalsozialismus im politischen Bewusstsein der Bundesrepublik*, Frankfurt am Main, 2003.

Krapp, Peter: "Amnesty: Between an Ethics of Forgiveness and the Politics of Forgetting", *German Law Journal*, cilt 6, sayı 1, Ocak 2005, s. 185 vd.

Kreis, Georg: "Vier Debatten und wenig Dissens (Einleitung)", Georg Kreis/Bertrand Müller (ed.), *Die Schweiz und der Zweite Weltkrieg*. La Suisse et la Seconde Guerre mondiale (Sonderausgabe von Vol. 47 [1997] 4 der Schweizerischen Zeitschrift für Geschichte) (Allgemeine Geschichtsforschende Gesellschaft der Schweiz/Société Générale Suisse d'Histoire/Societè Generale Svizzera di Storia), Basel, 1997.

Kunstreich, Tjark: "Endkampf gegen das Vergessen", *Konkret* 3/2005, s. 26.

Kunz, Matthias/Morandi, Pietro: "*Die Schweiz und der Zweite Weltkrieg': Zur Resonanz und Dynamik eines Geschichtsbildes anhand einer Analyse politischer Leitmedien zwischen 1970 und 1996*", (http://www.snf.ch/ NFP/NFP42/synthese/41Kunzsynthesis42.pdf).

Kühner, Angela: *Kollektive Traumata. Eine Bestandsaufnahme Annahmen, Argumente, Konzepte nach dem 11. September*, (www.berghofcenter.org/publications/reports/complete/br9d.pdf).

Ladurner, Ulrich: "Schwarzhemd und Dreiteiler", (http://www.zeit.de/2002/06/200206_fini.xml?page=all).

Le Breton, David: *Acının Arkeolojisi*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul, 2005.

Levy, Daniel/Sznaider, Natan: *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust*, Frankfurt/M., 2001.

Lira, Elisabeth: "Sich erinnern heißt, die Vergangenheit noch einmal mit dem Herzen durchleben", Detlef Nolte (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996, s. 152 vd.

Luhman, Niklas: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt am Main, 1997.

Lübbe, Hermann: "Der Nationalsozialimus im deutschen Nachkriegsbewusstsein", *Historische Zeitschrift*, yıl 1983, sayı 236, s. 579 vd.

Macher, Julia: *Verdrängung um der Versöhnung willen? Die geschichtspolitische Auseinandersetzungmit Bürgerkrieg und Franco-Diktatur in den ersten Jahren des friedlichen Übergangs von der Diktatur zur Demokratie in Spanien (1975-1978)*, (http://library.fes.de/pdf-files/historiker/ 01441.pdf).

Mantelli, Brunello: "Revisionismus durch 'Aussöhnung'. Politischer Wandel und die Krise der historischen Erinnerung in Italien", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 222 vd.

Marchetta, Maria: *Erinnerung und Demokratie. Holocaust-Mahnmale und ihre Erinnerungspolitik: Das Beispiel Ravensbrück*, Berlin, 2001.

Marcuse, Herbert: *Tek Boyutlu İnsan*, çev. Aziz Yardımlı, İDEA Yay., İstanbul, 1986.

Margalit, Avishai: "Gedenken, Vergessen, Vergeben", Gary Smith/Avishai Margalit (ed.), *Amnestie oder Die Politik der Erinnerung in der Demokratie*, Frankfurt am Main, 1997, s. 192 vd.

Mendez, Juan E.: "Accountability for Past Abuses", (http//:www.nd.edu/~kellogg/WPS/233.pdf).

Merk, Uschwe: "Der Preis der Versöhnung – Südafrikas Auseinandersetzung mit der Wahrheitskommission", medico international (ed.), *Der Preis der Versöhnung*, Frankfurt am Main, 1998, s. 5 vd.

Mistry, Jyoti: "(Hi)Story, Truth and Nation. Building a 'new' South Africa", (http://www.eurozine.com/articles/2001-04-01-mistry-en.pdf).

Mitscherlich, Alexander ve Margarete: *Die Unfähigeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*, 1. baskı 1967, Münih, 1988.

Morales, Nira Reyes: "Chile und das Erbe Pinochets", *Le Monde diplomatique* (Deutsche Ausgabe), sayı 6929, 13.12.2002.

Moulián, Tomás: "Pinochet ist ein lebendiges Symbol", *Jungle-World*, sayı 33, 06.08.2003.

Naqvi, Yasmin: "The right to the truth in international law: fact or fiction?", International Rewiev of The Red Cross, cilt 88, sayı 862, Haziran 2006, s. 245 vd.

Neugebauer, Wolfgang: "Zur Problematik der NS-Vergangenheit in Österreich", (http://swi.priv.at/ ~doew/problnsverg.html).

Nietzsche, Friedrich: *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine*, çev. Nejat Bozkurt, 8. baskı, Say Yay., İstanbul, 2005.

Nippel, Wilfried: "Bürgerkrieg und Amnestie: Athen 411-403", Gary Smith/Avishai Margalit (ed.), *Amnestie oder die Politik der Erinernug*, Frankfurt am Main, 1997, s. 103 vd.

Nolte, Detlef: "Wahrheit und Gerechtigkeit oder Vergessen? Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika", aynı yazar (ed.), *Vergangenheitsbewältigung in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 1996, s. 7 vd.

Nolte, Detlef: "Verantwortungsethik versus Gesinnungsethik: Menschenrechtsverletzungen und Demokratisierung in Südamerika", Thomas Fischer/Michael Krennereich (ed.), *Politische Gewalt in Lateinamerika*, Frankfurt am Main, 2000, s. 291 vd.

Nora, Pierre: "Untergang einer Staatslüge", (http://zeus.zeit.de/text/ 2002/12/200212_nora_xml).

Nora, Pierre: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, Frankfurt am Main, 1998.

Nora, Pierre: "Gedächtniskonjunktur", (http://www.eurozine. com/pdf/2002-04-19-nora-de.pdf).

Nora, Pierre: *Hafıza Mekânları*, çev. Mehmet Emin Özcan, Dost Kitabevi Yay., Ankara, 2006.

Ogorek, Regina: "Diskussionsbeiträge", Gary Smith/Avishai Margalit, *Amnestie oder die Politik der Erinnerung in der Demokratie* içinde, Frankurt am Main, 1997, s. 209 vd.

Özbudun, Ergun: *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Ankara, 1993.

Paller, Michael: *Von wessen Wahrheit sprechen wir? Ein Vergleich der Wahrheits- und*

Versöhnungskommissionen in Chile und Südafrika, (http://www.paller.de/Von_wessen_Wahrheit_sprechen_wir_2006.pdf).

Pelinka, Anton: "Sensibilität für die Menschenrechte. Zur Aufarbeitung von Menschenrechtsverletzungen", Gabrielle von Arnim/Volkmar Deile/Franz-Josef Hutter, Sabine Kurtenbach/Carsten Tessmer (ed.), *Jahrbuch Menschenrechte 2000*, Frakfurt am Main, 1999, s. 21 vd.

Perels, Joachim: "Zerstörung der Erinnerng als Herschaftstechnik. Adornos Analysen zur Blockierung der Afarbeitung der NS-Vergangenheit", Helmut König/Michael Kohlstruck/Andreas Wöll (ed.),*Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*. Leviathan, Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Sonderheft 18/1998. Opladen/Wiesbaden, 1998, s. 53 vd.

Peter Novick, Nach dem Holocaust. Der Umgang mit dem Massenmord, Stuttgart/Münih, 2001.

Pitsch, Anne M.: The *Gacaca* Law Of Rwanda: Possibilities And Problems in Adjudicating Genocide Suspects", (http://www.cidcm.umd.edu/afrtel/research/papers/gacaca_assessment_journal.pdf).

Quaritsch, Helmut: *Theorie der Vergangenheitsbewältigung: Roman Schnur in Freundschaft zum 65. Geburtstag am 20. Oktober 1992*, *Der Staat*, 1992, sayı 31, s. 519 vd.

Reichel, Peter: *Politik mit der Erinnerung. Gedächtnisorte im Streit um die nationalsozialistische Vergangenheit*, Münih/Viyana, 1995.

Reichel, Peter: *Vergangenheitsbewaeltigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute*, Münih, 2001.

Renner, Jens "Rehabilitierter Faschismus. Mussolinis 'Marsch Auf Rom' Vor 80 Jahren", *Freitag*, 18.10.2002.

Rinaldo, Rachel: "Can the Gacaca Courts Deliver Justice?", (http://www.globalpolicy.org/intljustice/tribunals/rwanda/ 2004/0408justice.htm).

Roniger, Lusi/Sznaider, Mario, "Menschenrechtsverletzungen in Argentinien: Kollektives Erinnern und Vergessen nach der Redemokratisierung", Gary Smith/Avishai Margalit (ed.), *Amnestie oder die Politik der Erinnerung*, Frankfurt am Main, 1997, s. 155 vd.

Rottensteiner, Christa: *Schuld ohne Sühne? Das Erbe der Menschenrechte in Chile nach Pinochet*. Europäische Hochschulschriften, Reihe XXXI Politikwissenschaft, Bd./cilt 341, Frankfurt am Main, 1997.

Rousso, Henry: "Das Dilemma eines europäischen Gedächtnisses", Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, Online-Ausgabe, 1 (2004), H. 3, (http://www.zeithistorischeforschungen.de/16126041- Rousso-3-2004).

Sachs, Albie: Fourth DT Lakdawala Memorial Lecture, (http://www.lrg.uct.ac.za/ generic.php?m=/ publications/dt_lakdawala.php).

Salazar, Katya: Die Wahrheitskommissionen in Argentinien, El Salvador und Guatemala, (www.dplf.org/staff_pubs/ int_Salazar_thesis.pdf).

Sancar, Mithat: "Global Sivil Toplum mu?", *Birikim*, sayı 130, Şubat 2000, s. 19 vd.

Sancar, Mithat: "Geçmişin Hesabı, Geleceğin İnşası", *Birikim*, sayı 134-135, Haziran/Temmuz 2000, s. 92 vd.

Sancar, Mithat: "Kürt Sorununda Barış... Ama nasıl?", *Birikim*, sayı 195, Temmuz 2005, s. 60 vd.

Sancar, Mithat: "12 Eylûl Vesilesiyle: Geçmişle Hesaplaşma Kültürü Üzerine – 'Bir Daha Asla!' Diyebilmek İçin", *Birikim*, sayı 198, Ekim 2005, s. 27 vd.

Sancar, Mithat: "Hafıza-i Beşer Nisyanla Malûl Değildir", *Birgün Kitap Eki*, yıl 1, sayı 10 (21.2.2006), s. 8-9.

Sancar, Mithat: "Geçmişle Hesaplaşma: Bir Adalet ve Özgürleşme Sorunu", *Birikim*, sayı 211, Kasım 2006, s. 18 vd.

Sancar, Mithat: "Pinochet: Geçmişin Gölgesinden Kurtulmak ya da Bir Diktatörün Muhtelif Ölümleri", *Birikim*, sayı 215, Mart 2007, s. 107 vd.

Sato, Takeo: "Japan. Auschwitz und Hiroshima", (http://www.ifa.de/zfk/themen/99_4_erinnerung/dsato.htm).

Scharenberg, Albert: "Rückkehr der Führer? Rechtsparteien in Europa", *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 2005/5.

Schlink, Bernhard: "Recht – Schuld – Zukunft", aynı yazar, *Vergangenheitsschuld und gegenwärtiges Recht*, Frankfurt am Main, 2002, s. 10 vd.

Schlink, Bernhard: "Die Bewältigung von Vergangenheit durch Recht", aynı yazar, *Vergangenheitsschuld und gegenwärtiges Recht*, Frankfurt am Main, 2002, s. 89 vd.

Schmidt-Häuer, Christian: "Wer am Leben blieb, wurde nackt gelassen", *Die Zeit*, 23.03.2005.

Schmitt, Carl: "Amnestie ist die Kraft des Vergessens", *Sonntagsblatt*, 15.1.1950.

Schneider, Wolfgang: "Kriegsregime des 20. Jahrhunderts. Deutschland, Italien und Japan im Vergleich", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 28 vd.

Schröder, Peter: "Wie gut, dass ich endlich angehört wurde. Wahrheitskommission als Instrument der Rehabilitation", *iz3w*, Mart 1997, s. 25 vd.

Schwan, Gesina: *Politik und Schuld. Die zerstörerische Macht des Schweigens*, Frankfurt am Main, 1997.

Seitz, Norbert: "Die Sorry-Kultur. Warum sich Politiker so häufig entschuldigen?", (http://www.frankfurter-hefte.de/ausschnitt/ thema_12.html).

Semprún, Jorge: *Yazmak ya da Yaşamak*, çev. İsmet Birkan, Can Yayınları, İstanbul, 1998.

Semprún, Jorge: "Niemand wird mehr sagen können: 'Ja so war es'. Rede bei der Gedenkfeier für die Befreiung des KZ Buchenwald vor 60. Jahren", *Die Zeit* 14.04.2005.

Sérant, Paul: *Die politischen Säuberungen in Westeuropa am Ende des Zweiten Weltkrieges in Deutschland, Österreich, Belgien, Dänemark, Frankreich, Großbritannien, Italien, Luxemburg, Norwegen, den Niederlanden und der Schweiz*, Oldenburg, 1966.

Seraphim, Franziska: "Kriegverbrecherprozesse in Asien und globale Erinnerungskulturen", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 77 vd.

Smith, Gary: "Ein normatives Niemandsland? Zwischen Gerechtigkeit und Veröhnungspolitik in jungen Demokratien", Gary Smith/Avishai Margalit, *Amnestie oder die Politik der Erinnerung*, Frankfurt am Main, 1997, s. 11 vd.

Sooka, Yasmin: "The Role Of Civil Society in Dealing With Past And Present Conflicts", (http://www.infid.be/ baliconfpaperyasminsooka.html).

Stegmayer, Birgit: "Endlich Wahrheit – endlich Gerechtigkeit?", (http://www.amnesty.de/de/j9905/guatemala.htm).

Stein, Tina: "Vergangenheitsbewaeltigung im Medium der Verfassungspolitik?", Helmut Kõnig/Michael Kohlstruck/Andreas Wöll (ed.), *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts.* Leviathan, Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Sonderheft 18/1998. Opladen/Wiesbaden, 1998, s. 136 vd.

Steinweg, Reiner: "Kollektive Traumata" als politische Zeitbomben und wie sie – vielleicht – entschärft werden könnten Überlegungen zu den möglichen Langzeitwirkungen des 11. September und der Infrastrukturzerstörung im Westjordanland, (www.bpb.de/files/60AZXH.pdf).

Streck, Ralf: "Die spanische Vergangenheitsbewältigung des Faschismus kommt spät in Gang", (http://www.heise.de/ tp/r4/artikel/17/17612/1.html).

Streck, Ralf: "Die spanische Regierung beginnt mit der Aufarbeitung der Franco-Diktatur", (http://www.heise.de/tp/r4/artikel/19/19948/ 1.html).

Stuart, Paul: Spain: "Law of historical memory" continues cover-up of Franco's crimes, (http://www.wsws.org/ articles/2006/sep2006/spai-s11.shtml).

Tepe, Harun: Platon'dan Habermas'a Felsefede Doğruluk Ya Da Hakikat, Ankara, 1995.

Theissen, Gunnar Jeremias: *Vergangenheitsbewältigung in Südafrika: Die südafrikanische "Wahrheits- und Versöhnungskommission"*, Berlin, 1996, (http://userpage.fu-berlin.de/ ~theissen/pdf/diplom.PDF).

Theissen, Gunnar Jeremias: "Weiße Selbstbilder. Der Habitus des Verleugnens", Medico International (ed.): *Der Preis der Versöhnung: Südafrikas Auseinandersetzung mit der Wahrheitskommission*, Frankfurt/M., 1998.

Theissen, Gunnar: "Mehrere Wahrheiten: Die südafrikanische Wahrheits- und Versöhnungskommission im Spiegelbild von Meinungsumfragen", *WeltTrends*, sayı 37, Kış 2002/2003, s. 65 vd.

Theissen, Gunnar: "Chancen und Grenzen von Wahrheitskomissionen: Das Beispiel Südafrika", Alfons Kenkmann/Hasko Zimmer (ed.), *Nach Kriegen und Diktaturen. Umgang mit Vergangenheit als internationales Problem – Bilanzen und Perspektiven für das 21. Jahrhundert*, Essen, 2005, s. 49 vd.

Todorow, Tzvetan: "Erinnerung im Dienst der Gegenwart", *UNESCO-Kurier*, 40 (1999), sayı 12, s. 10 vd.

Uhl, Heidmarie: "Einleitung", aynı yazar (ed.), *Zivilisationsbruch und Gedächtniskultur. Das 20. Jahrhunder in der Erinnerung des beginnenden 21. Jahrhundert*, Innsbruck/Viyana/Münih/Bozen, 2003, s. 7 vd.

Urselmann, Karin: *Die Bedeutung des Barbie-Prozesses für die französische Vergangenheitsbewältigung*, Frankfurt am Main, 2000.

Vismann, Cornelia: "Menschenrechte: Instanz des Sprechens – Instrument der Politik", Hauke Brunkhorst (ed.), *Demokratischer Experimentalismus*, Frankfurt am Main, 1998.

Wagner, Christoph: "Militär und Politik im Süden Lateinamerikas", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, yıl cilt 39/98, 18.9.1998, s. 19 vd.

Wagner, Jens-Christian: "Abrechnung mit Diktaturen. Strategien der 'Aufarbeitung der Vergangenheit' – ein internationaler Vergleich", *Sowi* 30 (2001), sayı 2, s. 112 vd.

Wallerstein, Immanuel: *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, çev. Ender Abadoğlu, İstanbul, 2003.

Walzer, Harald: "Das soziale Gedächtnis", aynı yazar (ed.), *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*, Hamburg, 2001, s. 9 vd.

Weber, Max: "Meslek Olarak Siyaset", aynı yazar, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yay., 2. baskı, İstanbul, 1987, s. 79 vd.

Wenger, Andreas/Fanzun, Jon A.: "Schweiz in der Krise – Krisenfall Schweiz", (http://cms.isn.ch/public/docs/ doc_528_259_de.pdf#search='EizenstatBericht').

Wertgen, Werner: *Vergangenheitsbewältigung: Interpretation und Verantwortung. Ein ethischer Beitrag zu ihrer theoretischen Grundlegung*, Paderborn/München/Wien/Zürich, 2001.

Wielenga, Friso: *Schatten deutscher Geschichte. Der Umgang mit dem Nationalsozialismus und der DDR-Vergangenheit in der Bundesrepublik*, Vierow, 1995.

Wolgast, Eike: "Vergangenheitsbewältigung in der unmittelbaren Nachkriegszeit", (http://www.uni-heidelberg.de/uni/presse/ RuCa3_97/wolgast.htm).

Woller, Hans: "Der Rohstoff des kollektiven Gedächtnisses. Die Abrechnung mit dem Faschismus in Italien und ihre erfahrungsgeschichtliche Dimension", Christoph Cornelissen/Lutz Klinkhammer/Wolfgang Schwentker (ed.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, 2. baskı, Frankfurt am Main, 2004, s. 67 vd.

"Her insanın ve her toplumun bir geçmişi vardır; bunun yanında bir de geçmişle bir ilişkisi. Bireyler ve toplumlar ya geçmişlerini hesaba katarak onunla ilişkilerini karşılıklı etkileşim içinde kendileri biçimlendirirler ya da geçmiş kendisi harekete geçer, takip eder, bugünü işgal etmeye çalışır. Geçmişi görmezden gelme tutumunda diretildikçe, geçmişin bugün üzerindeki etkisi artar; bir süre sonra bugün, korkulan ve kaçılan geçmişin bir ürünü haline gelir. Bizde de böyle oluyor; geçmiş yakamızı bırakmıyor; biz onu yok saydıkça, o giderek daha asî ve inatçı oluyor. Oysa geçmişe uysal bir hizmetkâr muamelesi yapmaya çok alışmıştık; onu istediğimiz zaman çağırır, istediğimiz gibi kullanır, işimiz bitince de karanlık odaya hapsederdik..."

Toplumların, ulusların, ulus-devletlerin geçmişlerindeki travmatik olaylarla yüzleşmelerinin gereğini bu sözlerle ortaya koyan Mithat Sancar, kitabında "Geçmişle Hesaplaşma"nın teorik sorunlarını ve somut deneyimlerini inceliyor. Hafızanın ve hatırlamanın farklı biçimlerini kavramlaştırıyor, geçmişle hesaplaşmanın evrensel bir toplumsal-politik ve etik ihtiyaç olarak idrak edildiği konjonktürü yorumluyor; Avrupa Birliği projesi içindeki kilit önemine dikkat çekerek.

Geçmişle hesaplaşmanın yolları ve araçları neler olabilir? "Hakikat"leri kamu önünde ortaya serme, özür dileme, yargılama, ceza, anma, tazminat? Sancar, Avrupa, Latin Amerika ve Güney Afrika'daki somut deneyimlerin ayrıntılı bir analizi çerçevesinde, bu yöntemlerin imkânlarını ve zorluklarını tartışıyor. Geçmişle hesaplaşmanın, "uygarlık süreci"nin bir uğrağı olduğunu düşündüren bir kitap.

İLETİŞİM 1253
ARAŞTIRMA İNCELEME 214

ISBN-13: 978-975-05-0526-3